

MARTON JÓZSEF

**MAGYARORSZÁG KÉPE ÉS MEGÍTÉLÉSE
Enea Silvio Piccolomini Élelművében**

Az utóbbi egy-két évtized reneszánsz kutatása egyik új szemléletet tükröző törekvéseként Európa középső, „Alpokon túli” részén foglalkozik a korszakkal, kiemelten is annak politikai, társadalmi vetületével. A kutatás ezen új iránya a 15. századi Európa egészére kiterjedő kulturális egységben egy olyan modernizációs folyamatot lát, amely az alacsonyabb fejlettségű régiókat a magasabb szintet képviselőkhöz emelte.¹ E kulturális fölzárkózás annak az Itáliából Európa minden vidékére eljutó humanista gondolatnak köszönheti létét, amelyet a humanisták egy sajátos értelmiségi csoportja közvetített. Ők azok, akik mint titkárok, kancellárok egyházi, illetve világi fejedelmi udvarokban teljesítettek szolgálatot, egyszerre nyitva kaput a humanista műveltségnek és vállalva részt a nagypolitikában.² Minthogy pedig az a réteg, amely Közép-Európában e humanista életeszemély befogadója lett, jellemzően a társadalom vezető csoportját alkotta, hiszen itt elsősorban magas rangú egyháziakról és a királyi udvar tisztviselőiről van szó, remek lehetőségük nyílt ezen itáliai humanistáknak arra, hogy újszerű eszméiket a leghatékonyabb úton, a legerősebb politikai és társadalmi támogatás mellett terjesszék. Itt kapcsolódott össze az itáliai reneszánsz és a közép-európai államok érdeke: egyiknek eszméi hirdetése, másiknak országa fölzárkóztatása.³ Ennek az „összeurópai” kapcsolatnak

¹ August BUCK, *Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Renaissanceforschung* = A. B., *Studia humanitatis*, Wiesbaden, Akademischer Verlag, 1981, 68–93; Erich MEUTEN, *Das 15. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 1984, 90 skk, 98, 109; Winfried EBERHARD, *Grundzüge von Humanismus und Renaissance: ihre historischen Voraussetzungen im östlichen Mitteleuropa* = *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hrsg. Winfried EBERHARD, Alfred STRNAD, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 28), 1–21; Winfried EBERHARD, Alfred STRNAD, *Renaissance und Humanismus in Ostmitteleuropa vor der Reformation: Eine Zusammenfassung* = *uo.*, 323.

² Paul Oskar KRISTELLER, *Renaissance Thought and its Sources*, New York, Columbia University Press, 1979, 93.

³ August BUCK, *Humanistische Lebensformen: Die Rolle der italienischen Humanisten in der zeitgenössischen Gesellschaft*, Basel–Frankfurt, Helbing & Lichtenhahn, 1981 (Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung, 18), 14–15; ill. erre az érdekközösségre Uő., *Humanistische Bildung: Enea Silvio Piccolomini an Herzog Sigismund von Österreich* = A. B., *Studien zu Humanismus: Gesammelte Aufsätze, 1981–1990*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen, 11), 156. A humanisták és a politikaelmélet sajátos kapcsolatához: *uo.*, 21–24. Magyarországra vonatkozólag: EBERHARD–STRNAD, *i. m.*, 318 skk.; RITÓÓK–SZALAY

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–4. szám

egyik legvilágosabb és legsokoldalúbb példáját az az Enea Silvio Piccolomini nyújtja, aki egyrészt 13 éves bécsi udvari szolgálata alatt (1442–1455) e térség egyik legavatottabb ismerőjévé vált, s akinek másrészt a történettudomány nem kisebb érdemet tulajdonít, mint éppen az Európa-fogalom bevezetését a köztudatba.⁴ Érdemes lesz tehát Magyarország korabeli képét egyfelől egy olyan európai léptékű politikus, kultúremler szemüvegén keresztül vizsgálni, mint Piccolomini; másfelől pedig az európai történelem egyik olyan kivételes időszakában, amely a középkori magyar állam reneszánszának kezdete, sőt a nyugati államokhoz történő fölzárkózásának mind politikai, mind kulturális értelemben egyik legsikeresebb korszaka.

Piccolomini életművének első tudományos igényű vizsgálata óta, azaz immár másfél évszázada egyértelmű a reneszánszkutatás álláspontja, miszerint Piccolomini azzal, hogy más humanistához alig mérhető politikai tapasztalatát beépítette humanista munkásságába, új tartalommal töltötte meg a humanizmus irodalmát, s így egyedi helyet szerzett magának.⁵ Ez mindenekelőtt leveleire igaz, ahol egyszerre nyílt lehetőség hitet tenni a humanizmus jelentette új kulturális, szemléletbeli fölfogásról, illetve állást foglalni politikai kérdésekben. Azaz ez az a műfaj, amely egyszerre irodalmi és politikai. Magyar-ságképeinek alakulását is leghívebben levelei tükrözik, hiszen mindenféle, úgy diplomáciai, mint irodalmi kapcsolattartás elsősorú eszközeként Piccolomini is a levelezést használta; s úgyszintén levelekként maradt az utókorra ismert beszédeinek jelentős része is.⁶ Leveleivel egy helyen kell említeni történetírói munkásságát, mellyel az utókor sze-

Ágnes, *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus = uo.*, 160–161, 167; Alfons LHOTSKY, *Aeneas Sylvius und Österreich*, Basel, Harrassowitz, 1965, 24.

⁴ „In seinen Türkenreden hatte E. S. Europa zum Identifikationsbegriff geformt”. Harald DICKERHOF, *Aeneas Sylvius Piccolomini = Historikerlexikon von der Antike bis zur Gegenwart*, Hrsg. Rüdiger vom BRUCH, München, Beck, 2002, 253; ill. „Piccolomini who would introduce the word »European«, meaning Christian into the Latin language of his day”. *The New Cambridge Medieval History*, VII, ed. Christopher ALLMAND, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 839. Mérvadó, amint maga a reneszánszkutatás atyja, Burckhardt jellemzi egy helyen Piccolominit: „Aeneas Sylvius eine der wichtigste Stimme der Zeit. Man könnte ... wohl dabei gestehen, daß in wenigen anderen das Bild der Zeit und ihrer Geisteskultur sich so vollständig und lebendig spiegelte, daß wenige andere dem Normalmenschen der Frührenaissance so nahe kommen.” Jacob BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1922, 222.

⁵ Georg VOIGT, *Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, II, Berlin, de Gruyter, neugedruckt 1967, 249, 277–278; Uö., *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, II, Berlin, Reimer, 1881, 433; Ludwig von PASTOR, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, II, Freiburg, Herder, 1925, 14–15; Josef WORSTBROCK, *Aeneas Sylvius Piccolomini = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Hrsg. Reuchart VON SALZBURG, Berlin, 1989, VII, 635. Vö. Gerhard KALLEN, *Aeneas Sylvius Piccolomini als Publizist in der Epistola de ortu et auctoritate imperii Romani*, Köln–Stuttgart, 1939, 34; Arnold ESCH, *Enea Silvio Piccolomini als Papst Pius II: Herrschaftspraxis und Selbstdarstellung = Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, Hrsg. Hartmut BOOCKMANN, Bernd MOELLER, Karl STACKMANN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, 114 skk.

⁶ Vö. EBERHARD, *i. m.*, 19; LHOTSKY, *i. m.*, 24. Leveleinek elsősorú gyűjteménye: *Der Briefwechsel des Aeneas Sylvius Piccolomini*, Hrsg. Rudolf WOLKAN, Wien, Hölder, 1909–1918 (*Fontes Rerum Austriacarum*, 61, 62, 67, 68, a továbbiakban: FRA). Vitéz Jánoshoz címzett levélként maradt fent például a regensburgi gyűlésen tartott: FRA 68, ep. 191.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

mében a legnagyobb tiszteletet vívta ki magának, és pedig több okból is. Egyrészt utolsó, részben befejezetlen alkotásával, a *Commentariis*val messze kiemelkedett a jelenkor eseményeit általában megrendelésre lejegyző humanista történetírók közül,⁷ másrészt az akkor ismert világ leírásával, a *Cosmographia* című művével azért, hogy abból mindenféle csodás, legendás elemet kizárt, mindent alapos megfigyelésnek és kritikának vetve alá,⁸ a maga nemében példaértékű és tipikusan humanista történeti-geográfiai művet hagyott az utókorra; harmadrészt pedig a *Historia Austriacalis* (vagy más néven a *Historia Friderici III. imperatoris*), illetve a *Germania* című történeti munkáinak megírásával azok egyike, akik először foglalkoztak az újkorban más népek történetével, s így nagyban hozzájárult ahhoz, hogy korának egész Európája képet kapjon saját országairól.⁹ E jelentőségét összegezve joggal állítja a kutatás, hogy szellemi tevékenysége nyomán általában véve a humanista műveltség nagy, Alpokon túli hirdetőjeként új fejezetet nyitott nemcsak „Németország”, hanem egész Közép-Európa kultúrtörténetében.¹⁰ Éppen ezen érdemei miatt joggal tarthatjuk Piccolominit mérvadónak Magyarország 15. századi képeinek és megítélésének vizsgálatára során.

⁷ VOIGT, *Die Wiederbelebung...*, i. m., II, 506; Gerhard BÜRCK, *Selbstdarstellung und Personenbildnis bei Enea Silvio Piccolomini*, Basel–Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1956, 9.

⁸ BÜRCK, i. m., 107; LHOTSKY, i. m., 41; valamint Eric COCHRANE, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, University of Chicago Press, 1981, 45; Paul Oskar KRISTELLER, *Humanismus und Renaissance*, II, München, Fink, 1975, 19, 250.

⁹ Vö. WORSTBROCK, i. m., 655.

¹⁰ Ahogyan ezt az utókortól elnyert kitüntető címei is jelzik: „unter den Deutschen der Apostel des Humanismus”: VOIGT, *Die Wiederbelebung...*, i. m., II, 279; ill. Uö., *Enea Silvio de' Piccolomini...*, i. m., II, 351; „Vater des deutschen Nationalseins im 15. und 16. Jahrhundert”: Berthe WIDMER, *Enea Silvio Piccolomini: Papst Pius II. Biographie und ausgewählte Texte aus seinen Schriften*, Basel–Stuttgart, Schwabe, 1960, 92; „praeceptor Austriae”: LHOTSKY, i. m., 34; „Aeneas Közép-Európa humanistája”: HUSZTI József, *Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában*, EPhK, 1919, 238. Vö. „Eigentlicher Humanismus ist... vor Silvio in Wien nicht nachzuweisen”: Karl GROSSMANN, *Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 1929/2–3, 177, 190; Alfred STRNAD, *Die Rezeption der italienischen Renaissance in den österreichischen Erbländern der Habsburger = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, Hrsg. G. KAUFFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 148. Ezt bizonyítja Paul Weinig kimutatása is, aki a Piccolomini-kéziratok és -nyomtatványok lajstromba vételének munkáját vállalta magára. Kutatásai szerint a 15. században az itáliai humanista szerzők közül Piccolominit olvasták és fordították a legtöbbet német földön. Paul WEINIG, *Aeneas Sylvius Piccolomini: Studien zur Rezeption eines humanistischen Schriftstellers in Deutschland des 15. Jhs.*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998, 4. Ezen túl Piccolomini németországi recepciójához: „...Piccolomini in der 2. Hälfte des 15. Jhs. in Deutschland der einflussreichste Autor war... keiner, der in Deutschland eine ähnliche lebhaft und alle Leserschriften erreichende Verbreitung gehabt hätte, und stärker, als jeder deutsche Autor wirkte er als bewegende Größe des literarischen und intellektuellen Prozesses.” WORSTBROCK, i. m., 660 skk. A német „nemzeti” öntudatra gyakorolt hatásához: GROSSMANN, i. m., 194. Vö. KRISTELLER, *Humanismus...*, II, 269. Végül, hogy egy magyar példára is hivatkozzam, álljon itt a Piccolominit követő generáció elsőszámú magyar történetírójának, Thuróczyinak a példája, akinek Mályusz kutatása alapján Piccolomini az egyik fő forrása: MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 110–112, 122, 125.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

Magyarságképének általános jellemzése

Ahogy Piccolomini pályafutása során humanista és politikusi mivolta elválaszthatatlanul összekapcsolódott egymással, úgy magyarokról alkotott képét is e két aspektusból, egyfelől irodalmi-történeti, másfelől politikai tevékenysége alapján tartom érdemesnek elemezni. Mivel e két szempont együttes bemutatása túlnőne a tanulmány keretein, e helyen csak röviden térek ki Piccolomini magyarságról szerzett ismereteinek tudós vonatkozásaira, amelyek ugyan a politikai vonásokhoz képest lényegesen kisebb hatást gyakoroltak, mégis fényt vetnek azokra.

Magyarságképének e részletéhez azokat az adatokat sorolom, amelyeket Piccolomini a magyarság rég-, illetve közelmúltjáról részben továbbadott, részben újszerűen kiemelt. E megkülönböztetést azért kell tenni, mert míg a magyarság eredetének és a hun–magyar rokonságnak a kérdését vagy az ország jelenkorig tartó történelmét bizonyítható módon történetírói elődeinek munkáit is fölhasználva taglalta, addig számos esetben foglalkozott olyan kérdésekkel is, amelyek forrásai után kutatva sem a középkori európai, sem a magyar történetírásban nem találni biztos fogódzót. Mert ahogyan a szkíta-toposz, ezen belül is Szkítia fekvése főként Iordanes nyomán, vagy a vadság-, az „immanitas”-kép Solinustól Reginón át Freisingi Ottóig a hunokról az avarokon keresztül a magyarokra szállva a késő ókor óta öröklődik az európai történetírásban, ugyanúgy a kalandozások korának bemutatásában is támaszkodni látszik Piccolomini elődeire.¹¹ Ezzel szemben viszont nincs egyértelmű nyom Piccolomininek a magyar őshazáról szerzett ismeretei felé, ahol egy szkítiai magyar őshaza létezéséről számolt be, illetve arról, hogy ott még a 15. században is éltek a magyarokkal rokon népek. Ennek a korabeli Európában mindenképpen újdonságnak számító információnak az első és részletes leírása itt, Piccolomininél olvasható.¹² Ami aztán a magyar közelmúltat illeti: átvizsgálva a szóba

¹¹ Már csak azért is gondolhatunk joggal az elődök írásaira, köztük magyarokra is, mert azokra leveleiben maga is tett utalást. Például így írt 1445-ben Széchynek küldött levelében: „dicam, me legisse historias vestras”, vagy ugyanitt: „apud historicos veteres reperi”, FRA 61, ep. 189. Arra pedig, hogy egész hivatali ideje alatt külön foglalkozott a magyarok történetével, szintén ő maga utalt 1453-ban V. László titkárához, Liszti Miklóshoz írt levelében: „petebam commodari mihi historiam Hungaricam”, FRA 68, ep. 73, p. 144.

¹² I) „Ferunt et Hungaros, qui Danubii ripas incolunt, Scytharum genus esse, non quasi ab Hunnis ortos... sed ab aliis Hungaris... populos in Asiatica Scythia, non longe a Tanai sedes habuere.” *Asia*, cap. 29 = PICCOLOMINI, *Opera que extant omnia*, Basiliae, Frankfurt, 1967 (a továbbiakban: *Opera omnia*), 307. Mivel Piccolomini itt Iordanes egy helyére hivatkozik, ezeket a magyarokat az eredeti szöveghely alapján a hunogorokkal (szavárdokkal) kell azonosítani. A Iordanesre történő hivatkozás uo.: „ab aliis Hungaris, quorum Iordanes meminit, qui Nothos eos dicit, suo tempore fuisse, propter commercium pellium Mardurmarum”. E magyarok „Nothi”-nak nevezése elsőre zavaró, sőt megállapításomat meg is cáfolhatná, azonban ha összevetjük az eredeti Iordanes-hellyel: „Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium” (*De origine actibusque Getarum*, cap. 5), látható, hogy félreértelmezésről van szó, valószínűleg a hagyományozás tévesztett.

II) „... extat adhuc non longe ab ortu Tanais altera Hungaria nostra huius de qua sermo est mater, lingua et moribus pene similis... haec Christi cultrix, illa ritu barbarico vivens serviat idolis.” *Europa*, cap. 1 = Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI postea PII II papae *Opera geographica et historica*, Helmstadt, 1707 (a továbbiakban: *Opera Helmstadt*), 220.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

jöhethető középkori elbeszélő forrásokat – mind a nyugatiakat Reginótól Freisingi Ottón át Biondóig, mind a magyarokat Anonymustól Kézaiin keresztül a *Képes Krónikáig* –, leg-
alább öt olyan egyedi elemre lehet bukanni Piccolomininél, amelyek e forrásokban
egyáltalán nem vagy ilyen formában nem kerülnek elő: így a Szentkorona legitimitást
biztosító tekintélyéről,¹³ valamint a magyar trónöröklés rendjéről szóló beszámoló;¹⁴
aztán a székelységnek,¹⁵ illetve a Szepességnek föltűnően részletes leírása,¹⁶ továbbá
a magyar–német ellenségeskedés rendszeres megemlézése;¹⁷ de igen egyedi az is, ahogyan
a Magyar Királyság területét körbehatárolja.¹⁸

III) „Nos compertum habemus ultra Tanaim, non procul a fontibus eius, in Asiatica Scythia populos usque hodie reperiri, qui Hungari appellantur, quorum sermo nihil ab eo differt, quo circa Istrum habitantes utuntur. Illi parentes horum se dicunt, deosque more gentilium et idola colunt, ritumque barbarico ac propemodum ferino vitam agunt.” PII SECUNDI Pontificis Maximi *Commentarii*, ed. Ibolya BELLUS, Iván BORONKAI, Bp., Balassi, 1993 (a továbbiakban: *Comm.*), 580.

¹³ „Stephanum... cui... Romanus pontifex coronam miserit gemmis et auro preciosam, quae usque hodie quasi sacra servatur; nec Hungari verum existimant suum regem esse, nisi qui ea fuerit coronatus”, s teszi még mellesleg hozzá: „tanta vis superstitionis est”, *Comm.*, 581; ill. „coronam, quam sacram appellant”, *Europa*, cap. 1 = *Opera Helmstadt*, 220.

¹⁴ „...aut successioni locus est apud Hungaros aut electioni... mihi tamen... succedere patribus apud Hungaros in regno filios injussu populi dicunt.” FRA 68, ep. 177, p. 344.

¹⁵ A székelység ősi mivoltára: „Hungarorum vetustissimi creduntur” ill. „veros esse Hungaros dicunt”, s teszi hozzá egyúttal: „primi qui ex Hungaria veteri in hanc provinciam venerit” vagy amott „quorum parentes primi ab antiqua Hungaria profecti fuerint”; pogányságukra: „nec mores preter cultum religionis mutaverint”; külsejükre ill. tulajdonságaikra: „genus hominum pauper, lacerum et nudum” ill. „nobiles appellantur et concurrentes invicem, alter alterum generosum dominum salutant”, erkölcsi ítélettel egészítve ki: „genus hominum... verum superbum et arrogans. Solos se ex Hungaris nobiles putant, et se ipsos salutant dominos”, jöllehet „agros colunt”, ami igencsak érthetetlen lehetett egy középkori nemesi (nobilis) életmódot ismerő embernek; jogállásukra: „nec tributa pendunt, nisi quo anno rex Hungariae coronatur... quot patres familias, tot boves regi” (valószínűleg az ökörsütésnek nevezett székel adófajta) ill. „tributa nulla pendunt, nisi regie coronationis assint solemnia; tunc, quot sunt patres familias, tot boves regi donant”, hanem: „iussi vero in bellum exire nisi pareant, capitali poena plectuntur, bona fisco applicantur” ill. finomítva: „intra regni limites sine stipendio militant, exire non compelluntur”. Az idézetek: *Europa*, cap. 2 = *Opera Helmstadt*, 226–227; ill. *Comm.*, 581.

¹⁶ „...in hac parte Hungarie, que Gepidarum fuit, adhuc territorium est, quod Sepusium appellant pro Gepudio, ubi aque rivus habetur, in quo mersa ferri materies in cuprum vertitur. Gleba illic frumentum ferax, auri et argenti divites vene, multum pecoris, aer salubris, terra optimis comparanda, nisi sua se ubertate corrumpet.” FRA 68, ep. 109, p. 191; ill. „quae trans Danubium in septentrionem porrigitur et nunc Sepusium vocant, olim Gepidae consedere.” *Europa*, cap. 1 = *Opera Helmstadt*, 226.

¹⁷ Pl. az 1440. évi budai zavargásokról: „Albertum... nec amabant (sc. Ungari) Teutonicum, praesertim Ungari sermonis nescium”, *Vita Alberti Romanorum ac Hungariae Regis = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Georgius FEJÉR, XI, Buda, 1844, ep. CCIX, 393; ill. „Teutonicum nomen exosum”, *Europa*, cap. 1 = *Opera Helmstadt*, 221. Erről ír egy 1445-ben kelt levelében, ahol az Ulászló halála után beállt trónviszály ügyében részben a magyarok németgyűlöletével magyarázza, miért keresnek egyes vezető magyar férfiak másik királyt Lengyelországban: „Teutonici nominis odio”, FRA 61, ep. 192, p. 563. Az 1453-as év újabb trónkérdése és a magyar–osztrák béke ügyében a tárgyalások eredménytelenségéhez: FRA 68, ep. 97, p. 171. „Australes... cupiunt pacem, Hungari alieni sunt”, *uo.*, ep. 107, p. 187; „Australes pacis cupidi sunt, Hungari contra”, ep. 112, p. 206; „nam licet Hungari tenere conventa nolint... Australes autem libenter pacem tenerent”, ep. 114, p. 217; majd a béke megkötése után „pacem habemus sed incertam” ill. „Hungari... secuti tamen naturam suam, apud quos nihil est fide levius, cum Australibus amicitiam faciunt.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2. szám

Mindezek után tehát fönnáll a kérdés: honnan merítette Piccolomini információinak egy jelentős részét, ha azok sem az európai, sem a magyar történetírásban nem lelhetők föl? Véleményem szerint e pontnál találkozik a tudós humanista és a politikus Piccolomini, azaz ahogyan fönt elindultam: az irodalmi-történeti és a politikai aspektus Piccolomini magyarságképében. Ami ugyanis a történeti forrásokhoz képest újdonság nála, azt a bécsi udvarban eltöltött kancelláriai szolgálata, személyes politikai tapasztalatból szerzett ismeretei minden esetben kiválóan magyarázzák.

Már a hun–magyar rokonság kapcsán megfigyelhető, hogy Piccolomini az őt megelőző korszak történeti hagyatékát csak igen megrostálva használta, sőt érezhetően csak azt írta le meggyőződéssel, amit saját tapasztalata alapján is bizton állíthatott.¹⁹ Ehhez a

Historia Austriasis = Opera Helmstadt, 173. Egy 1685-ös szövegkiadás (Argentorati) tartalomjegyzékében ezt a részletet enyhe túlzással a következő szavakkal jelzi: „Hungarica fides pro Punica proverbialiter usurpatur, quia contra datam fidem agunt.” *Historia Austriasis*, 91.

¹⁸ I) „...a fluvio Leycha usque Savum, Danubium transgressa ad Polonos usque et quae quondam arva tenuere Gepidae Dacique possident... imperium gentis Hungariae multo latius est quam ipsa Hungaria. Nam et Dalmatae, quos Sclavos, Illirii quos Bosnenses, Triballi seu Mysii, quos tum Servios, tum Rascianos appellant: et Getae, quos partim Valachos, partim Transylvanos nominant, Hungarorum imperium subierunt”, *Europa*, cap. 1 = *Opera Helmstadt*, 219. Ide kapcsolódik Piccolomini jelentősége Pannonia és Hungaria fogalmának tisztázásában (vö. Tibor KLANICZAY, *Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätsuche der Ungarn = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, Hrsg. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, Paul Gerhard SCHMIDT, Bp., Balassi, 1993, 101), ami egyúttal azt is mutatja, mennyire szem előtt tartotta az antik metódus használatakor is a jelen kor – politikai – valóságát, megfelelően ezzel a modern történelemfelfogást jelentő humanista szemléletmódnak: „nonnulli Pannoniam vocant tanquam Hungari Pannoniorum loco successerint: verum neque Hungaria Pannoniae terminos implet, neque illa tam lata olim fuit, quam nostra aetate Hungaria.” Uo.

II) „...a Constantinopoli marique Pontico usque in Austriam et a Polonia usque in sinum Adriaticum protenderetur, in cuius ventre septem amplissima regna claudebantur, quae a corona Hungariae tanquam feuda dependebant, ut merito quidam non tantum regem sed archiregem Hungariam habere dixerint”, FRA 61, ep. 189, p. 550. Vö. „a regno Polonie usque in Dalmatiam et Adriaticum pelagus protenderetur, rursusque ab Australibus Moravisque gentibus ad Euxinum mare pertingeret.” *Comm.*, 580. Leginkább ennél a pontnál kell megemlíteni Piccolomini egy kis megjegyzését a dicső magyar múlt az 1453-as bonyodalmak felől visszatekintve: „sic Hungaria per se misera est, cuius olim fuit vicinis afferre miseriam.” FRA 68, ep. 147, p. 272.

III) „...septemque regna sub uno concluderet (linguas plures dissonasque complexum) Cloatini, Dalmate, Bosnenses, Servienses, Rasciani, Bulgari – quos Mysos vocaverunt prisci – (Sclavonico sermone utuntur), Valachi (corrupto Italico), Transilvani (Theutonico).” *Comm.*, 580; ill. a kétfajta meghatározás: „Pars citerior Pannonia quondam fuit a Superiori Mysia usque Noricum intra Danubium et Illyridem sita. Partem ulteriorem Gepidae tenuerunt et alia Sarmatorum barbarorumque nomina” illetve „a regno Polonie usque in Dalmatiam et Adriaticum pelagus protenderetur, rursusque ab Australibus Moravisque gentibus ad Euxinum mare pertingeret.” Uo.

¹⁹ Piccolomini több helyen foglalkozik a hun–magyar rokonság kérdésével, mérvadóan önéletrajzában tett megjegyzését tekinthetjük, amelyben kételyeit fejezi ki történetírói elődeinek megállapításaival szemben, mintegy utalva arra, hogy csak annyit fogad el, amennyit biztosan tud a saját tudása alapján: „Hungariam nonnulli quasi Hunariam et Hungaros pro Hunis dictos putant, tanquam Hunorum reliquiae ad aetatem usque nostram perduraverint. Nos compertum habemus ultra Tanaim... populos usque hodie reperiri, qui Hungari appellantur...” *Comm.*, 580. De ugyanezt a szemléletmódot sugallja a vadság kapcsán ugyanitt tett megjegyzése, miszerint „Hungari... humanis vesci carnibus crederentur”, azaz továbbadja az elődök véleményét, de nem feltétlenül mint biztos tudáson alapuló tény.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

fölfogáshoz illenek történetírói tevékenységének elismert sajátosságai: kiemelkedő érdemei az emlékirat-irodalomban, a világ történéseinek az egyéni látásmód szerinti megörökítésében, illetve a szigorú tudományosság, a mindenféle látványos, de józan ésszel nehezen elképzelhető elem kizárásában. De ugyanígy erre utal az a tény, ami miatt többek között nehéz következtetni történeti forrásaira, hogy közléseinek messze legnagyobb része a jelenkor magyar eseményeire vonatkozik.²⁰ Éppúgy ezt erősíti az is, hogy a magyar őshaza létéről sem csak történeti munkákból tudhatott, hanem talán sokkal inkább aktuálpolitikai eseményekből. A korszak egyik pápája ugyanis, IV. Jenő missziót szándékozott küldeni e területre.²¹ Ide kapcsolódik az is, hogy Biondo munkájából éppen a harmadik, azaz a jelenkort tárgyaló decast nem foglalta össze kivonatában, az *Epitomé*-ban, föltehetőleg azért, mert ezeket az idöket („aetas nostra”) a maga személyes ismeretei alapján írta le az úgyszintén 1463-ban föl vállalt memoárjában, a *Commentari*iban.²² Továbbá az sem véletlen, hogy e kérdésben oly nagy tekintélyű történész, mint Áldásy Antal sem tudott mást megállapítani Piccolomini erre vonatkozó forrásai után kutatva, mint hogy a Freisingi Ottó korát követő mintegy 300 évet Piccolomini egyszerűen forrás nélkül jegyezte le.²³

Ez a megállapításom akkor is megállja a helyét, ha azt az öt kiemelt elemet vesszük szemügyre, amelyeket e kérdés tisztázásában kulcsfontosságúnak tartok. Mindegyik esetében ugyanis határozottan ki lehet jelteni, hogy Piccolomininek 13 éves ausztriai tartózkodása során, saját politikai tevékenysége kapcsán, azaz személyesen alkalma volt ezekkel a részletekkel behatóan megismerkednie. Hogy sorba vegyük azokat: épp Piccolomini bécsi évei alatt vált a szent korona sorsa, különösen pedig annak királyi legitimitást biztosító hatalma ismét döntő politikai kérdéssé az Albert halálát követő utódlási viszály nyomán. Sőt minden bizonnyal Piccolomini saját szemével is láthatta a koronát, amelynek nemcsak politikai súlyáról, hanem konkrétan díszítéséről is szólt a

²⁰ Ha például a *Commentarii* magyar fejezetét (XII, 16) tekintjük, a múlt és a jelen leírt eseményeinek az aránya 1:5.

²¹ Vö. MÁLYUSZ, *i. m.*, 122; ill. BENDEFY László, *Aeneas Silvius Piccolomini magyarjai*, Bp., Cserépfalvi, 1938, 1.

²² Vö. Ulrich MUHLACK, *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung*, München, Beck, 1991, 202; ill. VOIGT, *Die Wiederbelebung...*, *i. m.*, II, 321. Ezt látszik erősíteni az itt szóba jövő két mű, az *Epitome* mint a múltat, ill. a *Commentarii* mint a jelenkort bemutató munka megírásának ideje, pontosabban szólva egybeesése. WORSTBROCK ugyanis (*i. m.*, 659) e két munkát egyaránt az 1463. évhez köti. Kézenfekvő a föltevés: egy határozott koncepció alapján írta meg e két művet, és pedig azzal a szándékkal hagyta ki az inkább Biondot tolmácsoló *Epitomé*ből a jelenkorral foglalkozó decast, hogy azt személyes tapasztalatai és álláspontja szerint írja meg a közvetlenül az *Epitomét* követő vagy esetleg azzal párhuzamosan készült *Commentari*iban. Vö. még egy kronológiai táblázat műveiről: Joel Stanislaus NELSON, *Aeneas Silvii De liberorum educatione*, Washington, 1940, 21.

²³ Vö. ÁLDÁSY Antal, *A XV. század nyugati elbeszélő forrásai = A magyar történettudomány kézikönyve*, I. 7/c, Bp., 1928, 25. Ugyan a kortárs Biondo kapcsán, de minden további nélkül Piccolominire is érthetően, így vélekedik Muhlack is, aki szerint Biondo azért vállalkozott arra, hogy egyedül jegyezze le a jelenkor történéseit, mert arra vonatkozólag semmi megfelelő forrást sem talált: „weil es im Mittelalter und vorerst in der Neuzeit... keine geeigneten »scriptores« gegeben hat und er selbst sich... zu dieser Aufgabe ermutigt fühlte”, MUHLACK, *i. m.*, 167.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

Commentariibus, hiszen miután a korona 1440-ben kalandos körülmények között III. Frigyes kezébe került, egészen 1463-ig nála is maradt. Ehhez szorososan kapcsolódik a magyar trónöröklés kérdése is, minthogy Albert halálától Ulászló elestéig, illetve a kiskorú László 1445-ös királyi elismeréséig e probléma határozta meg leginkább a Magyar Királyság és Ausztria kapcsolatát. Eziránt pedig maga Piccolomini is nemcsak élénken érdeklődött, hanem abban komoly részt is vállalt. Nem véletlen tehát az sem, hogy az idevágó 1453-as levelet épp a lengyel politikai élet vezéralakjának, Olesnicki bíborosnak küldte, s az sem, hogy a trónöröklés szokását valójában Bécs érdekeinek megfelelően magyarázta, szemben Ulászló jogával.²⁴ A negyedik kitételt, azaz a hagyományos magyar–német ellenérzést is e személyes politikai tapasztalatok magyarázzák, hiszen az idetartozó esetek döntő többsége, ráadásul a részletesebben bemutatottak, saját korából valók. Azaz mint meghatározó tényezőt továbbra is lényegesebbnek tartom e pontnál saját tapasztalatait, mint a forrásokban föllelhető történeti példákat.

Ami a rejtélyesnek is nevezhető székely- valamint Szepesség-ügyet illeti: semmiképpen sem állítható, hogy Piccolomininek olyan szoros és személyes kapcsolata lett volna e kérdésekkel, mint az előbbiekkal, sőt még az sem, hogy bármiféle kontaktusba került volna velük. Azaz a magyarázat ez esetben kissé eltérő, mégis ugyanarra mutat, amennyiben föltételezhető, hogy itt is csak személyes ismereteire támaszkodott, még ha nem is saját szemével látta e két vidéket, hanem hallomásból tudhatott róluk. Megkülönböztetett politikai szerepet ugyanis mindkettő viselt: a székelységnél leginkább Erdély különleges státuszát kell említeni, hiszen Piccolomini egyrészt nagy hatású munkájában, az *Europában* külön fejezetet szánt „Transsylvania”-nak, bemutatva három, így például német („Teutones”, „Siebenburgenses”) nemzetét is,²⁵ másrészt pedig a magyar politikában többször találkoznia kellett Erdélyre, illetve a székelysége szabott különleges, mert sem a német birodalomban, sem Itáliában nem ismert tisztségekkel: így az „erdélyi vajda”-méltósággal (ekkorajtájt a valóban jelentős Újlaky Miklóssal)²⁶ vagy a László halálát követő fölfordulás vezető személyiségének, Szilágyi Mihálynak mint a székelyek ispánjának címével.²⁷ De hasonlóképpen gondolhatunk arra a Hunyadival, azaz Bécs egyik elsőszámú ellenfelével szembeni erdélyi megmozdulásra, amelyről Piccolomini több

²⁴ „...sí patri succedit filius, non video, quid iuris in Wladislaum popularis electio transfuderit”, FRA 68, ep. 177, p. 344. Lásd Olesnicki szintén figyelemre méltó vitaindító levelét: *uo.*, ep. 137; valamint az érsek vezető szerepéhez a perszonalunió, illetve a török háború kérdésében lásd HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19), 16–17. Hogy mennyire meghatározó és jól ismert volt Piccolomini számára a magyar trónutódlás ügye, az is mutatja, hogy egész hivatali idejét végigkísérte e kérdés. Hiszen már 1445-ben is írt e kérdésben, éppúgy egy lengyelnek, Sophia királynő kancellárjának egy terjedelmes és igen indulatos hangvételű levelet, FRA 61, ep. 175.

²⁵ Vö. Erdély külön kezelésére: „diversi nuntii... scripserunt ex partibus Transsilvanis alii et rursus ex Hungaria barones”, *uo.*, ep. 167, p. 488; valamint természeti szépségére: „in corone speciem montibus cincta”, FRA 68, ep. 109, p. 191.

²⁶ Példaképp: „Nicolaum vaivodam”, FRA 61, 507; „wayvode Transsilvani atque Walachi”, *uo.*, 523; „vaivoda Transsilvanus”, FRA 67, 25.

²⁷ „...nunc clarus Michael Rilagi (sic)”, *Europa*, cap. 2 = *Opera Helmstadt*, 228. Vö. a kortárs ausztriai történétíró, Thomas Ebendorfer megjegyzése: „Michael Zaladi Siculorum et Septemcastrensium gubernator”, EBENDORFER, *Chronica Austriae*, München, 1980 (Monumenta Germaniae Historica: nova series, 13), 497.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

levelében beszámolt.²⁸ Ami pedig a Szepességet illeti, e terület ebben az időben két okból kapott különös figyelmet: egyrészt a magyar belpolitikában komoly szerephez jutó Giskra után hosszú ideig szintén itt tartotta központját jelentős számú csapattal egy cseh bandita, Axamit, állandó gondot okozva a magyaroknak s állandó témát szolgáltatva Piccolomininek; másrészt pedig a szepességi elzálogosításra lehet gondolni, ami éppen akkortájt jelentett aktuális kérdést a lengyel–magyar kapcsolatban.²⁹

Végül amiért kivételesnek kell tartani, ahogyan Magyarország határait megrajzolta, azt újfent politikai tevékenysége világítja meg. Még ha ugyanis valamely történetíró elődjét követve adott is volna ilyen képet az ország határvonaláról,³⁰ jelentős mértékben saját korának fogalmaival és nézőpontja szerint dolgozott. Példaként említeni lehet az *Europában* tett, érezhetően ausztriai nézőpontból kiinduló leírást, főképp az egyébként nem, csupán a bécsi politika szempontjából fontos Lajta feltüntetését; vagy hasonlóképpen Konstantinápoly esetét, ami még szerepel az 1445-ből származó leírásban, de az ennek egyértelműen megfelelő, a *Commentariūban* olvasható, azaz 1463/64-re datálható meghatározásból egyedül az hiányzik, megfelelve az akkori európai történelmi valóságnak.

S hogy miért szükséges ilyen hosszasan bizonygatni azt a hatást, amelyet Piccolomini udvari tevékenysége a magyarságról szerzett ismereteire gyakorolt? Meggyőződésem, hogy politikai szerepvállalása és tapasztalatai döntő erővel nyomták rá bélyegüket az országról kialakított véleményére: míg ugyanis magyarságképeinek a történetírói örökségből származó elemei a régmúltat elevenítették föl, addig politikai eredetű részleteinek amiatt, hogy a korabeli jelenre utaltak, komoly aktualitásuk kellett hogy legyen. Mellőzve e politikai vonal részletes föltárását, amelynek hivatalos, illetve személyes vonatkozásai önmagukban kitennének egy tanulmányt, a továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy Piccolomini magyarságképeinek politikai tartalma miként változott pályafutása során. Két dolgot azonban már most érdemes előrebecsíteni. Egyrészt egyoldalúnak, egyoldalúan pozitívnek tartom azt a képet, amelyet a magyar történettudomány Piccolomini és Magyarország kapcsolatáról fest.³¹ Ennek okát abban látom, hogy a kérdést lényegében csak a törökügy tükrében vizsgálták. Másrészt azonban annyiban teljes mértékben egyetértek az eddigi kutatások megállapításaival, hogy az országnak a török veszedelem elhárításában játszott kulcsszerepe sokkal nagyobb mértékben határozta meg Piccolomini magyarságképeinek összehatását.

²⁸ FRA 68, ep. 135, p. 243; ill. ep. 147, p. 272.

²⁹ Pl. FRA 68, 178, 187, 192 skk., 206; ill. vö. HOPP, *i. m.*, 17.

³⁰ A legközelebbi még Freisingi lenne, aki a magyar állam korabeli határát rajzolva hasonlóképp a korabeli politikai helyzetből indult ki, de más határfogalmakkal dolgozott, olyannyira, hogy nem lehet föltételezni, hogy Piccolomini őt követné: „Attingitur ab oriente, ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur, Bulgaria, ab occidente Maravia er Orientali Teutonicorum marchia, ad austrum Croatia, Dalmatia, Hystria vel Carinthia, ad septentrionem Boemia, Polunia, Rutenia, inter austrum et orientem Rama, inter aquilonem et item orientem Pecinatorum et Falonum... campania”, Otto von FREISING, *Gesta Friderici I. Imperatoris*, I, 32, Hannover, Hahn, 1984 (Monumenta Germaniae Historica, 46), 49.

³¹ Lásd IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 146–147.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. 𐌀vfolyam 𐌆F szám

A magyarokról alkotott személyes véleménye udvari 𐌀vei alatt

Egész ausztriai tartózkodását végigkísérte a szülőföld, Itália utáni honvágy s ezzel együtt egy száműzött-érzés, hogy itt, Ovidius nyomán „in Thomitana terra” kell élnie. Sőt ahogy ezt még tovább fokozza: nemcsak hogy Németországba jött, hanem ráadásul annak azon részére, amely Magyarországgal határos.³² De nemcsak az ország fekvése riasztotta, hanem olyan, humanista szemszögből nem éppen magasztos tulajdonságai is, mint például lakóinak dőzsölésre való hajlama vagy a tudománnyal szemben a lakomáknak osztott, megkülönböztetett dicsőség.³³ Ehhez jön még az a súlyos kritika is, amellyel egy helyen a magyar történetírást tudatlannak, sőt balgának minősítette, amiben semmi nyoma sincs sem a történelem tanító erejének, sem a kellő ékes stílusnak.³⁴ Még ha hivatalos munkája során talált is olyan művelt, általa nagyra tartott magyarokra, mint Széchy Dénes vagy Vitéz János, akikkel komoly kapcsolatot, sőt barátságot alakított ki, belül minden ízében tiltakozott Európa e vidéke ellen. Ezt a fajta ellenérzését csak növelhette olvasmányainak kegyetlen „szittyá” magyar képe, illetve a magyar politikai élet megtapasztalt nyakassága, aminek Piccolomini megítélése szerint a kiskorú László utódlási joga körül fönnálló viszálynál már régóta komolyabb teendője is akadt volna: éspedig a határozott föllépés a török fenyegetéssel szemben.

Már itt föltűnik Piccolomini elköteleződése e veszedelem elhárítása iránt, de ezen évek ütközetei csak fokozni látszanak ellenérzését a magyarokkal szemben, ami leveleiben minduntalan elő-előkerül. Jellemző, ahogyan a Várnáig vezető sikeres magyar küzdelmeket értékeli, mindannyiszor ugyanis a magyarok elbizakodottságát látja ezekben. Például 1444 januárjában még csodának nevezi Hunyadi téli hadjáratát, nyárra azonban már másként értékeli a sikert.³⁵ De ugyanebből az elbizakodottságból magyarázza a várnai katasztrófát is. Sőt a sikerek igazi hősének tartott Cesarini bíboros elestéért is a magyarokat teszi felelőssé, mert tudomása szerint a csata után menekülés közben ők ölték meg.³⁶ Ráadásul mivel Ulászló haláláról nem érkeztek biztos hírek s az egész or-

³² „...post abii, at quo abii? in Alamaniam. at quam Alamaniam? nempe illum, ubi conjungitur Hungarie” – írta 1445 kora őszén, FRA 61, ep. 185, p. 542 sk.; erre vonatkozóan lásd még FRA 61, 287, 324; ill. GROSSMANN, *i. m.*, 189.

³³ „...quis enim vel Australis est vel Hungarus vel Bohemus, qui de frugalitate mensarum libenter audiat disputantem? Quid est, quod his in regionibus majoribus efferatur preconiis, quam cibarium luxuries, et laute gloria mense? Quid est, quod familia magis probet magisque predicet, quam divitis cene numerosa fercula?” FRA 67, ep. 40, p. 111.

³⁴ „...sunt [sc. vel Bohemorum vel Hungarorum historiae] enim ab inductis scripte, multas ineptias continent, multa mendacia, nullas sententias, nullos ornatus”, FRA 67, ep. 40, p. 144. Vö. a bécsi tudósok retorikai, ill. dialektikai fölkészültségének (le)értékelése: *uo.*, 151.

³⁵ FRA 61, ep. 117, p. 281; ill. „Hungari, qui prius superbissimi erant” (ti. a hadjárat sikere miatt), *uo.*, ep. 150, p. 342.

³⁶ „...elati prioris victoriae successibus Hungari... pacem (ti. amit Frigyessel kötöttek) ruperunt” ill. „impiis Hungarorum manibus non ex voluntate nobilitatis sed ex furore plebis occisus est”, *uo.*, ep. 192, p. 566, 567. Másutt még tovább szövi a szálát: „istum sacrilegus Hungarorum ensis... scelerata manus lixarum... tanquam regni proditorem necavit”, *uo.*, ep. 174, p. 506. Jellemző ugyanakkor, hogy egy, Ulászló elestére írt lengyel

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆 CX. évfolyam 𐌆 szám

szágot mindenféle mendemonda járta be, Piccolomini immár súlyos ítélettel általános-ságban véve magát az országot csak úgy nevezi, mint a hazugságok szülője, „mendacio-rum mater”.³⁷ Ehhez kapcsolódik vélekedése a magyarok adott szaváról, amelyet mint-egy a köztudatban az ókori „fides Punica”-nak megfelelőt már nem is tartott szükséges-nek magyarázni.³⁸ Föltűnő azonban, hogy ilyen epés megjegyzéseket csak politikailag erősen befolyásolt helyzetben tett: ez utóbbit épp a *Historia Austrialis*ban, a *Commentariis*ban például ilyennek nyomát sem találni, legfőljebb csak a magyarok meggondolatlan természetéről ír,³⁹ az előbbieket pedig mind olyan pillanatban fogalmazta, amikor az ország ügyei akár a trón-, akár a törökkérdésben a magyarok miatt nem Bécs érdekeinek megfelelően alakultak. Itt pedig nem szabad lekicsinyelni azt a korabeli valóságot, amire neves kutatók is föl hívják a figyelmet, ti. hogy a különféle hivatalos tiszteket betöltő humanisták, anyagi helyzetükben korántsem függetlenül az udvarnak, az uralkodói érdek-nek álltak szolgálatában.⁴⁰ Ennek megfelelően nem rosszindulatú megállapítás azt kijel-enteni, hogy Piccolomini a császári érdekeket ugyan a törökkérdés kapcsán egyházi szempontok szerint tompítva, de udvari évei alatt mindvégig következetesen képviselte. Hogy ez a fajta „politikailag determinált” véleményalkotás mennyire jellemezte Piccolo-minit ezekben az években, mutatják azok az éles hangú, néhol már szitkozódó kirohaná-sok is, amikkel a lengyeleket teljes mértékben felelőssé tette Várnáért, így a magyarokat most részben föl is mentve.⁴¹ Mindent összevetve tehát megítélésem szerint első benyo-másai a magyarokról sem politikai, sem kulturális tekintetben, de még az ország fekvésé-re nézve sem nevezhetők a legkevésbé sem pozitívnak, sőt nem nélkülözik az előítéle-

sírvers Cesarinit teszi felelőssé a király haláláért és a katasztróféért, hiszen a legátus volt az, aki a béke föl-rugá-sára bízott, lásd HOPP, *i. m.*, 19–20.

³⁷ FRA 61, ep. 170, p. 495.

³⁸ „...episcopus Lauriensis Augustinus..., qui pro magnis beneficiis a caesare susceptis... Hungarica fide gratias ei veniebat acturus”, *Historia Austrialis = Opera Helmstadt*, 173.

³⁹ „...audacius quam consultius – ut est mos gentis – commisso proelio”, s már Cesarini haláláért sem teszi felelőssé a magyarokat, *Comm.*, 582.

⁴⁰ Hogy ez nem csak egy szubjektív s így jogosan kritizálható vélemény, lásd az utóbbi évtized legelismertebb reneszánszkutatóinak idevágó véleményét: „In den meisten Fällen waren diese Werke der Humanisten mit ihrer beruflichen Tätigkeit insofern verbunden, als man von dem Kanzler oder Sekretär eines Fürsten oder einer Stadt erwartete, daß er ihnen auch als Historiker diene.” KRISTELLER, *Humanismus...*, II, 19. Másrészt még pregnansabban Buck: „Zweifellos ergab sich aus dem Fürstendienst eine ökonomische Abhängigkeit, die den Humanisten oft dazu zwang oder ihn verleitete, die Rolle des Enkomiasten seines Dienstherrn oder Mäzens zu spielen bzw. deren Politik zu propagieren”, August BUCK, *Der italienische Humanismus = A. B., Studia humanitatis, i. m.*, 59. Vö. WIDMER, *i. m.*, 66; BÜRCK, *i. m.*, 103, 144; MUHLACK, *i. m.*, 203; COCHRANE, *i. m.*, 46 skk.; Brigitte HALLER, *Kaiser Friedrich III. im Urteil der Zeitgenossen*, Wien, Geyer, 1965 (Wiener Dissertation aus dem Gebiete der Geschichte), 18; valamint ennek megnyilvánulására államfilozófiai értekezéseiben: KALLEN, *i. m.*, 16–17, 24 skk.; ESCH, *i. m.*, 115 skk. Piccolomini ilyenfajta kiszolgáltatottságára eredeti szö-veg helyekkel: LHOTSKY, *i. m.*, 15; GROSSMANN, *i. m.*, 189.

⁴¹ E témában született levelei: FRA 61, ep. 168, 170, 175, 179, 189. Ezek az írásai olyannyira tele vannak a lengyelek hibáztatásával, hogy az már a magyarokat is jobb színben látatja. Ugyanakkor később már egészen más véleményt fogalmazott meg a lengyelekről: „constat inter omnes... generosos Polonos et fortes homines esse”, holott semmi jelentős esemény nem magyarázza ezt a 180 fokos fordulatot, csupán föltehetőleg az, hogy a szóba jövő levelet (FRA 68, ep. 177, p. 345) a nagytekintélyű Olesnicki érseknek írta.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

tességet sem.⁴² Ezért különösen fontos magyarságképében az a gyökeres változás, amit a török veszedelem váltott ki a szolgálatának első évtizede alatt a magyarokkal szemben erős ellenérzéseket tápláló Piccolominiól.⁴³

Mindezek előtt azonban, a nagyobb kontraszt kedvéért László király példáján érdemes érzékeltetni, milyen nagy mértékben tudta e kérdés befolyásolni Piccolomini véleményét. Lászlóhoz annak egészen kis korától kezdve személyes, mondhatni nevelőatyai kötelékek fűzték, *De liberorum educatione* címmel ismert neveléseméleti traktátusát egyenesen neki írta. Leveleiből pedig az is látható, politikai törekvéseinek másik sarkalatos pontja éppen László trónjogának elismertetése. Mégis attól kezdve, hogy Konstantinápoly elestével, ami nagyjából egybeesett László önálló országlásával, a török közvetlenül Európa kapuit kezdte döngetni, más szemmel kezdett nézni a határozott cselekvésre nemigen képes gyermekkirályra. Bár érzelmi kötődése mindvégig megmaradt László iránt,⁴⁴ de mint királyt, aki semmit sem tesz a török ellen s csak édeggel csehei között, kritikával illette, először még csak finoman, aztán már súlyos célzásokkal.⁴⁵ Hogy mind ebben idővel már görcsös hatalomféltést is látott Piccolomini, nem jelent mást, mint hogy a törökkérdésben tanúsított magatartása nyomán immár személyében is másként ítélte meg Lászlót.⁴⁶

Magyarországnak a törökkérdésben játszott szerepe s annak hatása Piccolomini magyarságképére

A Kárpát-medence, így Magyarország már csak földrajzi fekvése miatt is Európa keleti és déli kapujaként szolgált, s így egész Európa, de különösen Itália és Németország

⁴² Ez az elítélteesség különösen meghökkentő a pár hónappal a várni vereséget követően Széchy érsekhez írt bemutatkozó levelében, ahol a jelenkor magyar dicstelenségével egy itáliainak s humanistának nem éppen szépeplékű kalandozások dicsőségét, a jelenlegi magatartással pedig valamiféle hajdani nagyszerűt állít szembe, közben pedig a magyaroknak mind külsejét, mind lelki-szellemi tulajdonságait valóban az egekig dicséri. FRA 61, ep. 189, p. 550–551.

⁴³ Hogy ez az átértékelés nem egyedi jelenség, hanem egész Európára jellemző, főként majd a következő században, lásd VARGA J. János, *Europa und „Die Vormauer des Christentums“ = Europa und die Türken in der Renaissance*, Hrsg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, Niemeyer, 2000, 60.

⁴⁴ Vö. a *Historia Bohemica* utolsó fejezeteit: először László színpadias körülmények közepette vigasztalja Szilágyi Erzsébetet, dicsérve a halott Hunyadi nagy érdemeit; majd Piccolomini rossz tanácsadóknak rója föl a Hunyadi-fiúk elítélését, végül pedig Lászlót szép nekrológgal búcsúztatja el: cap. 67–71 = *Opera Helmstadt*, 120–127.

⁴⁵ „...rex tantum cupit, quantum sapit”, FRA 68, ep. 126, p. 231; „rex eorum [sc. Hungarorum] puer est tantisque rebus impar neque consilii neque auxilii in se copiam habet”, *uo.*, ep. 147, p. 271; jóllehet maga Piccolomini is tudta, nem annyira László okolandó mindezért, hanem tanácsadói: „sed nihil impingendum est nobilissimo adolescenti, qui quamvis in omne bonum pronus et ardens, pro sua etate magis regitur quam regit... accusarem hic vehementer prelatorum et baronum Hungarie sive perviciam sive somnolentiam”, *uo.*, ep. 291, p. 495; ill. „Ve terre, cuius rex puer est”, Anton WEISS, *Aeneas Silvius Piccolomini als Papst Pius II.: Sein Leben und Einfluss auf die literarische Cultur Deutschlands*, Graz, 1897, ep. 53, p. 164.

⁴⁶ „...non tam profligatu (ti. Nándorfehérvárnál) letus, quam Huniatis obitu, qui se potentior in Hungaria fuisset.” *Comm.*, 584.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

számára a barbárok, illetve a nomád ázsiai népek rendszeres betöréseivel szemben védelmet jelentett. Ahogy az 1459-es mantovai kongresszuson maga Piccolomini is, már mint pápa fölhívta erre Európa figyelmét: „si cedat Hungaria Turcis, et in Germaniam et in Italiam patere illis apertam ianuam... ponenda ante oculos exempla veterum: ... barbarorum innumerabiles fere irruptiones per Pannoniam, que nunc appellatur Hungaria, sepenumero in Italiam et Germaniam factas, quae deinde ad Gallias atque Hispanias penetrarunt; cavendum, ne hac tempestate idem fiat, quando certissimum sit Turchos ad Occidentis imperium aspirare”.⁴⁷

Ezt már Piccolomini toldotta meg a magyarok harci erényeinek magasztalásával, bár ezt, mint fentebb láttuk, először még csak Magyarországra célzatosan küldött levelekben tette, így például a Széchyhez címzett bemutatkozó levélben.⁴⁸

Magyarország e kiemelkedő helyzete hozta meg számára az európai elismerést, a „kereszténység védőbástyája” kitüntető jelzót, amely pontosan Piccolomini korában, a 15. század közepe táján teljessé vált ki, s nem utolsósorban az ő tevékenysége nyomán. Bár e titulus fejlődését és megjelenési formáit már többen vizsgálták (így a 30-as években Győry János, Terbe Lajos és Benda Kálmán, az utóbbi évtizedben pedig Hopp Lajos, Imre Mihály és Varga János), s bár mindannyian külön jelentőséget tulajdonítottak ebben Piccolomininek,⁴⁹ tudtommal eddig még nem készült el Piccolomini e szerepének részletes és életművébe illesztett bemutatása. Éppen ezért érdemes sorra venni annak a fejlődésnek az állomásait, amely során Piccolomini magyarságképének szerves részévé vált Magyarországnak mint a kereszténység védőfalának föltüntetése.

Magyarország, a „kereszténység védőfala”

Az eddigi kutatások eredményeképpen az az egybehangzó vélemény alakult ki, hogy e jelkép gyökereit a még a 13. században fölbukkanó „athleta Christi”-címben kell keresni. Ezt először IV. Béla érdemelte ki Rómától, majd aztán jelenléte Károly Róberten és Nagy Lajoson át Zsigmondig végig nyomon követhető.⁵⁰ A fejlődés következő lépéseként e cím egyre inkább a pajzs, a védőfal képzetére változott,⁵¹ először még továbbra is

⁴⁷ Uo., 151–152. Vö. *Oratio de Constantinopolitana clade et bello contra Turchos = Opera omnia*, 682.

⁴⁸ „dicam... invenisseque Hungaros multis victoriis claros nomen ad astra tulisse atque idcirco sicut nature iubet eorum me virtutibus affici”, FRA 61, ep. 189, p. 548. Lásd a 42. lábjegyzetet.

⁴⁹ IMRE például e jelző „egyik legnagyobb hatású megfogalmazója- és elterjesztője”-ként titulálja Piccolominit, *i. m.*, 146.

⁵⁰ Így pl. August THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, I, Róma, 1860, 343; ill. II, 25, 186 (a továbbiakban: THEINER). Vö. VARGA, *i. m.*, 57.

⁵¹ Hogy itt mennyiben lehet a reneszánsz hatására gondolni, konkrétan a reneszánsz immanenciára való törekvésére, szemben a középkor egyház uralta gondolkodását jellemző transzcendenciával, vö. MUHLACK, *i. m.*, 52–63; James HANKINS, *Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II = Byzantium and the Italians, 13–15. Century*, Washington, Harvard University Press, 1995 (Dumbarton Oaks Papers, 49), 121–124.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

az uralkodóra értve,⁵² aztán azonban az első dokumentált adat szerint éppen I. Ulászló 1440-es koronázólevele e jelzõt már az egész országra használta, jóllehet e történelmi pillanatban még Lengyelországgal együtt: „Hungaria et Polonia sunt *murus et clipeus fidelium* pro honore nominis divini et defensione fidei catholice”.⁵³

Ettõl kezdve e titulus rövid idõ, két évtized alatt olyannyira ismertté és elismertté vált, hogy mind Rómában, mind Budán, de még Bécsben is Mátyás korára már szinte közhelyszámba ment Magyarországot a kereszténység védfalának tekinteni.⁵⁴

Piccolomini jelentõsége e cím elismertetésében: bécsi tevékenysége

A Piccolomini kapcsán elõkerülõ források tükrében a kúria mellett épp a bécsi kancellária az a hely, amelynek okleveleiben az 1440-es években többször megjelenik e titulus, s immár kizárólag Magyarországra értve. Bécs szerepe azért is elsõrangú, mert idõben pár évvel megelőzte azokat a pápai leveleket, amelyekben elsõként találkozni e jelzõ ilyen értelemben vett használatával. Az elsõ idetartozó oklevél 1443-ból származik, amelyet az egyébként jelentõs magyar érdekeltségekkel rendelkező Schlick kancellár intézett a kor meghatározó magyar fõuraihoz, dicsérve a török elleni készülõdésüket és biztosítva õket Ausztria, illetve a saját személyes támogatásáról: „regnum illud *Christianitatis clipeus et murus* adversus fidei hostes existat”.⁵⁵ Tehát ahogy Ulászló hitlevelében, úgy e bécsi kancelláriai okmányban is a török elleni védõháborúval kapcsolódott össze a cím. Ugyanebbõl a szándékból ered a következõ, rá két hónapra született említés, csak hogy egy szinttel magasabbról, hiszen már maga az uralkodó, III. Frigyes küldte a szóban forgó levelet Ulászlónak: „regnum illud Ungharie, quod *murus quidam fidei Catholice et Christianitatis est clipeus*”.⁵⁶

Jóllehet számtalan egyéb lehetõség is rendelkezésre állt volna,⁵⁷ a kifejezés mindkét levélben megegyezni látszik, ami egyazon tollra utalhat. S jó okunk van föltételezni, hogy mint írrok Piccolomini fogalmazta mindkettõt, még ha más, valószínûleg Schlick

⁵² Például Zsigmondra: „regiam serenitatem potissime tanquam scutum atque murus inexpugnabilis...”, THEINER II, 187.

⁵³ Idézi: TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza*, EPhK, 1936, 301. Benda véleménye szerint egyáltalán nem zavaró az, hogy ebben az elsõ említésben Lengyelország is szerepel, mert egyrészt a perszonálunió egy kalap alá vette a két országot; másrészt mert sem Ulászló lengyel királyként, sem maguk a lengyelek nem titulálták magukat ily módon; harmadrészt pedig azért nem zavaró, mert Benda véleménye szerint ez a sor kifejezetten magyar hatásra kerülhetett a hitlevélbe: BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVI. században*, Bp., Bethlen, 1937, 25–26.

⁵⁴ Egy 16. századi megjegyzés Cuspinianustól finoman érzékelteti e titulus közismertségét a korabeli Európában: „Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo appellatur (sic)”, idézi IMRE, *i. m.*, 144.

⁵⁵ FRA 62, ep. 6, p. 10.

⁵⁶ *Uo.*, ep. 27, p. 51.

⁵⁷ Lásd TERBE listáját, amelyben összegyűjtötte a század különféle kifejezésmódjait: *i. m.*, 300–301.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam LX szám

is mondta tollba.⁵⁸ Piccolomini ugyanis pár év alatt a kancellár bizalmasa, titkára és elsőszámú helyettese lett, mindemellett pedig ezeket az iratokat levelezésének elsőszámú gyűjteményében Rudolf Wolkan is neki tulajdonította. Így Piccolomini, ha csak közvetetten is, de már e kezdeti fázisban is szerepet játszott. S hogy ez a föltevés még inkább megállja a helyét, bizonyítja az is, hogy a későbbiekben, ahogy a kancelláriai ranglétrán előbbre jutott s a magyar politikai életbe aktívan, véleményt formálva bekapcsolódott, saját maga is elsajátította e jelzőt, azaz közvetlen szerepet vállalt annak ismertté válásában. Itt újra csak az 1445-ös, Széchy érsekhez írt levelét kell idézni, ahol Piccolomini éppen azért tartotta szükségesnek a magyar–osztrák megegyezést, „...ut Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et *murus eius*, qui est Hungaria, sit incolumis”.⁵⁹

E levél kapcsán érdemes megemlíteni a cím egy apró kiegészítését, a gazdagság-, a „fertilitas”-toposzt. Az újabb szakirodalom hívja föl a figyelmet arra, hogy a klasszikus retorika egyik eszközével, a „comparatio”-val élve Piccolomini a török verte magyar valóságot többször a hajdani dicsőséggel állítja szembe.⁶⁰ Ez az eszköz két célt szolgál Piccolomini kezében: egyrészt a Széchyhez címzett levelében a magyarok büszkeségét akarta fölkelteni a török veszedelemmel szemben; másrészt pedig V. Miklós pápához a Konstantinápoly elestét követő napokban intézett írásában a pápán keresztül az európai politika vezetőinek figyelmét kívánta fölhívni a magyarok megsegítésére a törökkel szemben. Külön kiemelendő az is, hogy e két szóba került levél éppen a két legjelentősebb irat Piccolomini magyarságképének föltárásában, hiszen ahhoz bőségesen szolgáltat adatokat. A teljességhez azonban az is hozzátartozik, hogy Piccolomini másutt nem használja e toposzt ebben az összefüggésben, tehát messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le; sőt a második levélben a Magyarországra, illetve a törökkérdésre értelmezett „gazdagság”-kép minden kétséget kizárólag csakis a Szepességre vonatkozik, éspedig a hosszú évek óta ott hatalmaskodó csehek, Giskra és főleg a bandita, Axamit kapcsán.⁶¹

Arra pedig, hogy Piccolomini valóban nem egysíkúan, hanem többfajta retorikai eszközökkel használva hangoztatta a magyarság ezen szerepét, jó példa emellett a rigómezei ütközetről írt színes beszámolója, ahol a katonáit buzdító Hunyadi szájába gyanúsán nagy ívű gondolatokat adva utalt minderre.⁶²

⁵⁸ Vö. Hans GENZSCH, *Untersuchungen zur Geschichte der Reichskanzlei und ihrer Schriftformen in der Zeit Albrechts II. und Friedrichs III.*, Marburg, 1930.

⁵⁹ FRA 61, ep. 189, p. 548.

⁶⁰ IMRE, *i. m.*, 148–149.

⁶¹ A fölháznált szöveghely: FRA 68, ep. 109, p. 191 skk.

⁶² „...hodie, commilitones... aut violenta Turcorum dominatione liberabimus Europam aut pro Christo cadentes martyrio coronabimur”, FRA 67, ep. 23, p. 75.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

A jelző propagálása Rómában

Mindez Magyarország kivételes feladatának általános európai elismertetésére még kevés lett volna, hiszen e levelek Bécs és Buda között közlekedtek, s nem Európában. Abban tehát, hogy e kitüntető titulust aztán Európa is meg- és elismerhette, szintén komoly szerepe volt Piccolomininek. Következő, 1446-ból származó levele ugyanis, amelyben újra írt minderről, már egyenesen Itáliába és éppen a magyarokat jól ismerő s ügyeik iránt folyton érdeklődő jó barátához, Campisióhoz szólt: „*murus sit illa regio Christiane religionis et nostre fidei solidus paries*”.⁶³

Ugyanakkor ez a levél fényt derít a cím másik kulcsfontosságú propagálójára, Rómára, illetve arra, miképp kerülhetett az be a kúria okleveleinek szóhasználatába. Minden kétséget kizárólag Piccolomini e levele egy évvel megelőzi az első, 1447-es pápai említést, amely Piccolomini köztudottan egyik régi barátja, a frissen választott V. Miklós nevéhez fűződik. Ez még ugyan önmagában kevés lenne arra, hogy Piccolomini és Róma közt e tekintetben kapcsolatot lehessen föltételezni, az viszont már mindenképpen erre látszik utalni, hogy e levelében közvetlenül Magyarország e „hősi” szerepének megemlézése előtt *expressis verbis* kéri is a magas egyházi körökben forgó Campisiót ennek az ügynek a pártfogására és képviselésére.⁶⁴ Mindez azt jelenti tehát, hogy Piccolomininek föltett szándéka volt a magyar–török ügynek utat nyitni Róma felé, amivel eszerint már ekkor összekapcsolta, hogy Magyarországot e kitüntető címmel említse. S még ha ennek megvalósulása nem is követhető nyomon, még egy érveléssel jól erősíthető: ez a láncszem pedig a levélben megnevezett célszemély, Giovanni de Tagliacozzo, Tarentum püspöke lehet. Meglehető talán, mert első látásra érthetetlen, miért egy dél-itáliai bíborost választott e céljához, s miért nem olyan befolyásos jó ismerősét, mint Carvajal, vagy miért nem egyenesen a pápát, V. Miklóst. De épp e választás bizonyítja szándékának komolyságát, és pedig legalább két józan okból: egyrészt Campisio Tagliacozzo szolgálatában állt, akin keresztül biztosabbnak tűnhetett föl az ügy képviselése, mintha egyenesen a kúriához címezte volna levelét; másrészt pedig Tagliacozzo magas tisztelet – „*summum penitentiarius officium*” – töltve be a kardinálisok között különös tekintéllyel bírhatott. Egy évnek sem kellett eltelnie, hogy napvilágot lásson V. Miklós levelében e motívum, első alkalommal Rómában, hogy aztán III. Callixtus alatt általánossá váljon.

Továbbá amikor Piccolomininek alkalma nyílt arra, hogy Rómában 1455 augusztusában a frissen választott III. Callixtus előtt Frigyes hűségnyilatkozatát tolmácsolva személyesen is fölemelje szavát a török háború ügyében, akkor sem mulasztotta el fölhívni a figyelmet a magyarok hősiességére s Magyarország különleges fontosságára, ezúttal

⁶³ FRA 67, ep. 4, p. 24–25.

⁶⁴ „*Regnum Ungariae... tanquam fidei scutum immobile se prebuit contra infideles et pro Christianorum defensione pugnavit*”, THEINER II, 240, ahol már ugyan „pajzs”-képpel találkozni, de ez megegyezik a bécsi kancellária kettős szimbólumának másik felével, még inkább azonban az eredetivel, azaz Zsigmond pápai kitüntetésével, ahonnan valószínűleg maga a kancellária is vette e képet. III. „*tu hec [sc. res Hungaricas] reverendissimo domino nostro communi, cardinali Tarentino, communicata facito, ut per eum non solum sacri collegii aures, sed ipsius quoque sanctissimi summique sacerdotis adire presentiam queant*”. FRA 61, ep. 186.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–4. szám

rádásul rendkívüli pátosszal: „Ungari vero magnanimi et fideles populi annis supra LXX hunc hostem perpassi, nunc victi, nunc victores suum sanguinem tutati sunt... Murus vero Ungaria est et *antemurale* fortissimum, *sive clipeus nostrae religionis*, sub quo longe iam protecti sumus. At hic nunc clipeus nobis subtrahit: murus vero bombardis et arietibus quatitur... O ingratitude nostram quam nunc vicem defensoribus nostris reddimus Ungaris”.⁶⁵

Hogy tehát nem ok nélkül tarthatjuk e cím egyik legelső s így kulcsfontosságú európai megismertetőjének Piccolominit, aki ezt Frigyes kancelláriájában ismerve meg kiszakította korlátai közül, legalább két ok magyarázza: egyrészt első, Európának szánt figyelemfölvívása egy évvel megelőzi az első pápai említést; másrészt bizony tekinthető e cím pápai hangoztatásában is közbenjárónak.⁶⁶ Piccolomini azonban nemcsak az első lépést segítette megtenni Európa felé, hanem mint további propagátor és meghonosító éppoly jelentőset alkotott.

A cím megismertetése Európában

Ekkor vette igazából kezdetét az a szónoki műfaj, amely ugyan eredetét közvetlenül az első kereszties hadjáratokra buzdító beszédekre vezethette vissza, újkori fellendülését azonban Konstantinápoly eleste, illetve annak sokszerű hatása okozta: ez az ún. „turcica”-műfaj.⁶⁷ E szónoklatok egyik leghíresebb gyűjteménye, amelyet Nikolaus Reusner a 15 éves háború alkalmára 1595/96-ban adott ki, jól szemlélteti azt az elismerést, amit az utókor Piccolomininek nyújtott e téren, akár az itt olvasható beszédek számát, akár rangsorukat tekintjük.⁶⁸ E beszédek alapvető mondandójának, azaz Európa a

⁶⁵ Piccolomini e beszédének idevágó sorai egyszerre fejezik ki összefoglalva és érzékletesen az ő állásfoglalását a magyarok szerepét és az egész helyzetet illetően, ezért érdemes itt hosszabban is idézni: „Atque ita dum Christiani cunctantur Turcique properant, delere nituntur, qui non contenti vicisse Graeciam Ungariae nobili regno imminent. Ungari vero magnanimi et fideles populi annis supra LXX hunc hostem perpassi, nunc victi, nunc victores suum sanguinem tutati sunt, qui cum nos servant, optimates suos cum regibus et pontificibus miserunt. Nulla domus in Ungaria est digno nomine, qui duobus novissimis bellis contra Turcos habitis egregium et fortem aliquem virum non deploraverit. Legati eius et in Francofordia et in Novacivitate... testati sunt, si reliquorum Christianorum praesidia sentiunt, se iterum atque iterum belli pericula subituros... neque enim consilium eorum [sc. Turcorum] est sine spe victoriae... quocumque tandem modo ad hostes Ungaria defecit sive Italiam sive Germaniam percurrere ac praedari voluerit, in utramque terram patentem porta aditum habet. Murus vero Ungaria est et *antemurale* fortissimum, *sive clipeus nostrae religionis*, sub quo longe iam protecti sumus. At hic nunc clipeus nobis subtrahit: murus vero bombardis et arietibus quatitur et nos de remedio anima nulla remordet. O ingratitude nostram quam nunc vicem defensoribus nostris reddimus Ungaris.” *Opera omnia*, 926.

⁶⁶ Az idevágó leveleket, döntően Callixtustól, Terbe már összegyűjtötte: THEINER II, 240, 277, 289, 296, ill. későbből pl. 567, 609, 664.

⁶⁷ E kifejezés éppen Piccolominitól származik, az 1454-es frankfurti birodalmi gyűlésen elhangzott beszédéből. Vö. VOIGT, *Enea Silvio de' Piccolomini...*, III, 1863, 92–93; ill. Reinhold GLEI, Markus KÜHLER, *Pius II. Papa: Epistola ad Mahumetem*, Trier, 2001 (Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium, 50), 19–28.

⁶⁸ „... der maßgebliche Türkenkriegsredner der ersten Stunde”, Dieter MERTENS, „*Europa, id est patria, domus propria, sedes nostra...*” *Zu Funktionen und Überlieferung lateinischer Türkenreden im 15. Jahr-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

török veszedelemmel szembeni megvédésének szerves részét alkotta Magyarországot a kereszténység védfalának, pajzsának mutatni. Piccolomini első ilyen beszédét ráadásul még Konstantinápoly eleste előtt, 1452-ben tartotta, és pedig Rómában a pápa előtt, amikor Frigyes kíséretében annak koronázásakor ott tartózkodott. Itt további, leveleinek fogalmazásához képest még érzékletesebb elemet emelt be szófordulataiba: „Hungari... qui dum nostrum servant sanguinem, fundunt suum, *quorum pectora nostri muri*”.⁶⁹

E szemléletes véleményének adott hangot 1454-ben az első kimondottan a törökkérdés ügyében összehívott birodalmi gyűlésen, Regensburgban is, ahol ugyan az ülés megnyitásán elmarasztalta a magyarokat, mert nem jelentek meg, de amint időközben bejelentették készségüket egy török hadjáratra, már úgy szólt a magyarokról, mint: „Hungari, qui sunt admodum potentes et annis pluribus suum effundendo sanguinem tutati sunt nostrum.”⁷⁰

A következő, még ugyanebben az évben összehívott frankfurti gyűlésen, ahol már magyar követek is jelen voltak, Piccolomini ragyogó, Cicerót imitáló buzdító beszédében példaként Magyarországot állította a német fejedelmek elé, ismét mint pajzsot és védfalat: „Ungari, qui hactenus *nostrae fidei clypeus, nostrae religionis murus* fuere”.⁷¹

Itt érhető nyomon e titulus egy újabb erőteljes, sajátos kifejezése Piccolomini szóhasználatában, ami megmagyarázza egy korábbi, ott egyértelműen nem érthető megjegyzését: „liberi Hungari non sinent alterum Europe oculus in manus infidelium devenire”.⁷² A frankfurti beszédből ugyanis kiderül, hogy Európa két szeme, illetve két keze alatt a két imperatort értette, akik közül az egyik, a bizánci császár elveszett,⁷³ a másikat viszont, a német-római császárt, s így a védelme alatt álló Európát a magyarok nem engedik elveszni. Nyilvánvaló tehát, hogy Piccolomini mint a török elleni föllépés érdekében összehívott birodalmi gyűlések császári követe az ügy képviselőjében külön kiemelve kezelte a magyarok ebben betöltött szerepét. De mindez csak az, amit a Kons-

hundert = Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter, Hrsg. Franz-Reiner ERKENS, Berlin, Duncker & Humblot, 1997, 44. Részletesen Piccolomini törökbeszédeiről: Johannes HELMRATH, *Pius II. und die Türken* = GUTHMÜLLER–KÜHLMANN, *i. m.*, 82–99, 134–135. Reusner munkájának három kötete közül az első, amely a német császárok előtt elhangzott beszédeket foglalja magába, Piccolomini 1454-es frankfurti beszédével kezdődik; a másodikban, azaz az egyházi főméltóságokhoz intézett beszédek között Piccolomini jegyezhet a legtöbbet, négyet; amint a harmadikban, a világi fejedelmeknek szóló beszédek között is ő játssza a főszerepet. Mindezt megerősíti az a számszerű tény is, hogy mellette még két közeli társa szerepel kiemelten e korból a gyűjteményben: az egyik Cesarini bíboros, a másik pedig közeli barátja, tanítványa és életrajzírója, Campano.

⁶⁹ *Historia Austriacis = Opera Helmstadt*, 166. E kifejezés ugyanígy megtalálható Vitéz szóhasználatában is, például a frankfurti birodalmi gyűlésen elhangzott beszédében: VITÉZ János *Levelei és politikai beszédei*, kiad., ford. BORONKAI Iván, Bp., 1987, 353–354. Vö. *uo.*, 131–134.

⁷⁰ FRA 68, ep. 291, p. 495, 546. Vö. a megállapításra, miszerint a regensburgi az első birodalmi gyűlés, amelyet eredetileg kifejezetten a törökkérdés tárgyalására hívtak össze: VOIGT, *Die Wiederbelebung...*, *i. m.*, II, 102.

⁷¹ *Opera omnia*, 682.

⁷² WEISS, *i. m.*, ep. I, p. 106.

⁷³ „Quid quod ibi ex duobus imperatoribus Christianis alter occisus est? Nonne ex duobus Christianitatis oculis alterum erutum, ex duabus manibus alteram amputatam dicere possumus?” *Opera omnia*, 679.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

tantinápoly bukása és Bécs elhagyása közti két esztendőben és elsősorban a német fejlődelmek nagyközönsége előtt tett e titulus közismertté tételéért.

Pius jelentősége a titulus elfogadtatásában

Amint fentebb láthattuk, Piccolomini szerepet játszott már abban is, hogy e címet a pápai kúria is használni kezdte. Pápává választásával egy időben aztán a magyar politikai helyzet is szerencsésen változott e tekintetben, hiszen Mátyás megkoronázásával tette kész király került az ország élére. II. Pius egész pápaságát a keresztes hadjárat megvalósításának célja vezérelte,⁷⁴ aminek egyik részét képezte s ezért éppígy végigkísérte a magyarok megnyerése ennek az ügynek. Hiszen tisztában volt az ország jelentőségével: „verendum, ne amissa Hungaria Christiana res pessundetur”.⁷⁵

Ennek egyik jele látható abban, hogy a korábban Vitéznek tett ígérétehez híven pápaként is Magyarország kivételes szerepének és e címének következetes hirdetője maradt, de immár lényegesen nagyobb tekintéllyel. Első teendője volt a török hadjáratban leginkább érdekelt uralkodót, Mátyást és III. Frigyes kibékíteni, pontosabban szólva egyrészt Frigyes nyugalomra inteni a török ellen készülődő Mátyással szemben, hiszen: „id Regnum [sc. Hungaria] totius christianitatis clipeus esse antehac consuevit... nosque illo pugnante ociosam semper securitatem egerimus”.⁷⁶ Másrészt pedig Mátyást igyekezett biztosítani arról, hogy Frigyes nem fogja közben hátba támadni, s ezért: „nolit tamen mens tua deficere, murum istum totius christianitatis deserere, quo cadente ad miserabilem ruinam dominici gregis pateat aditus”.⁷⁷

Rögtön első, a háborút szolgáló lépésénél, a mantovai kongresszuson képviselt álláspontjából is kiviláglik a szándék: olyan keresztes háborút szervezni, amelyben Európa minden nagyhatalma részt vesz, s amelynek fő letéteményesei a magyarok. Ha ugyanis segítséget kapnak, nem kétséges, hogy teljes erejükkel a török ellen fordulnak. E törekvésében állandó szerepet szánt a magyar hősiesség bemutatásának, amivel az európai uralkodók figyelmét kívánta fölhívni keresztény kötelességükre. Pius fölismerte ugyanis, hogy bár a magyarokból nem hiányzik a készség, Európa nyugati felén senki sem haj-

⁷⁴ Vö. VOIGT, *Enea Silvio de' Piccolomini...*, i. m., III, 1863, 89 skk. olyan jellemző címzésekkel, mint pl. „Piccolomini als Anwalt der Türkenkriegeres” vagy „der eingeweihte Vermittler” ti. a felek közt; valamint von PASTOR, aki dicsérő szavak sokaságával ismeri el Pius érdemeit: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, Freiburg, Herder, 1923, 15, 289; ugyanígy JEDIN: „der sich in Idee und Plan des Kreuzzuges zu voller Höhe entfaltete”, Hubert JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/2, Freiburg, 1968, 647; ill. a „Türkenrede”-hez is kapcsolódva: „Pius... was the most militant crusader of the fifteenth century: as humanist and pope he composed more crusading letters, histories and orations than any other writer of the fifteenth century”: HANKINS, i. m., 128. További adalékok a témához: HELMRATH, i. m., 79–82; Hans PRUTZ, *Pius II. Rüstungen zum Türkenkrieg und die Societas Jesu des Flandrers Gerhard des Champs 1459–1466*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaft, 1912, 3 skk.

⁷⁵ *Comm.*, 152.

⁷⁶ THEINER, ep. 496, p. 324.

⁷⁷ *Uo.*, ep. 504, p. 329.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

landó érdemi lépéseket tenni.⁷⁸ Ennek egyik nyoma Sforza milánói fejedelemhez intézett levelének idevágó részlete, melyben arra buzdít: „ne Hungariam deseramus, *vallum Christiani populi*”.⁷⁹ Mikor pedig e célja 1463-ra már egész közel jutott a megvalósuláshoz, s bullával szólította föl Európa népeit a cselekvésre, a védfal-kép irodalmiságához mérten jóval konkrétabb, mert személyhez szóló rokon kifejezéssel illette a magyarokat, őket mintegy példaképül, magukra hagyottságukat pedig szemrehányásul állítva Európa elé: „Ungari... arma sumpserunt, qui de tuendo regno solliciti, dum suos fines observant, custodiunt nostros”.⁸⁰

Ekkorra már tetten érhető e szimbólum fejlődésének a magyar gondolkodásmódra gyakorolt hatása is, és pedig e titulus tudatos föl vállalása Magyarországon s a rá való hivatkozás külföldön. A *Commentarii* beszámolója szerint ugyanis a magyar követek, akik még ebben az évben fölkeresték, hogy segítséget kérjenek, kifejezetten az ország eme jelentőségére hivatkoztak Pius előtt.⁸¹ Annak bizonyítására tehát, hogy pápasága e titulus, illetve hősi képzet európai elismertetésében mérőföldkőnek számít, aligha szükséges ennél többet fölmutatni: Pius minden, az utókor szemében fontos török elleni lépésénél expressis verbis vagy egyértelműen arra utaló más kifejezéssel Magyarország Európa védfalaként jelent meg. Ahogy utolsó alkalommal is szinte összegezve szövegezte e szerep lényegi vonatkozásairól Mátyáshoz címzett levelében: „Machometus... inclitum Hungarie Regnum christianitatis inviolabile scutum expugnare totis viribus intendat, et per illud reliquias christianorum provincias... sue secte subiicere et immortale Christi salvatoris nostri nomen de orbe christiano delere.”⁸²

Magyarország Piccolomini képviselte helye Európában

Végül a leírtakat összegzendő a legfontosabb kérdés megválaszolására, hogy miként is határozhatnánk meg a mind humanista-történetírói, mind politikai tekintetben a 15. század egyik legnagyobb tekintélyének számító Enea Silvio Piccolomini magyarsággépének fő üzenetét, tekintsük a legavatottabb személyt, saját magát mérvadónak. Eszerint

⁷⁸ „...si adiuventur [sc. Hungari], summo conatu et universis viribus suis Turchos invadent”, *Comm.*, 190.

⁷⁹ Idézi TERBE, fölsorolásának hatodik pontja alatt, *i. m.*, 300. Vö. Pius hozzáállása a magyar követek kéréséhez 1463-ból: „Pius collaudata Hungarorum constantia, qui annis supra octuaginta cum Turchis pro religione certaverint, stipendia equitum mille missurum se regi pollicetur”, *Comm.*, 557.

⁸⁰ *Bulla de profectone in Turcos = Opera omnia*, 915. Vö. „pugnabunt Ungari genus hominum in bello ferox et iam Turcos vincere didicerunt. Inclitus rex gentis Matthias iam coronam et pacem in regno consecutus ingentes poterit derivare atque in proelium ducere copias”, *uo.*, 916.

⁸¹ „...orare pontificem... reliquos Christianos hortetur, ne Christiane religionis murum expugnari sinant; murum esse Christiani nominis Hungariam affirmant, quo perfracto facile pateat in omnes Christianorum provincias Turchis iter; occurrendum, priusquam porta pateat hostibus”, *Comm.*, 557; amely jól példázza a szállóige kettős tartalmának tökéletes alkalmazását. Ennek történetére, fejlődésére lásd József JANKOVICS, *The Image of the Turks in Hungarian Renaissance Literature = GUTHMÜLLER-KÜHLMANN, i. m.*, 267–268; ill. PAJORIN Klára, *Enea Silvio Piccolomini politikai eszméi és az első magyar humanisták*, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2001 (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica: Tomus VII, Fasciculus 1), 95 skk.

⁸² THEINER, ep. 563, p. 378.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–2005. évfolyam 1–2. szám

pedig amint élete legfőbb céljának Európa megvédését tartotta a törökkel szemben s erre bízta hírnevének sorsát is, korábbi ellenérzései ellenére a magyarokról éppígy ebben kiérdemelt jó híruket hagyta az utókorra.

József Marton

IMAGE AND APPRECIATION OF HUNGARY IN THE OEUVRE OF ENEA PICCOLOMINI

The study analyses knowledge and opinion held about Hungarians in Europe in the mid-15th century. Enea Silvio Piccolomini was a distinguished humanist active in Central European politics. The image he provides is one of the most colourful and most authentic ones about Hungarians of the age both from the perspective of a scholar and that of the politician. The study discusses the period and Piccolomini's oeuvre briefly. The image of Hungarians in Piccolomini's writing is approached from two different angles: to a lesser extent from the perspective of the scholar-humanist, and to a greater extent from the perspective of the politician who takes part and responds to events of the time. In investigating the former, the study concludes that Piccolomini's image of Hungarians is based mainly on his personal experience, so the substantial elements should be looked for following the political line. Since Piccolomini's most important aspiration was organising joining and concentration of European forces against the Turks, the study attempts to show in many ways how Piccolomini's feelings toward Hungarians changed. In the beginning he had reservations, but later realised the special role of Hungarians in the defence against the Turks, and represented this view in Europe. The best-known expression of this role is the acknowledgment of Hungary as the "protective wall of Christianity". Detailed analysis of this process is embedded in the article in the context of Piccolomini's oeuvre. The study concludes that this role is foremost in Piccolomini's view of the Hungarians.

ALT KRISZTIÁN

UTALÁSOK YOUNG ÉS HERVEY GONDOLATI MŰVEIRE NÉHÁNY CSOKONAI-SZÖVEGBEN

Bevezető

Csokonai *A' vidám természetű poéta* című költeménye polemikus ars poetica: a benne megszólaló lírai én, miután elutasítja a szomorúság költőinek világát annak jellegzetes témáival, hangulataival, világképével együtt, a boldogság poétájaként nyilatkozik meg. Csokonai a szomorúság költői közül négy alkotót nevez meg: James Hervey, Edward Young, Jean-Baptiste Racine és William Shakespeare a nagynevű ellenfelek.¹

Csokonai nem egyszerűen kijelenti az elhatárolódást: a két művészi-eszmei irányvonalat úgy szembesíti, hogy felépíti és jellemzi e két költői „iskola” jellegzetes világát, azok minden tipikus hangulatával és összetevőjével együtt – a szomorúság költőinek valóságát és saját, „vidám természetű” világát. Mint arra korábban, a vers átdolgozásáról szólva már utaltam,² Csokonai mindkét valóságot azonos fogalomkörökbe tartozó, de azokon belül ellentétes tartalmú elemekből építi fel.

Az alábbiakban arra próbálok választ keresni, hogy elsősorban a szomorúság e versben megjelenő világának építőelemei honnan származnak³ – meglátásom szerint ugyanis Csokonai az építőanyagok egy részét Edward Young és James Hervey magyar fordításban megjelent gondolati műveiből emelte át, a rájuk való visszautalás szándékával. Fontos kérdés továbbá, hogy a beazonosított utalások eredetijei – a Young- és a Hervey-mű szöveghelei – hogyan módosítják a Csokonai-vers értelmezhetőségét, mire világítanak rá benne, mit hoznak előtérbe lehetséges jelentései közül; egyszóval hogyan hatnak egymásra a szövegek, hogyan folytatnak intertextuális „párbeszédet” különböző szerzők művei. Látni fogjuk azt is, hogy Csokonai költeményének egyes szavai egészen más megvilágításba kerülnek így, sőt, egy-egy kulcsszó korabeli jelentése igazán csak ezzel a módszerrel – több korabeli szóelőfordulás szövegkörnyezetének összevetésével – tisztázható valamelyest.

¹ BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1995², 385.

² ALT Krisztián, *A vidám természetű poéta és Az én Poézisom természete (Két Csokonai-vers összevetése)*, ItK, 1999, 606–611.

³ A témával már foglalkozott BARÓTI Dezső, *A vidám természetű poéta (Csokonai ars poétikájának kialakulásához)* = „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra: Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 307–326.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

A' vidám természetű poéta elemzése mellett Csokonai két prózai műve (*A' Szeretet*, *A' Pillangó és a' Méh*) és további két költeménye (*Horváth Ádámhoz*, *Dr. Földiről egy Töredék*) esetében is vizsgálom ugyanezeket a kérdéseket, hogy még inkább láthassuk: milyen értelmezési lehetőségeket ad a Csokonai-művek olvasóinak az intertextuális összefüggések mentén haladó olvasás.

Setéttség, Tsendesség

A' vidám természetű poéta a következő sorokkal kezdődik:

Sírhalmok! Gyász Temető kertek!
Mellyek örökös Setéttség'
'S Szívet borzasztó Tsendesség'
Mostoha Keb'leben heverték,

Az öllelkező rím (*abba*) közbülső elemeire összpontosítsunk: *Setéttség – Tsendesség*. E két szó a mondatban mellérendelői viszonyban áll.

Szauder József mutatott rá,⁴ hogy Csokonai *Az Álom [II.]* című költeményének mottója Edward Young Péczeli József fordításában megjelent kötetéből⁵ vététt, méghozzá rögtön a szöveg első bekezdéséből. De ha továbbolvassuk a szöveget s áttérünk a második bekezdésre, újfent ismerős, Csokonai által megidézett környékre vetődünk. Tanúi lehetünk annak, ahogy az *éjtaka* mintegy úrrá lesz a világon, „ki-terjeszti [...] Királyi páltzáját az el-aludt világra. Melly tsudálatos tsendesség! Melly mélyllyeséges setétség! A' szem nem lát semmi tzélt; a' fül nem hall semmi szót. Az egész teremtés aluszik. Minden hólnak látszik; Úgy tettzik, hogy a' mozgás, melly életet ad e' világnak, meg-állott, és az el-fáradott természet pausál. Rémitő nyúgodalom! világ végét jövendőllő tsendesség! Bár én reám nézve ne késne! Siess halál, már semmit tőlem el-nem vehetsz. Tsen-

⁴ SZAUDER József, *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 99, 8. j. Szauder a Csokonai költészete és az Edward Young, illetve James Hervey művei között fennálló kapcsolatot behatóan megvilágította: SZAUDER József, „*Az este*” és „*Az álom*” keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás) = Sz. J., *i. m.*, 241–292. E tanulmány számomra is alapvető iránymutatást adott.

⁵ Edward YOUNG, *Yung' éjtakáji és egyéb munkái*, I–II, fordította PÉCZELI József, Győr, 1787 (a továbbiakban: YOUNG–PÉCZELI). Az eredeti címe: *The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death and Immortality* (megjelent: 1742–1746). Youngról és művéről: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A XVIII. századi angol irodalom a kutatás tükrében*, ItK, 1969, 327; SZENCZI Miklós, SZOBOTKA Tibor, KATONA Anna, *Az angol irodalom története*, Bp., Gondolat, 1972, 289–291; John BUTT, *The Mid-Eighteenth Century*, edited and completed by Geoffrey CARNALL, Oxford, Clarendon Press, 1979, 83–86 (The Oxford History of English Literature, 8). Young műveinek angol kiadásairól, illetve a korábbi nemzetközi szakirodalomról: BUTT, *i. m.*, 658–659. Young művéről, illetve Péczeli Young-fordításáról, annak hazai fogadtatásáról, jelentőségéről és hatásáról: GULYÁS Pál, *Id. Péczeli József élete és jellemzése*, Bp., 1902, 39–43; FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., MTA, 1917, 82–88 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIII/7); BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József (Első közlemény)*, ItK, 1965, 416–423.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

desség! Setétség! El-válthatatlan pár! ama régi éjtzakának felséges magzati, a' tiszta gondolatoknak Szülői [...] segítettetek engem, meg-hálálom néktek a' sirban. Ott van a' ti bírodalmatok.”⁶

Setétség – Tsendesség: Young két központi fogalma jelenik meg rímhelyzetben a Csokonai-féle ars poetica első szakaszában. S hogy valóban Young–Péczelire utal vissza a rímpár, mi sem bizonyítja jobban, mint A' *vidám természetű poéta* második strófájának első fele, ahol Csokonai elénk tárja a szomorúság költői által megjelenített, ingerek nélküli világot, melyben az érzékszervek meddő tétlenségre vannak kárhozthatva:

Itt az Érzésnek minden Neme,
Még az Élőben is meghal.
Füle tsak tsendességet hall,
A' Semmitől irtózik Szeme,

E sorok Young már idézett szavait visszhangozzák: „A' szem nem lát semmi tzélt; a' fül nem hall semmi szót.”

Young invokációban fordul az éjszaka két rekvizitumához, rémitő lényegiségektől kér segítséget, mert halálvágy töltötte el szívét⁷ (Young szerettei – felesége és fogadott gyermekei – elvesztése után írta meg művét, személyes fájdalomának többször hangot ad írásában,⁸ sőt ez a veszteségélmény világította meg számára több súlyos kérdés feltevésének szükségességét). Young a világ pusztulásáért fohászkodik, hogy maga is maradéktalanul elmúljon végre (az éjszaka eljövetele ezért is jelenti egyértelműen a halált⁹ ebben a kontextusban) – de rögtön ezután megretten szándékától: „De mit tsinálok, hogy a' ti híjjában-való Hatalmatokért esedezem? Mik vagytok ti az előtt, a' kinek szava félben-szakasztván a' semmiségnek örökkévaló hallgatását, el-küldötte a' reggelnek tsillagait, hogy kezdjék-el az ő víg futásokat, és a' semmiből született világnak prédikálják a' Teremtőt. Téged hívlak én segítségül, óh dítösséges Felség! Te a' ki a' semminek méhéből kiszóllítottad a' napot, hogy ragyogjon szüntelen az Égnek magasságán, illesd-meg az én lelkemet, és tündököltessed ott a' böltsességet.”¹⁰ A halálvágyat a bölcsesség vágya váltja fel, a teremtő lesz az új megszólított – neki köszönhetjük, hogy *a' reggelnek* csillagai (briliáns oxymoron a napok, s köztük a mi Napunk megnevezésére) megkezdték

⁶ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 3–4.

⁷ Tehát a halálvágy szólal meg a Csokonai által *Az Álom [II.]* mottójával választott részben is: „Bóldogok azok a' kik úgy alusznak, hogy többé fel-nem ébrednek!” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 2.)

⁸ Fiáról és fia haláláról: YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 26–28. Feleségével való kapcsolatáról és elvesztéséről: YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 228–235. („De ez a' föld a' mellyben én el-hagyattattam, nem egyéb egygy iszonyú pusztánál, egygy keserű könyv-húllatásoknak völgyénél, egygy fekete Cziprusokkal bővölködő mezőnél [...] Minden valóság, minden öröm, minden vígasság ott vagyon, a' hol lakozik az én Hites-társam.” 235.)

⁹ Az éjszaka két fő rekvizituma, a *tsendesség* és a *setétség* a Young-kötet utolsó fejezetében (*Huszon-negyedik éjtzaka. Vígasztalás*) ismét megjelenik, szintén a halállal összefüggésben: „Ímé kénszerítlek téged' erre a' nagy tsendességre, melly a' halálnak képe, erre a' setétségre, melly olyan, mint a' halálnak álomba húzott gyászos szőnyege; [...] hogy míg élsz, az Istent féljed.” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 158–160.)

¹⁰ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 4–5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. évfolyam ㄴF szám

víg futásokat. Isten jelenléte, megszólítása hártja el a világ elmúlásának baljóslatú veszélyét, önpusztító vágyát – s ez indítja el az emberi létezésre vonatkozó alapkérdések sorát, Young hosszú-hosszú elmélkedését.

Csokonai rímpárja olyan szöveghelyre utal, ahol Young elementáris erővel fogalmazza meg személyes fájalmát. Young halál és élet nem csupán fogalmi szerepeltetése, hanem érzékletesebb, képi megjelenítése érdekében az éj–nappal ellentét ősi toposzára építette idézett gondolatmenetét. De ami még fontosabb: Young a világ pusztulását (a halált, az éjszakát¹¹), illetve születését és létezését (az életet, a nappalt) newtoni képzetekkel, az univerzum newtoniánus elgondolásával kötötte össze. A mozgás Young idézett gondolatainak egyik kulcsfogalma. Az éjszaka eljövételével „a’ mozgás, mely életet ad e’ világnak, meg-állott”, a napok pedig teremtésük pillanatában – illetve számunkra minden napfelkeltekor – megkezdik „víg futásokat”. Bíró Ferenc írja a newtoni világról a következőket: „A tudománytörténetből tudjuk, hogy Newtonban a *Principia* matematikusát s az Apokalipszis kommentátorát nem lehet mereven szétválasztani [...] Világképében [...] a természet törvényei önmagukban nem szüntethetik meg a káosz lehetőségét, a rend biztosítása érdekében a teremtőnek időszakonként közbe kell avatkoznia: ő tartja helyükön az állócsillagokat, ő biztosítja a mozgás mennyiségének állandóságát – magára hagyottan, az isteni közbeavatkozás nélkül a természet a nyugalomhoz és a halálhoz térne vissza.”¹² Vagy ahogy Szauder József fogalmaz: „Newton világát nem tartja fönn az energia megmaradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlik.”¹³

¹¹ Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Young az éjszakát nem csupán a halálhoz kötődő toposzként emelte be kötetébe. Az éjszaka a gondolkodás, elmélkedés ideje is (a már idézett szövegrészben ezért kapja a csendesség–setétség pár „a’ tiszta gondolatoknak Szülői” meghatározást), midőn a világ elcsendesedik, s nem tereli el az ember figyelmét a fontos kérdésekről talmiságaival, érzékszerveinkre ható hívságaival. Ahogy a *Tizen-kettődik éjzaka (Az éjjeli tsendességnek ’s magánosságának hasznai)* című részben olvashatjuk: „a’ tsillagoknak tsendes fényre, leg-jobban vezérli az észnek lépését. Az éjzakaival serken-fel a’ gondolat, annak homályos setétsége világosítja-meg leg-jobban a’ Lelket, ’s élessebbé teszi annak nézéseit. Nappal megtompulván mint-egygy a’ nagy lármában, meg-vakíttatván a’ nagy világosság miatt, el-téved az okosságtól, ’s ide ’s tova haboz az ézékenységek [a szedő kihagyhatott egy betűt] közt Szenved ekkor a’ Lélek, ’s nem munkálódik, a’ külső dolgok diktálják néki az ő gondolatit”. (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 368–369.) „Ó éjzaka! Te vagy a’ virtusnak tanátsossa és barátja, a’ melly nappal a’ sokaságban elegendvén, bé-motskollya magát. [...] A’ sok-féle haszontalan dolgoknak szemlélésében némelly gondolatink el-töröltetnek, fel-tett szándékink megtsüggednek, ’s a’ mi Lelkünk mint-egygy ki-bújdosván belöllünk, a’ bűnnek ’s a’ roszz példának ostromlásinak tzélül térszen bennünket”. (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 371.)

¹² BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton, ItK*, 1973, 681. Bíró Ferenc az *1788-dik Eszteni dőnek utolsó éjzaka* című szöveget elemezve mutatta ki a newtoni világkép jelenlétét Pálóczi Horváth Ádám munkásságában. A mozgásról szóló gondolatmenetem kiegészítéseként, illetve a jellegzetes, newtoni fogalom- és kifejezéskészlet érzékeltetésére én is idézek egy részletet Pálóczi művéből. Pálóczi a „soha el-nem-tévesztett utakonn forgolódo golyóbisok” és a Föld „maga közép pontja körül való kerülés”-éről szólva felteszi a kérdést: „Vallyon meddig tartanak ezek a’ kerületek? mondjátok meg magasságos Egek! mikor léssen az? hogy minden fordulatok, egygy utolsó véget okozó szempillantásban meg-akadjanak, és öszve omoljanak. Mikor léssen az? hogy a’ Mindenható az egeket, mint az öltözetet öszve hajtogatja.” (*Hol-mi, Ildik darab*, Győr, 1793, 31.) A mozgás (*kerület, fordulat*) és annak megakadása – e két fontos momentumra hívnám fel a figyelmet.

¹³ SZAUDER, *i. m.*, 251. A newtoni természetszemlélet irodalmunkra gyakorolt hatásáról bővebben: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 26–40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆 CX. évfolyam 𐌆 𐌆 szám

Pauza, unalom

A Péczeli-féle Young-fordítás 1787-ben jelent meg. De mások is dolgoztak a szöveg magyarra ültetésén: 1789-ben például Kazinczy Ferenc jelentette meg saját fordítását,¹⁴ igaz, ő nem a teljes szöveget, hanem csak az első rész (az első Éjszaka) elejét fordította le, mert lelkiekben távolállónak érezte magától az angol szerző világát – ahogy maga Kazinczy írja: „Poétai érdemeit tisztelem: de gondolkozásom az ő gondolkozásával sok helyen nem egyezik; ezenn felül pedig hypochondriás declamatióji hamar el-úntatnak.”¹⁵ Kazinczy „Szorossan az Ánglus szerint” fordította a szöveget (megtartva a verses formát),¹⁶ lábjegyzeteiben többször idézi az eredetit az összevethetőség kedvéért, illetve hivatkozik Batsányi *A' Fordításról* című iránymutató tanulmányára.¹⁷

Kazinczy a következő szavakkal adja vissza Young sötétségre és csendességre¹⁸ vonatkozó, az apokalipszis newtoni felfogását közvetítő szöveghelyét, melyet a korábbiakban Péczeli fordításában már idéztem:

Minő halotti tsendesség! Minő
Vastag homály ez! Tárgyat sem szemem
Sem a' figyelmetes fül nem talál.
Im' minden alszik! 's nem tsalódom é?
Az élet' pertzentése meg-rekedt,
'S a' bomlott Természet pausát teszen.
Rémítő pausa! Ez véget jelent.
Hagyd tellyesedni a' mit ez jelent.
'S ereszd-le Végezés a' kárpitot
Ereszd! – én többet már nem veszthetek.¹⁹

¹⁴ Edward YOUNG, *Young' első éjtszakájának kezdete*, Magyar Museum, 1789, Második negyed, Pest, 98–103 (a továbbiakban: YOUNG–KAZINCZY). *Az Álom [III.]* kutatóinak adalékul idézem a mottó megfelelőjét Kazinczy fordításában: „Böldogok / Kik többé fel nem ébrednek! De még / Ez a' kívánság is haszontalan. / Ha álmok bolygatják a' sírokat.”

¹⁵ YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 102–103.

¹⁶ Péczeli az eredeti szöveg francia fordításából, illetve átdolgozásából (*Les nuits d'Young, traduites de l'Anglois*, par M. LE TOURNEUR, troisième édition, Amsterdam, 1773) dolgozott, vö. GULYÁS, *i. m.*, 41–42; FEST, *i. m.*, 86; BARÓTI, *i. m.*, 307. Gulyás hívta fel a figyelmet arra, hogy míg az eredeti szöveg kilenc, addig a francia átültetés huszonnégy fejezetből áll – Péczeli fordítása az utóbbihoz igazodik.

¹⁷ Batsányi tanulmányáról: BATSÁNYI János *Összes művei*, II, *Prózai művek*, I, sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 452–461.

¹⁸ Érdekes, hogy a sötétség és a csendesség az angolban nőnemű fogalmak, ahogy az Kazinczynak a „Tsendesség és Homály! elmélkedő / Testvérek! ...” sorokhoz fűzött lábjegyzeteiből is kiderül: „Silence and Darkness! Solemn Sisters!” (YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 100; sister: nővér, leánytestvér). De maga az éjszaka is nőnemű fogalom. A Kazinczy által „kormos Isten Éj” alakban visszaadott szókapcsolat eredetije (egy másik lábjegyzetből): „Night sable Goddess” (YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 99; goddess: istennő).

¹⁹ YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 99. Kazinczy a maga fordítása után közli Báróczi Sándor Young-fordítását is, melyben a tárgyalt youngi szövegrészt a következő formában olvashatjuk: „Mitsoda véghetetlen hallgatás! mitsoda mély setétség! A' szem semmi tárgyat sem láthat: semmi hangot sem hallhat a fül. Az egész teremtés

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

Péczei és Kazinczy fordításából emeljük ki a mozgás leállítását megjelenítő sorokat:
„Úgy tetszik, hogy a’ mozgás, melly életet ád e’ világnak, meg-állott, és az el-fáradott természet pausál. Rémitő nyúgodalom!”
(Young–Péczei)

Az élet’ pertzentése meg-rekedt,
’S a’ bomlott Természet pausát teszen.
Rémitő pausa!

(Young–Kazinczy)

Jól látható: a pauza, a *nyúgodalom* beállta központi momentum Young szövegében.

Térjünk vissza Csokonai verséhez, melyben költőnk elutasítja a szomorúság világát, s egy másik világot épít fel – a vers második felében. Egy olyan világot, melyben a poéta lantot vesz kezébe, hogy kedvese *egy Énekkal* lelkesítse a húrokat, s ahol a rózsában megszálló kis Ámorok „mennyei Hármoniát tsinálnak”. S hogy mi történik ezután, az utolsó strófában?

Szívünk elolvadt Részzeit
Élesztjük újj Dalokkal.
Pauzák’ únalmas Idejét
Édesítyük Tsókokkal.

A „Szívünk elolvadt Részzeit” és a „Pauzák’ únalmas Idejét” sorok grammatikai ritmust visznek az idézett strófarészletbe: mindkét kifejezésben egy tárgyhoz kapcsolódik egy birtokos jelző és egy minőségjelző.

Az elolvadt, illetve olvadó szív Csokonai szerelmi költészetének egyik jellegzetes motívuma (véltetően toposz), előfordul többek között *Az elragadtatott [érzékenységek]*,²⁰ *A’ tanúnak hívott Lige!*²¹ és *A’ muzsikáló Szépség*²² szövegében (előbbi kettő véltetően *A’ vídám természetű poétával* egy évben, 1793-ban született). Az akár szokványosnak is nevezhető költői kép azonban nehezen megfejthető, általam sokrétűnek vélt kifejezéssel áll grammatikai párhuzamban.

Pauzák’ únalmas Ideje – a korábbiakban nem véletlenül vizsgáltam meg frazeológiai szempontból a newtoni „mozgástant”. Persze a pauza Csokonai versében utalhat a heves

aluszik. Minden meg-hólttnak tetszik. Azt gondolnád, hogy a’ mozgás, melly a’ ki-terjedtt Világnak életet ád; fel-akadott folyásában, és hogy pihenik a’ természet. Iszonyú nyúgodalom, jövendő képe a’ Világ’ végének! – Ne késsél tovább, Rendelése! siess le-botsáttani a’ kárpitot: semmit sem veszthetek már többet.” (Magyar Museum, 1789, Második negyed, Pest, 104–105.) (*Az Álom [II.]* mottójául választott Young-szöveg Báróczi fordításában: „Bóldogok azok, kik soha fel nem serkennek! – ha ugyan, tsak a’ hólttakat-is ijesztő álmok nem rettetetik sírjoknak fenekén.”)

²⁰ A Tapintás mondja a többi érzékszervnek: „Mint a’ hó a’ Nap’ tüzétől / Úgy az ő hév szerelmétől / Mind el olvadva valánk; / Életünk belé költözött, / ’s Ölelő karjai között / E’ Világnak meghalánk!”

²¹ „Nézd! – a’ füvek’ lútskos harmatja [...] Ezek az én olvadt szívemnek / Vizzé vált párázatjai.”

²² „Látván Citére’ virágít / Olvadni kezd kebelem, / ’S az egész Menny’ boldogságit / Szűk mellyemben viselem.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

érzelmektől újra és újra elaláló szerelmesek eszméletvesztést megközelítő állapotára is, vagy netán olyan unalmas percekre, melyeket a csók mint időtöltés feledtet, esetleg a szerelmi csatározások közti szükségszerű szünetekre. De ami mégis a szomorúság költői (Young, James Hervey) – s egyben bizonyos metafizikai kérdések – felé tereli gyanúmat, az a minőségjelző: *unalmas*.²³

A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *unalom* szó mai jelentése: „Az a rendsz. kellemetlen lelkiállapot, amelyre az a jellemző, hogy vkinek tétlenségében semmi sem köti le az érdeklődését, figyelmét; az az állapot, amelyben vki unatkozik.”²⁴

Ez tehát az *unalmas* jelző alapjául szolgáló főnév mai értelme. De találhatunk szövegeket (például Csokonai [*Oh unalom! vad unalom...*] kezdetű hatsorosát), szöveghelyeket (például *A' vidám természetű poéta általam vizsgált sorát*²⁵), költői képeket, kifejezéseket, amelyek értelmezéséhez – vélekedésem szerint – nem ad kulcsot a 20. században megalkotott meghatározás. A jelek szerint az *unalom* szónak kétszáz évvel ezelőtt más jelentésárnyalata, sőt jelentése is volt, mint manapság,²⁶ s Csokonai vélhetően több olyan jelentésben is használta a főnevet és a belőle eredő melléknevet, melyek mára elhomályosultak, kivesztek a szóalakok mögül.

Ha fellapozzuk a 19. század második felében kiadott, Czuczor Gergely és Fogarasi János nevével fémjelzett szótár VI. kötetét, találunk olyan nyomot, amin elindulhatunk. Az *undor* szó jelentését boncolgatva a szerzők a következőket írják: az undor „Az unásnak főfokát fejezi ki, mennyiben ami undort okoz, azt legjobban megunjuk, s testtel lélekkel iparkodunk menekülni tőle.”²⁷ Hogy a Csokonai-vers kapcsán vizsgált jelzőnél maradjunk, olvassuk el az *unodalmas* melléknév meghatározását is: „Ami kedélyünknek semmi élvezetet, gyönyört, időtöltést nem szerez, s nyomasztólag hat rá, szóval, ami épen nem mulattat bennünket.”²⁸ Az *unalmas* melléknév jelentésköre bővíthető tehát az 'undort okoz' és a 'nyomasztó, nyomasztóan hat' jelentésekkel.

De talán nem érdektelen, ha megvizsgáljuk az *unalom* szónak és származékainak néhány Csokonai korában megjelenő előfordulását is annak érdekében, hogy más rokonítható, illetve az eddig feltárt jelentéseket árnyaló fogalmakra leljünk. Az *unalom* szóra két témakör részeként találtam rá: a Youngnál előbb már látott, newtoni kategóriákkal

²³ Az *unalom* fogalmának Csokonai gondolkodásában betöltött kulcsszerepére Molnár Krisztina világított rá, egyelőre kéziratban lévő szakdolgozatában (MOLNÁR Krisztina, *A melankolikus Csokonai*).

²⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára*, VII. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980³, 44. Egyébként az *un* ige *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint „Ismeretlen eredetű. Alaki és jelentésbeli tulajdonságai, valamint származékai alapján nyelvünk igen régi elemei közé tarthat.” (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, III, 1976, 1032.)

²⁵ Vagy az *Első Szerelmezés [II.]* két sorát: „Bennem a' kedvet 's unalmat / Ébreszté szelíd remén'?”.

²⁶ Vö. FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992², 152. Földényi az *unalom* fogalmát a melankólia tárgykörében vizsgálja.

²⁷ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, VI. Bp., 1874, 585. Ez a meghatározás alátámasztja Molnár Krisztina fejtegetését, miszerint az *unalom* egyik régi jelentése az 'undor' volt. (MOLNÁR Krisztina, „... a sírhalom Völgyén...”: *A lírai én helyzete A' Magánossághoz című költeményben*, kézirat.)

²⁸ CZUCZOR–FOGARASI, *i. m.*, 586. Az *unalmas* szó meghatározása: „Körülbelül azt fejezi ki, mit az unodalmas, talán azon finom különbséggel, hogy emez az illető dolognak nagyobb fokát és terjedelmét jelenti.” (CZUCZOR–FOGARASI, *i. m.*, 581.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

dolgozó „planetáris” tematika részeként, és egy erkölcstani kérdéskör részeként. Először induljunk el a newtoni képzetek világában.

Az *unalom* egy lehetséges korabeli jelentésére világíthat rá a szomorúság másik nagy költőjének kötete, a *Hervey' sírhalmi és elmékedései*, amely Young művéhez hasonlóan szintén Péczeli fordításában jelent meg.²⁹ James Hervey egyik viszontagságos éjjeli utazásáról tudósít a *Tél* című részben. „Egy setétes üregben sietek az én házam felé egyedül és reszketvén; alig látom az én lovaimnak fejeket, és csak gyanítom, hogy az úton megyek. – – Nintsen egyéb úti társom a' veszedelemnél 's a' minden órán rám jöhető pusztításnál. – – – De avvagy magam vagyok é? A' világosságnak Atyja az én életemnek Istene, amaz örökké való nints é mindenkor az én jobbam felől? Azért, hogy a' Nap el enyészett kevesebbé kell é bíznom jelen lételemében? Igaz, hogy ha valamely veszedelem találna, nem jöhetne semmi testi kéz segítségemre. Nints velem csak egy barátom is, a' ki el űzhetné félelmemet, vagy tréfás beszédei által el oszlatná *únalmamat* [kiemelés tőlem – A. K.]. De vallyon nints é velem a' Mindenhatónak karja, hogy engem védelmezzen, nints é velem a' könyörgés, hogy a' menyeeikkel való társalkodásra nékem ajtót nyisson. [...] El hagyjam é azért magamat a' félelemtől foglaltatni.”³⁰ Az *unalom* jelentésének problematikáját egyszerű kérdéssel exponálhatjuk: hogyan lehetséges, hogy valaki unatkozik a veszélyekkel teli, félelmetes téli éjszakában?³¹ Persze a szöveg segít eligazodni: az unalmat Isten jelenléte űzi el – az *únalmam* szó tehát az egyedül való létezéssel, magárahagyatottsággal, elhagyatottsággal kapcsolatos fogalmat is jelent. Ezt alátámasztja, hogy Hervey–Péczeli szövegében a félelem és az unalom összekapcsolódó fogalmak: az unalom állapota egyben félelemmel teli, depressziós állapot is. De hogy még közelebb juthassunk a szó tartalmához, meg kell vizsgálnunk egy másik kifejezést is, amely nélkül igazából értelmezhetetlen Hervey gondolatmenete.

„Egy setétes üregben sietek az én házam felé” – Hervey nyilvánvalóan nem valamiféle árokban vagy különleges technikai eszközökkel (korabeli exkavátorokkal, fűrófejekkel) kialakított, fogatoknak fenntartott alagútban halad hazafelé.

Huszonhárom oldallal a téli út leírása előtt, *A' tsillagok' hasznok* című fejezetben olvashatjuk: „Mikor a' Teremtő ama' hatalmas *Légyent* mondotta, mellyre a' semmiből ki jött ez a' Világ; kettős erővel ruházta fel ama' pompás és ragyogó testeket. Az első szüntelen taszítja őket, a' másik egymás felé húzza. E' nélkül ama' meg mérhetetlen üregben

²⁹ James HERVEY, *Hervey' sírhalmi és elmékedései*, fordította PÉCZELI József, Pozsony, 1790. Az eredeti művek címei: *Meditations among the Tombs*, illetve *Contemplations on the Night*. Hervey műveiről, illetve Péczeli Hervey-fordításáról: GULYÁS, *i. m.*, 43–45; FEST, *i. m.*, 61; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József (Második közlemény)*, ItK, 1965, 578–579; SZENCZI–SZOBOTKA–KATONA, *i. m.*, 292 (csak utalnak rá).

³⁰ HERVEY, *i. m.*, 351–352.

³¹ Pár oldallal előrébb, a téli nappalokról és éjszakákról szólva a kezdeti káoszba visszahulló (newtoni) világ apokaliptikus képeit idézi Hervey, s itt szintén felbukkan az *unalom* szó melléknévi származéka: „Néha az unalmas nappalt még szomorúbb éjszaka követi. A' sűrű gőzölgések 's fekete fellegek rettenetes szőnyeggel vonják bé a' földet, az órák lassú lépésekkel haladnak, 's a' nagy setéség miatt csak nem a' Hóld is el téveszti útát. Úgy látszik, hogy ama' kezdetbéli zűrzavar vissza jött a' földre, míg a' nap búsan lövöldözte sárgálló világát, addig a' szélvész pusztította a' természetet, most pedig az éjszaka félelemmel és rémüléssel vette körülül fekete sátorát.” (*Uo.*, 347–348.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–4 szám

el vesztek volna; de e' kettős erőtlől igazgattatván, szükségesképpen úgy kerégenek, mint azok a' járnai tanuló gyors lovak, mellyek erős kötél által ágashoz köttettek, melly körül forogjanak. – Melly tsudálatos, melly meg foghatatlan ez a' húzó erő a' természetben!"³² Hervey szövege szerint is newtoni erők hatnak az univerzumban; az 'üreg' pedig nem más, mint az úr, a világúr,³³ melybe Isten mintegy „beleteremtette” az égitesteket. Szerzőnk tehát az „Egy setétes üregben sietek az én házam felé” tagmondattal kezdődően arról tesz vallomást, miként éli meg saját létezését – a világban, a kozmoszban.

A tél a természet megszokott folyamatainak alábbhagyását, az idő, az órák lelassulását, illetve kaotikus természeti jelenségek (téli viharok, szélvészek; a nappal–éjszaka ritmust megtörő, szinte állandó homály, sötétség) bekövetkeztét jelenti – e folyamatok a világ elmúlását, „ama' kezdetbéli zűrzavar” visszajövetelét sejtetik, idézik. S az unalom e kozmikus rettenet egyik jellemző lelkiállapota, része. (Nem tudok mondani pontos mai megfelelő helyette.)

„Pauzák' unalmas Idejét / Édesítyük Tsókokkal” – úgy vélem, itt Young (a Kazinczy fordításában is idézett rész) és Hervey művei adhatnak kulcsot az értelmezéshez. A két fogalom – pauza (a mozgás leállása) és unalom – kétségtelenül egy tematika részeként jelenik meg náluk. Tehát egy lehetséges olvasat szerint, azaz ha megvizsgáljuk azokat a szövegeket is, amelyeket a Csokonai-vers önnön kontextusába emel, a csókok a világ rendjén való folyásában bekövetkező baljóslatú, nyomasztó előjelek, kimaradások, krízisek, *Pauzák* ellenszereként is értelmezhetők. Olyan események ellenszereként, amelyek az ember szívét félelemmel, szorongással, depresszióval, egyfajta metafizikai rettenettel (unalommal) töltik el. (Ez egyben azt is jelenti, hogy Csokonai *A' vidám természetű poéta* vizsgált soraiban profanizál, mert míg például Hervey-nél Isten jelenléte üzi el az unalmat és a félelmet, addig Csokonainál az óhajtott hölgy és a csókok, egyszóval a szerelem teszi ugyanezt.)

S hogy a newtoni gondolkodásban kulcsszerepet játszó mozgásnak a vidám természetű poéta világában is milyen fontos szerepe van, arra rávilágít Csokonai *A' Szeretet* című értekezése: „A' Szeretet lelkesíti az egész Világot. – Ez az első mozgó erő, melly a' Mindenségnek közép pontjábann ülvénn, örök abrontsonn forgatja a' Teremtéseket, Mikor még a' Chaos elnyelvén önnön magát zavartt kerengéssel tolongtatá egymásba a' tusakodó Lételeket: [...] e' rakta a' rendszerző Hármóniának Isteni újjaira a' Világnak minden részetskéit, [...] rugó ez, mely mozdulásba hozza a' veszteglő testeket.” Az értekezés szerint a szeretet mozgatja az égitesteket is: „Ímé a' temérdek Világok öröm tántzal kerégenek abbann a' nagy tágasságban, mellyet mi Égnek nevezünk, megtartyák bátorságos forgásokat mértéketlen abrontsokban; mosolygó pillantással lejtének

³² *Uo.*, 328–329.

³³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában üreg* címszó alatt három elkülöníthető jelentést találunk: 1. „valamilyen szilárd anyagban található kisebb-nagyobb üres tér”, 2. „világúr; Weltraum”, 3. „falusai házak tornáca”. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, 1976, 1054.) A második jelentés után 1801/1805-ös évszámmal a következő hivatkozást olvashatjuk: „Csokonai: Alkalm. Versek 216: NSz”. A hivatkozás a *Dr. Földiről egy Töredék* című versre utal (a „végetlen üregben” szintagma a 34. sorban olvasható), melyet később még érintek.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

el egymás oldala mellett a' Csillagok, és soha össze nem ütődnek, mert egy édes erő vonja őket vissza abba a' közép pontba, a' hol Te ülsz, hogy őket fenntartsad.”³⁴ E newtoni fogalmakra, kategóriákra, kérdésfelvetésekre épített profán³⁵ világmagyarázat szerint a szeretet³⁶ a világot mozgató, mozgásban tartó erő. A mozgás tehát a Csokonai-féle univerzumnak is alapeleme, csak más okozza, illetve tartja fenn, mint a Newton, illetve Young és Hervey által „modellezett” világegyetemben.

Az unalom szó jelentése erkölcsstani tárgykörben

A planetáris léptékű elgondolások után térjünk át a másik igen fontos tematikára, ahol megjelenik az *unalom* fogalma.

Young *Harmadik éjtzakájában* (melynek alcíme: *Az Idő*) olvashatjuk a következő kérdést: „Mi az oka hogy a' setét tömlőt kevesebbé irtóztat bennünket, mint az unalom, 's a' nehéz lántzokkal meg-rakatott rab nem nyög olly sűrűen, mint az időnek terhe alatt sohajt az a' híjjába-való ember, a' ki gondolkozás nélkül tölti az ő idejét?”³⁷ A választ kutatva Young kifejti: „Gyönyörűséget ragasztott az ÚR Isten az idővel való helyes éléshez, 's büntetést annak el-vesztegetéséhez. Ha az unalom ostromol, fussunk a' munkára, tsalhatatlan az orvosság. [...] A' gondok és a' munkák az életnek vígasztalásai 's gyönyörűségei.”³⁸ Az *unalom* itt talán hiábavaló, céltalan, fölösleges, meddő létre, terméketlenül töltött időre utal, ami viszonylag közel áll a mai jelentéshez, csak jelentős metafizikai többlettel bír, hiszen az unalom alapját eszerint a szöveggörnyezet szerint az az etikai kiindulópont képezi, miszerint nem mindegy, hogy az ember mivel tölti a szá-

³⁴ A' *Tsókók* szövegében is megjelenik a mozgás képzete: „...mikor az ő [ti. Venus] teremő Szavára a' Létel tenyészővé tette a' Semminek kietlen Méhét, és a' tsetsemő Világ a' Mozsás Karjainn rengett az öreg Kaosz' Bóltsojébe.” (737–740. sor.)

³⁵ Az „örök Szerelem”-hez szól a következőképpen A' *Szeretet* című szöveg beszélője: „Te segítts ezután is a' Te Isteni erőddel engemet, [...] Te illesd meg az én Lelkemet ébresztő sugárossal, 's ragadd fel az én képzelődésemet a' te örök Trónusodhoz, melynek zsámolya alól az élet forrása tsepeg a' halandók szívére”. A „szerelem trónusának zsámolya” – a profanizálás jó példája ez a költői kép, amelynek egy lehetséges mintája megtalálható Youngnál: „Melly nagy, és hatalmas az az Isten, a' ki a' természetnek sok-féle részeit illy böltsen öszve szőtte, és a' világot mint-egygy nagy darab gyémántot, a' maga Királyi székének 'sámolya alatt fel-függesztette!” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 110.)

³⁶ A szeretet összetett fogalom az értekezésben, az élőlények párzási vágya, nemi vágya éppúgy beleértendő, mint a lelki kötődést jelentő szerelem. Erre jól rávilágít a következő szövegrész: „Szerelem! Be hatsz Te még oda is, hol minden más érzések számkivettve vagynak. Te általad tenyésznek Édennek minden pálmái, Te öltözteted fel Lakodalmi köntösbe, tarka köntösbe, a' párosodni kívánó Liliomot, 's Te általad mosolyog a' hív Tulipánt, az ő pirosuló ajakával.” A tenyésző pálmák és a párosodni kívánó liliom képe egyértelmű, de a menyegzőt idéző *Lakodalmi köntös* és a hűség fogalma (a *hív* jelző) más természetű érzelemre utal. Hogy a *hív* szó egyik jelentése 'hűség', kiderül Csokonai *Amint és Laura a' Fák között* című verséből is (a szó egy másik, de az adott témába, szöveggörnyezetbe nem illő jelentése: 'hívős'). Itt hűség és házasság fogalmának összekapcsolódására is jó példát lelünk: „Haa! Mi szó / Zeng ott? – óh! / Tán Laurámmal / Hív mátkámmal / Zokog az Echo?”

³⁷ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 68.

³⁸ *Uo.*, 68–69.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

mára megadatott, Isten által neki adott időt, nem mindegy, hogyan használja az időt:³⁹ „úgy van az [ti. az idő] a' mi kezeink között, mint a' jónak és gonosznak hatalmas eszköze.”⁴⁰ Az unalom ebben a szövegekörnyezetben tehát az a lelkiállapot, amelyet az ember akkor érez, ha nem tudja, mit kezdjen a teremtője által neki adott idővel; illetve az az ember érez unalmat, aki nem tudja, mire kell használnia az időt. (Ebben az esetben sem tudok rokon értelmű szót a mai magyar nyelvből.) A Young által vázolt erkölcsstan sok eleme, köztük olyan fő értékek, mint például a virtus,⁴¹ a munka (az előbb idézett szöveg részben), az érzékszervek hívásának való ellenállás,⁴² tulajdonképpen arra a kérdésre adott válasz, hogyan kell élni az idővel.

S ez nem közömbös Csokonai *A' Pillangó és a' Méh* című állatdialógusának két címszereplője számára sem. Csakhogy mindketten más életformát, tevékenységet tartanak az idővel való élés megfelelő módjának – tehát saját szemszögükből nézve erkölcsös életnek. Mindketten meg vannak győződve arról, hogy a maguk élete, életformája az áldásos és örömteli. A pillangó a pedáns méh munkamániáját kritizálja: „A' te életed legyen tiéd: izzadj te másoknak, én addig öröm és Szerelem között játszom el az én Napjaimat, 's Boldogságomat senkivel se tserélném fel.” A méh rögvest replikázik, s (ellen)érvei közt megtaláljuk a vizsgált kulcsszavunk által jelölt léleállapotot, érzést, hangulatot: „Ha tökéletesen megelégedsz állapotoddal nints híjja boldogságodnak; de vajmi sokszor lep meg tégedet a' komor Unalom, restség, és bádgyadtság: mert az igaz nyugalom, a' víg elme, a' friss test egyedül a' munka által származik.”

De a pillangó is tudatában van annak, hogy életformájához hozzátartozik az unalom – csak épp nem káros jelenségként értelmezi. A pillangó az élet szinte magától értődő momentumaként, sőt motiváló erőként beszél az unalomról a korábbiakban: „Egy szerető sem kell két három pillantásnál tovább, a' régieket megúnom, újoknak hízelkedek, míg a' Szerellemmel megtelvén lenyúgszom valamellyik Tulipántba. Innen felkelvén játszani megyek, több enyelgő Társaimmal repkedek, tiztázok a' levegőbe, egy virágra rá szálllok, azt is azonnal megúnom, 's másra ereszkedek.” Az unalom különös hajtóerőt szül a pillangóban: elkerülésének vágya új élmények keresésére serkenti őt. Vitatott,

³⁹ Utóbbi kifejezést Csokonai *Főhadnagy Fazekas Úrhoz* című verséből kölcsönöztem: „Haj! Az én Nemes Barátom / Hogy használja az időt!” (35–36. sor.)

⁴⁰ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 62.

⁴¹ A virtus jelenti egyrészt a közösségvállalást a szenvedőkkel (könyörületesség, szánakozás, irgalmasság) – *uo.*, 23–24. De találunk Youngnál egy másik meghatározást is: „A' világnak ártatlan javaiból ki-szívni azt az édességet, melyet a' Teremtő beléjek öntött, a' híjjában-való gyönyörűségeket tsak úgy nézni, mint a' körülöttünk repdeső festett lepkéket, a' mostoha szerentsének viszontagságait bátor szívvel nézni, sőt még a' nyomorúságokban-is mosolyogni; ez, az a' nagy mesterség, melly által boldognak lehet lenni; és a' kik ezt igazán gyakorolják, azok a' virtusnak Héroí.” YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 73.

⁴² Például YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 63.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

hogy Csokonai eldönti-e a pillangó és a méh vitáját, és ha igen, ki javára;⁴³ de ami bizonyos: az unalom érzése a pillangó életformájának jellegzetessége.⁴⁴

A' vidám természetű poéta néhány további intertextuális kapcsolata

Térjünk vissza *A' vidám természetű poéta* intertextuális kapcsolataihoz. A vers második strófájában Csokonai temetői „kellékeket” használ fel:

A' Tziprus⁴⁵ a' Hóld' Fénnénél
Árnyékát mutatja.
Egy Sírból kitántorgott Szél,
Bádjattan mozgatja.

A ciprusfa és az ő árnyéka Young *Ötödik éjtzakájában* jelenik meg, amely *A' Halál' félelme ellen való Orvosság* címet viseli: „Bóldog az ember a' ki meg-útálván e' zúrza-varos Világnak tsalárd gyönyörűségeit 's mind azokat a' híjába-való tzélokát a' mellyek vagynak a' mi lelkünk közt és az igazság közt, önként el-rejti magát a' Tziprus-fáknak hallgató és sűrű árnyéka alatt, meg-látogatja a' Kriptákat a' mellyekben sárgállik a' halottas métsesnek szomorú világa, olvassa az Epitáfiumokat, meg-fontolja a' meg-hólt testeknek porait, 's gyönyörűséget talál a' sír-halmok között.”⁴⁶ Csokonai szembehe-lyezkedik ezzel az állítással: a versének harmadik strófájában említett *Lélek* ugyanerről a helyszínről (melyet poétánk „Szörnyű Környék”-nek titulál) már „rémülve / Félhólttan hátrál vissza”. Young ellátogat a temetőbe, a Csokonai-versben megjelenő *Lélek* pedig elmenekül onnan. (Az idézett rész szövegkörnyezetét most nem vázolnám fel részlete-sen, mert a fejezet a maga 68 oldalával Young kötetének egyik leghosszabb alegysége, s benne oly sokrétű, különleges és lényegbevágó gondolatsort vetett papírra Young–Pé-czeli, hogy csak külön tanulmány, illetve monográfia szolgáltathatna méltó keretet tárgyalá-sához.⁴⁷)

⁴³ Vö. BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 388; Debreczeni Attila álláspontja: CSOKO-NAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, a szöveget gondozta, az idézeteket válogatta, a szövegmagyarázatokat, kérdéseket és kiegészítő jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon Kiadó, 1996 (Matúra Klasszikusok), 47–48.

⁴⁴ Szauder József ezt az állatdialógust Hervey művének egyik részletével hozta összefüggésbe: SZAUDER József, *Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben (A „Békaegérharc” és az állat-dialógusok)* = SZ. J., i. m., 134.

⁴⁵ „A' Kupresszus halotti és halálos fa volt a' Rómaiaknál.” Csokonai jegyzete *A' Nemes Magyarságnak felülésére* című költeményhez. Szilágyi Ferenc jegyzete szerint (a kritikai kiadásban) a ciprusfa „az ókori Keleten és Itáliában a gyász jele volt: sírokra ültették s vele díszítették a halotti máglyákat.” (CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 2, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 530.)

⁴⁶ YOUNG–PÉCZELI, i. m., I, 109–110.

⁴⁷ Young szerint a halálról való gondolkodásnak erkölcsnevelő, illetve megvilágosító hatása van: „ez meg-tartóztatván téged' a' hamis örömtől, készíthet tenéked igaz bóldogságot.” (YOUNG–PÉCZELI, i. m., I, 111.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

Csokonai még verse első strófájában alkalmazza a „Melánkóliának Setétes Völgyei” birtokos szerkezetet – Young–Péczei *Tizen-hatodik éjtzakájában* szerepel a „halál setétes völgyén”⁴⁸ kifejezés.

Vitéz *A’ vidám természetű poéta* negyedik szakaszában használja a „síralmas Nóták” és a „keserves Verseket” minőségjelzői szintagmákat azoknak a műveknek a megnevezésére, melyeket a szomorúság költői alkottak, de maga Young is „keserves nótám”-ról és „szomorú énekeim”-ről tesz említést saját műve kapcsán.⁴⁹

Szintén a Csokonai-vers negyedik strófájában olvashatjuk: „Kerítse szürke Hesperis / Gőzölgő Fejeket”. A szokatlan *Gőzölgő* jelző jelentését elsőként Baróti Dezső próbálta meghatározni: a „gőzölgő fejeket» különben alighanem csak a vallásos fanatizmussal vagy legalábbis a puritán erkölcsök szenvedélyes védelmének szándékával eltelt fejeknek értelmezhetjük.”⁵⁰ Szilágyi Ferenc szerint a jelző „ködös, ködlő”⁵¹ értelemben áll. De a melléknév nyomai után kutatva két érdekes előfordulásra is bukkanhatunk, amelyek más jelentést valószínűsítenek. Youngról szólva írja Péczei: „De nem kell gondolni mint-ha ez a’ mélységes melancholia és vígasztalhatatlan szomorúság, a’ melyet kigőzölgőni láttanak az ő Éjtzakáji, az ő szívének mindenkor rendes állapotja lett volna.”⁵² Hervey pedig (illetve a fordító) a *halálos gőzölgés* szókapcsolatot veti papírra, midőn a halál érzéketlenségétől elborzadva távozik a temetkezési helyül is szolgáló templomból, ahol mindaddig tanulmányozta a halál által elragadott emberek sírfeliratait: „Maga ama’ szomorú meláncholia lakozik ez örökkévaló éjtszakában, ’s a’ maga szárnyaival takargatja e’ sírhalmokat. Menjünk ki e’ szörnyű homályosságnak barlangjából, a’ melly halálos gőzölgést lehell ki.”⁵³ Előbbi szöveghelyen a melankólia és a szomorúság az a „gőz”, amelyet mintegy áraszt magából Young műve (a Csokonai által alkalmazott *Gőzölgő Fejeket* kifejezés így a jelek szerint melankóliát árasztó, szomorú emberekre utal). Utóbbi idézet esetében nem bocsátkoznék találgatásokba, mert bár feltűnő, hogy a melankólia fogalma itt is megjelenik, de a „szörnyű homályosságnak barlangjából” kifejezés kapcsolatba hozható a szövegben nem sokkal korábban olvasható „hóltaknak házok”-kal is, hiszen ezt hagyja el Hervey, a temetkezési helyként is funkcionáló templom az a barlang, ahonnan távozik – tehát a „halálos gőzölgés” képe a templom tömjénfüstjére is utalhat. Mindenesetre Csokonai – meglátásom szerint – a „Gőzölgő Fejek” költői kép megalkotásakor is Young vagy Hervey kötetéből meríthetett ötletet.

A Péczei-féle fordítások szövegszerű hatásáról szólva összefoglalásként elmondhatjuk: Csokonai a szomorúság világának felépítésekor a szomorúság világát már korábban felépítő költők (illetve az őket fordító Péczei) jellegzetes szókincskörét (szótárát) és

Young meglátása szerint a halálról gondolkodva válik csak nyilvánvalóvá, mivel érdemes tölteni az Isten által adott időt (az életet), s mivel nem.

⁴⁸ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 37.

⁴⁹ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 33.

⁵⁰ BARÓTI, *i. m.*, 313.

⁵¹ Szilágyi jegyzete: CSVMÖM, *Költemények*, 2, *i. m.*, 532.

⁵² A Young-kötet elején álló *Yung’ élete* című párlapos szövegben (a lapok számozatlanok). Gulyás és Fest szerint ezt a szöveget is a francia fordításból vette át Péczei (vö. GULYÁS, *i. m.*, 41–42; FEST, *i. m.*, 86).

⁵³ HERVEY, *i. m.*, 150–151.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. évfolyam ㄴF szám

költői képeit aktivizálta. Átemelte eredeti szövegkörnyezetükből az alkotóelemeket, és felhasználta őket egy hasonló hangulatú világ leírásához, illetve hasonló világ létrehozásához – s tette mindezt a visszaulás szándékával, az elhatárolódás gesztusával, ironikus többlettartalommal⁵⁴ (a mögöttes tartalmak csak az eredeti szöveghelyek ismeretében dekódolhatók).

A távcső rehabilitálása

Az *üreg*, amelyet a korábbiakban az *unalom* szó és Hervey téli útja kapcsán már érintettem, kulcsfogalomnak számít Young–Péczei kötetében is. Leginkább talán a *Huszon-egygyedik éjtzakában* kerül előtérbe, amely *A' Lakható világnak soksága* alcímet viseli – s amely összefüggései, illetve a benne rejlő problémafelvetések révén a felvilágosodás kori magyar nyelvű irodalom egyik legizgalmasabb tizenhat oldala. Young a következő, a világegyetem egészére vonatkozó kérdésekre keresi a választ a fejezetben: „Hol kezdődik, és hol végeződik-el ez a' roppant palota. Hol vannak azok a' végső kerítések, a' mellyek a' semminek szélén épültek [...]? Hol van az a' pontotska, e' meg-mérhetetlen üregeken kívül, a' mellyben oszlopot tett a' Teremtő, hogy a' légyen az ő birodalmának határ-köve...”⁵⁵ Young e kérdések feltevése után képzeletbeli „úrutazásra”, Szauder József szavaival élve „csillagvilágok közti bolyongás”-ra⁵⁶ indul a világban – a világban, melyet Isten „mint-egygy nagy darab gyémántot, a' maga Királyi székének 'sámolya alatt fel-függesztett”.⁵⁷ Young annak reményében indul el, hogy útja elvezeti őt Istenhez.

Az utazás nem más, mint fölfelé lépkedés „e' ragyogó lajtorján, mellyet az éjtzaka szintén a' földig le-nyújt, hogy ezen az ember gráditson-ként mehessen a' Teremtő-höz”.⁵⁸ Útközben, ahogy lelke „egygyik tsillagról hág a' másikra”, Young mindegyik „bújdosó tsillagtól, a' mellyet” útjában talál, megkérdi: „Ki adott néki mozgást, és mitsoda fényvel világoskodik?”⁵⁹ De vannak az univerzumban rangosabb, a lajtorján magasabb fokon álló, úgynevezett „magok' fényekkel tündöklő tsillagok” is, „mellyek meg-meg annyi világokat élesztenek és világosítanak.”⁶⁰ (Young–Péczei a „bújdosó” és a „magok' fényekkel tündöklő” terminusokkal tesz különbséget bolygók és napok között, de mindkét égitesttípust a *csillag* szóval nevezi meg.) Persze ez a szint is csak „kül-ső tornátza ama' kies palotának, a' mellyben lakik a' Jehova”,⁶¹ de azért innen már nyílik rálátás „a' napra, és földre” – és a látványt értékelve Young kifejti: „óh melly

⁵⁴ Vö. Julia KRISTEVA, *Bahtyin: A szó, a párbeszéd és a regény*, Helikon, 1968, 117.

⁵⁵ YOUNG–PÉCZEI, *i. m.*, II, 110. (A könnyebb összevethetőség kedvéért kurzivalással emelem ki a későbbiekben fejtegetésem szempontjából fontossá váló szavakat, kifejezéseket.)

⁵⁶ SZAUDER, „*Az estve*” és „*Az álom*” keletkezése = *Sz. J., i. m.*, 256.

⁵⁷ YOUNG–PÉCZEI, *i. m.*, II, 110.

⁵⁸ *Uo.*, 113.

⁵⁹ *Uo.*, 113.

⁶⁰ *Uo.*, 113.

⁶¹ *Uo.*, 114.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 17 szám

kitsinynek láttzik előttem az a' kerektség, a' mellyben határozódik az ő futások."⁶² De nem csupán e két testet láthatjuk onnan: „Ha itt a' természetnek tsak nem legfelsőbb tetején meg-nyugodván *alá nézek* a' síkra, óh melly *sok ezer világok*, mint meg-annyi méheknek rajjai, kerengenek, és zúgnak az én lábam alatt.”⁶³ Ekkor fogalmazódik meg az alcímben már előre jelzett kérdés: „kik, és millyenek lehetnek ezeknek a' sok világoknak lakossai.” Csaknem egy oldalt tesznek ki azok a kérdések, melyeket e világok lakosainak feltesz, illetve feltenne Young, s mintha csak bolygóközi üzenetváltást folytatna, mesél nekik saját világáról, a Földről is, s annak lakosairól, az emberekről – nem túl kedvező tapasztalatai alapján: „Éppen most, mikor tí véletek beszéllek szörnyű hadakozások szaggatják Európát: így nevezzük mi egygy kis szegeletét a' földnek, a' mellyen némelly balgatag Királyok, *mint meg-annyi hangyák* a' semmiért egymást háborgatják.”⁶⁴ Az űr magasából szemlélve – a dolgok viszonylagosságára ráeszmélve – e háborúskodások „*por-szemen*” való civódásnak tűnnek.⁶⁵ Young véleménye lesújtó: „A' tí Hazátokhoz képest olyan a' mi földünk mint egygy nagy Ispotály, a' mellybe zárattattak az örültek”.⁶⁶

Mindezek után igazán különleges fordulóponthoz érkezik a gondolatmenet. Young felveti annak lehetőségét, hogy téved: megeshet, hogy nincs semmiféle más, lakott világ az emberek bolygóján kívül. Young új megszólítottat emel a szövegbe: a világ dolgairól gondolkodó, illetve a világot vizsgáló (természet)tudóst, kérve annak szolidaritását és erkölcsi támogatását a további elmélkedéshez, illetve megvédve azt a prekoncepciót, miszerint igenis létezhetnek rajtunk kívül más értelemmel bíró lények is az univerzum más pontjain: „Engedd-meg hát óh te sistémához felettébb ragaszkodó Túdós, hogy gyönyörködtessem magamat ezekkel a' gondolatokkal, mellyek fel-gyúlasztják, és a' magasságba fel-emelik az én lelkemet. A' *semmiségnek néma, és pusztá birodalmába* nem nézhet irtózás nélkül az én képzelődésem; azt hiszi, hogy annyival neveli ama' Nagy Teremtőnek dítösségét, a' mennyivel szélesebben terjeszti-ki a' tölle formált okos teremtéseknek seregét.”⁶⁷ Young érve erősen érzelmi jellegű: nem képes (illetve nem szeretné) elhinni, hogy a minket körülvevő határtalan kozmosz üres – szeretné hinni, hogy nem az.

Rögtön bizonyítja is a feltételezés létjogosultságát, méghozzá az addigi természettudományos megfigyelések eredményeire támaszkodva: „A' *nagyító üvegek*, olly *véghetetlen kitsinységű állatokat esmértettek-meg vélünk*, mellyeket soha a' természetben nem-is gyaníhattunk volna, és a' mellyek körül való vi'sgálódásban el-fárad a' képzelődés; [...] A' teremtésnek két végső pontjai úgy meg-egygyeznek egygy-mással, hogy a' gondolkozó elmének nem lehet soha attól félni, hogy vagy alább ereszkedjen a' *véghetetlen kitsinységű dolgoknak vi'sgálására* mint-sem kellene, vagy a' *nagyoknak tsudálására*

⁶² *Uo.*, 114.

⁶³ *Uo.*, 114.

⁶⁴ *Uo.*, 116.

⁶⁵ *Uo.*, 118.

⁶⁶ *Uo.*, 119.

⁶⁷ *Uo.*, 120–121.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. évfolyam ㄴꄀszám

magassabban emelkedjen, mint-sem a' mint szükség volna. Akár-mit tsináljon az emberi ész, soha sem tarthat itt attól, hogy többet tsinál, mint-sem kellene.”⁶⁸ Young a tudományos vizsgálat, kérdésföltevés jogát, illetve kötelességét hangsúlyozza.

De ekkor újabb fordulóponthoz ér a gondolatmenet: Young véget vet a tudományos igényű kérdésfeltevéseknek, megtagadja a vizsgálat létjogosultságát, s a tudomány helyett a hitet, illetve a vallást nevezi meg az Istenhez vezető egyetlen útként – élesen szembeállítva a két szellemi habitust, orientációt, beállítódást, módszert: „De miért-is fárastom magamat e' meg-mérhetetlen térségekben! Jöjj-viszsa kevély képzelődés; es-mérd-meg, hogy határ vettetett tenéked, és a' Teremtőnek tsuda dolgait öszve-nem járhatod. [...] Miért akarna az ember bolyongani *ama' nagy üregben*, mellyet el-fedez előtünk az ő világával? Tí földnek nagy Tudóssai, a' természetnek bölts és fáradhatatlan vi'sgálói, meg-találtatok-é már valaha azt [ti. Istent], a' ki a' teremtésnek kellő tetejét-is úgy nézi, mint egygy mélységes örvényben úszkáló *férgetskéket*? Láttatok-é valaha az egész természetnek amaz élesztő Napját [ti. Istent], melly minden teremtéseket egygy titkos lántzal maga felé húz? [...] Nem a' tudomány az, hanem a' Vallás, melly bé vezet engemet szintén az ő Királyi-székéig.” S újra előkerül a tudós jellegzetes, illetve jelképes vizsgálati eszköze, immáron az ironia eszközeként: „Az Isteni félelemmel meg-tellyesedett szív az a' *teleskópium*, az a' közel-hozó üveg, melly az Istent vélünk meg-láttatja.”⁶⁹

Így az embernek végül a kérdések nélküli áhítatos, rajongó rácsodálkozás marad mint egyetlen Istennek tetsző és Istenhez méltó erkölcsi-szellemi magatartásforma, illetve látásmód: „Óh ha *valaki* öszve-öleli az ő szemeivel e' tsudálatos teremtéseket, a' mellyeket láthat az éjtzakának tükörében, mitsoda el-ragadtatással, és szent alázatossággal így kiált-hat-fel: »Óh miképpen *függenek* e' dítösséges alkotványok ama' ki-terjesztett erősségen, *mint meg-annyi meg-ért szőlő-szemek* a' termő hegyeken; Olyanok ezek, mint meg-annyi ki-pallérozott darab gyémántok, mellyek egygy gyűrűben szerkeztettek, mellyet tart a' Teremtő az ő jobb kezében. Óh ha mind ezek meg-meg annyi napok, és a' körülöttök forgó testeknek, és azokban lakozó teremtéseknek világosítanak: melly nagynek kell lenni annak a' Tselédes-gazdának, a' kinek illy' meszsze terjed-ki Famíliája!«”⁷⁰

Young tehát előbb igen bátor kérdéseket feltéve maga is tudósi magatartást ölt magára s képzeletben bejárja a világegyetemet, majd elveti, megtagadja e szemléletmódot.

De a felvilágosodás korában két másik „asztronauta” is útnak indult, hogy megismerje a világot, s hogy immár új szemszögből, a dolgok viszonylagos mivoltának tudatában szemrevételezze otthonát: a Földet. Mindkét utazó magyar, s mindkettőjük ürexpedíciójáról Csokonai Vitéz Mihály írt beszámolót, versben örökítve meg a látottakat, tapasztaltakat.

Az első utazó Pálóczi Horváth Ádám. Csokonai 1792-ben – a *Horváth Ádámhoz* című vers első sorai szerint – a következő szavakkal igazítja el a múzsát arra nézvést, miről fogja megismerni a füredi költőtársat:

⁶⁸ *Uo.*, 121.

⁶⁹ *Uo.*, 123–124.

⁷⁰ *Uo.*, 125–126.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 173 szám

[...] Ő vagy Bernoullival méri a roppant Eget
Vagy a Newton tsóvén nézi a végetlen üreget
Fel repülvéen nagy elméje a nap tányérja felett
A sok ezer Világoknak fel fedezője lett
Bujkál a' tágas Mindenben egyy Világról másakra
A föld neki tsak egy por szem, a nap tüze egy szikra
Onnan fellyül le tekintvén e Világot meg veti
A port 's az abban kevélyen mászó férget neveti
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót
A' ki tsak egy Légyen szóra illy ditsót formálhatott

Young szövegében a távcső a tudós legfőbb ismertetőjegye – a műzsának is azt a férfit kell megkeresnie Csokonai versében, aki távcsóval kémleli a világúrt. Young lelke „egygyik tsillagról hág a másakra”, fölfelé haladva eljut a napok szintjére, majd onnan alátekintve meglátja az űrben lévő „sok ezer világ”-ot. Horváth Ádám „nagy elméje” – miközben Horváth maga az eget kémleli a távcsövön át – a „nap tányérja” fölé emelkedve szintén „sok ezer Világoknak” felfedezője lesz, s „egy Világról másakra” halad. A Földet mindketten „por szem”-nek látják, illetve annak értékelik, s az emberi civilizációról egyiküknek sem túl kedvező a véleménye, sőt inkább megvetően szólnak róla (egymást hangyaként háborgató királyok, örültekháza lakóiként aposztrofált emberek az egyik, „kevélyen mászó” fereg a másik oldalon).

Horváth Ádám képzeletbeli utazásának, illetve a megszokott látásmódon való felül-emelkedésének momentumait túlnyomórészt megtaláljuk Young *Huszon-egygyedik éjtszakájában* – Csokonai a *Horváth Ádámhoz* e tíz soros szövegblokkjának megalkotásakor vélhetően merített a Horváth által is ismert, forgatott⁷¹ Young-kötet szövegéből. Az idézett versrészlet utolsó két sora pedig Horváth felé tett gesztus. Arra világítanak rá, hogy a füredi poéta – a newtoni apokalipszis sejtelmétől aggódva ugyan,⁷² de – magának érezte Young világgképét: a világot Isten teremtette, a világegyetemet szemlélő ember pedig áhítattal dicséri Isten munkáját.⁷³ Vélhetően a Young és Horváth közti rokonság felismerése, illetve Horváth több youngi–newtoni hatást mutató műve ihlette

⁷¹ Horváth fordított is Youngból: *Ének az örökké-valóhoz: Yung' huszon-harmadik éjtszakájából* = PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felöl való gondolatok*, Pápa, 1788, 25–32.

⁷² Vö. BÍRÓ, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton, i. m.*, 680–682. A már érintett *Ének az örökké-valóhoz: Yung' huszon-harmadik éjtszakájából* című szövegben olvashatjuk a következőket: „Ez roppant világ, a' mellyet az ő karja ereje / Tart 's mozgat, ditsó Királyi Székének részetskéje. / Ha ezzel egy pillantásig felhagyna 's nem tartaná, / A' valót az elébbeni semmiség fel-váltaná.”

⁷³ Mint ahogy az *1788-dik Esztendőnek utolsó éjtszakája* című szövegben maga Horváth – épp az eget fűrészeve – fogalmaz: „A' [...] nagy megmérhetetlen ürességben, emberi ésszel el-nem-gondolható Isteni erő által, fenn függve tartatnak azok a' nagy fényes tüzek, mellyek a' magok temérdek messzisége miatt, nekünk apró tsillogó pontoknak tetszenek lenni, mint ha az égnek képzelt kécellő böltozatjára szanaszét reá vólnának raggatva, mellyek pedig valósággal nagy roppant testek, mind meg annyi világosító napok, sok körülöttök forgódó homályosabb testeknek világosító napjai. A' Mindenhatónak tsuda munkáji, az Ő meg-mérhetetlen böltsességének és hatalmának ditsóitő eszközei.” (*Hol-mi, Ildik darab*, Győr, 1793, 29–30.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

Csokonait arra, hogy a füredi költőt tíz verssorban végigröpítse Young képzeletbeli útján.

Horváth Ádám képzeletbeli kozmológiai felfedezőútja után csaknem egy évtizeddel, 1800-ban vagy 1801-ben⁷⁴ egy másik magyar is vállalkozott egy hasonló kirándulásra – legalábbis Csokonai *Dr. Földiről egy Töredék* című verse szerint. Csokonai kiváló barátja, a poétai és természettudósi praxist is betöltő orvos, Földi János nem egyedül, hanem egy kis kutatócsoport tagjaként indul útnak. Miközben hétköznapi munkáját végzi (műveli a művészetet: „Árpádnak fíjait gyönyörűbb hangokra tanítja”, illetve műveli a tudományt: „össze seregli / Tág elméjében az egész Hóldallyi világot”), más tudósok – Johann Georg Sultzer német esztéta és Carl von Linné svéd természettudós – ragadják fel „tsuda karjaikonn e’ földi hazából”. A felemelkedés egyfajta felülemelkedést jelent: új nézőpont fölvétele, a látottak kiértékelő megszemplélését, szemlélő pozícióba való helyezkedést, kívülre helyezkedést. Kivételes, megvilágosító pillanatot, különleges hangoltságot, midőn a megvizsgált, megtekintett téma egészét egyetlen egységben látjuk, kiértékeljük, értelmezzük. A két megtekintett téma pedig: a művészet világa (a „képződési világ”) és a természet világa (a Föld és „minden földi teremtés”).

Előbb a *jó ízlés’ mestere*, Sultzer mondja el instrukcióit – a magyar költőnek. Az esztéta két munkaeszközt, lantot és korbácsot nyom Földi kezébe, hogy „az ízlésnek szentebb törvényeire” szoktassa polgártársait. Aztán a *Természet’ erős bűvárja*, Linné mutatja meg a világot – a magyar tudósnak. Feltűnő, hogy a Földöt méltató első szövegegység (hét sor) és a Sultzer nevével fémjelzett második szövegrész (tizenkét sor) együtt sincs akkora, mint a Linné monológját tartalmazó harmadik blokk (huszonöt sor), melyet a kritikai kiadásból idézek:

- ²⁰ Ekkor gyenge babért fűzvé gondlepte fejére
Felveszi őt Linné és minden földi teremtést
Fellyűről neki megmutogat, valamit tsak az égnek,
Földnek, tengernek tág gyomra magába be foglal.
Egy nagy öregbítő tsövet adván nékie, így szól:
- ²⁵ „Látod e melly kitsiny itt a’ föld, félrésze vizekkel
„Béfoglalva setét zöldes, félrésze világos
„’S mint félérésű tzitrom hintálva tulajdon
„Terhe’ nyomásától, lógg, a’ nagy semminek ágán
„Mennyi pitziny férgek mászkálnak rajta, balénák,
- ³⁰ „Hány bogarak járnak túlhan? mind bértzi vadökrök,
„Mind elefántok azok; kik közt a’ halandók
„Mint a’ hangyafiak hitvány munkába nyüségnek.
„Úgy e tsekélység így minden? – Most már az üvegsőt

⁷⁴ Vö. Szilágyi Ferencnek a vers keletkezéséről szóló jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 5, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002, 340.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 17 szám

- „Megfordítva tekintsd: im a' végetlen üregben
35 „Földi hazád [mértéketlen] nagy tengelye végén
„Tágos gözgömböt, hóbértzeket összetoluló
„Tengereket sok ezer mértföldnyire mint hemperget.
„Látsz e' amott egy rettenetes tsuda állatot? imé
„Mint amaz egyszarvú fene vad, mérgébe kietlen
40 „Lábainál tombol, szemeit borzasztja dühösség.
„Mint mérsékli kemény szarvát fenyegetve, hogy azzal
„Vagy tölgyfát vagy vén jegenyét tsapjon le derékba.
„Gondolod é, mi ez a' Behemót? – Egy Lyánka' kezéből
„Kisded teste miatt kitsuzamlott két napi bolha. — — —

Linné tehát „Felveszi” Földit „és minden földi teremtést / Fellyűről neki megmutogat”. A derék svéd a tudósok Youngnál már megismert tipikus eszközét, a távcsövet tartja magánál: „öregbítő tsövet” ad Földinek, és elmondja, hogyan látja ő – azaz a természettudós – a világot.

„Látod e melly kitsiny itt a' föld” – szól Linné, összhangban Young tapasztalataival („alá nézek a' napra, és földre, óh melly kitsinynek láttzik...”). A magasból a Földön élő legnagyobb teremtmények (a bálnák) is csak „pitziny férgek”-nek tűnnek, az emberek pedig „hitvány munkába” nyüzsgő „hangyafiak”-nak látszanak – Young szövegében Isten „nézi” úgy „a' teremtésnek kellő tetejét-is”, mint a „férgetskéket”, illetve a királyok látszottak „hangyák”-nak (az ember–hangya párhuzam vélhetően Voltaire-től eredő toposz⁷⁵). A vizuális élmény tehát hasonló. De van a két látásmód közt, illetve a látottak értelmezése között egy hatalmas különbség!

Young–Péczei a *Huszon-egygyedik éjtzaka* végén egy „valaki”-t szerepeltet és szólaltat meg, aki a már említett áhítatos, rajongó rácsodálkozással szemléli a világűrben lévő csillagokat (napokat) – e csillagok a „valaki” szavai szerint úgy „függenek [...] ama' kiterjesztett erősségen, mint meg-annyi meg-ért szöllő-szemek a' termő hegyeken”, s melyek „a' körülöttök forgó testeknek, és azokban lakozó teremtéseknek világosítanak”, s melyek a „Tselédes-gazda”, azaz Isten kiterjedt famíliájának tagjai. Ezzel szemben a Csokonai-versben megszólaló Linné szerint az egy szem, magányos Föld „mint félérésű tzitrom [...] lógg, a' nagy semminek ágán”. Young hívó „valakije” „meg-ért szöllő-szemek”-ről, Csokonai svéd természettudósa – még a minőségjelzős grammatikai szerkezetet is átvéve – „félérésű tzitrom”-ról beszél. (Ellentétes, összetett hasonlatok, ne csupán a gyümölcsök különböző fejlettségi állapotára gondoljunk, hanem markánsan eltérő ízükre is.) A csillagok „ki-terjesztett erősségen” függenek az előbbi, a Föld „a' nagy semminek ágán” lóg az utóbbi megszólaló szerint. S ami talán a legsúlyosabb különbség: Linné univerzumról alkotott felfogásában a Teremtő neve, illetve a teremtés aktusa fel sem merül. A világ Csokonai versében olvasható leírása (éppen) nélkülözi Istent, Linné nem nyilatkozik a Teremtőről, hallgat – talán a vers épp ezért töredék.

⁷⁵ Bíró Ferenc szóbeli közlése alapján.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

Linné tehát nem egyszerűen azt vázolja monológjának első felében (25–33. sor), hogyan látja a világot a természettudós, hanem arról beszél, hogyan látja a világot, illetve hogyan reflektál a látottakra az a természettudós, akit Young már-már kioktatni látszott a *Huszon-egygyedik éjtaka* végén, az istenfélő, hívő ember szívét nevezve a megfelelő „teleskópium”-nak. A Linné-féle félérett citrom válasz az idealizált, hívő „valaki” világmagyarázatára – Csokonai verse pedig Young erkölcsi-szellemi útmutatására adott ironikus reflektálás. Vitéz Young szövegének markáns elemeit (szavait, kifejezéseit, költői képeit) emeli át saját költeményébe, illetve velük ellentétes tartalmú (de épp ezért általuk, belőlük létrehozott) elemeket alkot, s ezekből ír egy új szöveget, ellentétes világmagyarázattal. Csokonai beszédmódja ironikus beszédmód, olvasatom szerint a *Dr. Földiről egy Töredék* értelmezhető a youngi gondolatmenet iránymutató következtetései-re adott sajátos válaszként is. S ahogy *A' vidám természetű poeta* egy költő polemikus ars poeticája, úgy a *Dr. Földiről egy Töredék* Linné-féle monológja egy természettudós (de nem Csokonai) polemikus világmagyarázata, illetve útmutatása.

De lássuk Linné monológjának második felét. Földi a 33–34. sorban elhangzó felszólítás („Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd”) után emeli szeme elé a távcsövet, s úgy tűnik, rögtön fordítva.⁷⁶ A felszólítás pedig új gondolati egységet nyit a versben. Két látkép tárul Földi elé: előbb a „végetlen üregben” lévő Földet látja, rajta sok ezer mérföldnyire hempergetett tengerekkel, hóbércekkel; majd utóbb egy felnagyított, egyszarvú fenevadnak tűnő bolhát szemrevételez. Azaz a 37. és 38. sor között egy elhallgatott momentum történik: az ügyködő tudósok megfordítják a távcsövet. S az optikai eszközt *csak ekkor* használják rendeltetészerűen, hiszen Földi ekkor szemlél egy apró teremtményt (bolhát) felnagyítva, a maga teljességében – s a távcső (illetve a nagyító) erre, az apró, illetve távoli dolgok közelebb hozására való. Először tehát, amikor a „végetlen üregben” lévő Földet szemrevételezi Földi, fordítva emeli szeméhez az eszközt (ugyanis

⁷⁶ Persze feltűnhet a vers olvasóinak, hogy már ezt megelőzően, Linné monológjának első felében is Földinél volt a távcső, hiszen Linné már korábban a kezébe nyomta, még a 24. sorban. Igen ám, de az átadás gesztusa még csak a természettudósi látásmód, a már érintett szemlélő pozíció átadását jelenti, s nem a távcső szó szoros értelemben történő szemhez emelését – mint ahogy Sultzer lantja és korbácsa is jelkép, az esztéta látásmódjává. A távcső átvételekor esik át Földi a második intellektuális nézőpontváltáson, felülemelkedésen, költőből természettudóssá válva – ekkor veszi át Linné kívülre helyezkedő, elkülönülő, szemlélő helyzetét, hogy képes legyen ő is kozmikus távlatokban gondolkodva látni és kiértékelni a világot, a Földet és az élőlények jelentőségét (illetve jelentéktelenségét). Linné monológjának második fele jelenetszerűbb, a 33–34. sor ösztönző utasítása arra sarkallja Földit, hogy ténylegesen belekukkantson a távcsőbe. Ha nem így volna, azaz már korábban is (24–33. sor) a távcsőn keresztül nézte volna a világot (tehát ha a távcső nem jelképként volna értendő a monológ első felében), akkor logikai hiba állna be a szövegben, ugyanis a 25–33. sorban és a „Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd” utasítást követő 34–37. sorban leírt látvány *azonos*, mindkettőben távolról látjuk az egész Földet, holott a távcső megfordításának változást kellene okoznia a vizuális élményben (a távcsövet csak akkor használja az ember rendeltetése szerint, ha a kisebbik átmérőjű végét emeli szeméhez: ekkor látjuk a távoli dolgokat közelinek, illetve a kis dolgokat nagyok; viszont ha a távcsövet megfordítjuk, mást fogunk látni: a távolit távolibbnak, a kisebbet még kisebbnek). Ezért gondolom, hogy a „Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd” utasítás jelentése nagyjából a következő: „most már tekints bele az üvegcsőbe, de megfordítva/fordítgatva”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

a távoli és kicsi objektumokat távolinak és kicsinek látja, azaz nem hozza közelebb őket a távcső) – azaz szokatlanul használja.

Linné „munkamódszere” a megközelítési módok változtatása, melyek olykor váratlanok, meglepőek is lehetnek – ezek hívják fel a figyelmet a dolgok viszonylagosságára. A „Természet” erős bűvárja” ezt a módszert tanítja Földinek. A módszer derűs, a bolha látványának leírása tele van költői játékkal, s ki tudja, a derék tudósok talán a bolhát elszalasztó leányzót is szemrevételeznék a távcsövön át – de mint tudjuk: a vers töredék. Mindenesetre Linné az áhítatos, rajongó és istenfélő rácsodálkozás helyett a világ több szempontú méregetését, illetve a világgal való legnemesebb játékot teszi követendő magatartásformává, mintegy rehabilitálva a Young gondolatmenetében végül elutasított tudósi gondolkodásmódot, a távcső által jelképezett tudósi látásmódot.

Krisztián Alt

ALLUSIONS TO WORKS OF YOUNG AND HERVEY IN SOME OF THE TEXTS BY MIHÁLY CSOKONAI VITÉZ

The poem *A' vidám természetű poeta* [The poet gay by nature] by Mihály Csokonai Vitéz is a polemical ars poetica. The lyrical self, after refusing the world of sad poets and all its characteristic themes, moods, and world view, expresses himself as the poet of happiness. Csokonai Vitéz names four of the poets of sadness: James Hervey, Edward Young, Jean-Baptiste Racine, and William Shakespeare are the famous opponents. The study seeks to find where the building blocks of the world of sadness as described in the poem are coming from. Csokonai Vitéz borrowed some of the relevant images from Hervey's works that had been published in Hungarian translations, and he refers back to these works. The allusions that have been identified—locations in Young and Hervey—modify possible interpretations of the Csokonai Vitéz poem. The texts have an intertextual 'dialogue'.

HÓDOSY ANNAMÁRIA

ÉGI JELEK: LEÍRÁSOK AZ ARANY EMBERBEN*

Gályám halad feledéssel rakottan
éjféli, téli, ádáz tengeren,
Scylla s Charybdis közt; s vad ellenem
s parancsolóm vezérli zord habokban.
Minden evezőn ötlet büne csobban:
vihart, hullámsírt tréfának veszen,
vitorla csattog széltől nedvesen –
sóhaj, remény, vágy szele csapdos ottan.
Könnyek esője, haragok köde
lankaszt, fűröszt, ti síró kötelek
(tudatlanság már megkuszált s a vétek).
Két drága fárosz, csak vihar föld-e?
Művészet, Eszme, véged közeleg –
s már nem hiszem, hogy kikötőbe érjek.

Petrarca: *Passa la nave mia colma d'oblio...*¹

A mitikus alapstruktúra

Nincs kritikus, aki ne méltatná Jókai természetábrázolását, leírásait. Tájképei „színpompájukkal és mozgalmasságukkal ragadják meg az olvasó képzeletét” (LENGYEL 117).^{*} Magyarozatként gyakran emlegetik Jókai svábhegyi és balatoni villájának saját maga alakította kertjét, ahol az író regényeit költötte. *Az arany ember* például Balatonfüreden született, legfontosabb jelenetei közül számos itt játszódik, míg a Senki szigetének aprólékos leírása nemigen képzelhető el magas szintű kertészeti ismeretek nélkül. Barta János szerint a regény „művészi szempontból kiemelkedő jelentőségét” „nem utolsósorban a természeti környezet ábrázolásának köszönheti. A kertészkedő, a Balatont imádó Jókai tobzódik itt a Senki szigete és a téli Balaton szépségeiben, valami különösen kifinomult érzékenységgel.” (JJ 172.) Ez a „kifinomult érzékenység” sok esetben az esztétikai érzék mellett a természet iránti *empátiát* jelenti, a növény- és állatvilág Jókainál ugyanis kifejezett öntudattal látszik bírni. „Oh! A fák oly okos lények! Azokban lélek lakik” – mondja Teréza mama *Az arany emberben*,² és Jókai hasonló módon nyilatkozik kertje fáiról is: „hadd szóljak rólatok, leghívebb munkatársaim, segítőim, gyámolítóim:

* A szerzőt 2006-ban a Bolyai Alapítvány támogatta.

¹ RÓNAI Mihály András ford. = Uő., *Nyolc évszázad olasz költészete*, Bp., Magvető, 1957.

** A rövidített hivatkozások jegyzékét lásd a tanulmány végén.

² JÓKAI Mór, *Az arany ember*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996, 4. A lapszámokat ezentúl a szövegben jelzem.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 143. szám

édes szép zöld fáim! Akiket ültettem, magjáról neveltem, ójtva idomítottam: égnek emelkedő földi társak. Ti tudjátok, mennyit suttoztatok nekem? Mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? Hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést? Mennyi álmot, ábrándot árnyékoltatok be?” (JJ 342.)

A természet eme átlelkesítése romantikus toposz, s ez a hipotézis helytállóan tűnhet egy olyan regényben, amely a hősnek a hazug társadalomból való kivonulásával végződik, „vissza a természetbe”. „Jó kertész mivoltát számtalan írása tanúsítja, s mindebben sokszorta több a természetbe való ábrándos beleolvadás, mint a városi ember józan-ésszerű vágya a szabad levegő meg a testi munka után.” (NAGY 13.) Ez a természetbe való „beleolvadás” Northrop Frye szerint annak a korábbi – s a zsidó-keresztény kultúra egész addigi történetére jellemző – felfogásnak a megingását jelzi, mely szerint az Ember a Természet urának rendeltetett, s feladatául azt kapta, hogy azt (ösztönei képében önnönmagán belül is) leigázza. Nem véletlen, hogy a felértékelődött „népi” szemlélet, a mese, mitológia egyik fő jellemvonása szintén a természeti erők megszemélyesítése. Ez utóbbi pedig a – Jókait sokak számára szinte kizárólagosan meghatározó – *képzelet* egyik sajátos funkciója is. „Jókai a tájat valósággal megeleveníti. Gyakran az ókori mitológia, máskor a magyar mondavilág alakjait látja a természetben, képzelete mindent megszemélyesít.” (LENGYEL 118.) Kunfi Zsigmond szerint mindez a gyermekkel és „a vad népekkel” rokonítja az író, akik „[k]épzeletük alkotásaival népesítik meg a világot s magyarázzák meg annak jelenségeit.” (JT 66.) Regényei Ravasz László szemében mintegy visszainvitálnak a „mítoszképzés nagyszerű korába”, „amidőn az ember a percepción kívül egész szellemi életét fantáziájában éli meg. A sziklák hallgatag, konok óriások, az égitestek sugárzó, meglepő, fénytestű lények. Az eső valakinek a sírása, a tavasz egy óriási, rejtelmes lénynek a láthatóvá váló szerelme. A mítosz az a korszaka az embernek, amikor még nem vált el egészen az öntudat a világtól. Szemben áll vele, de a lélek belegyökerezik és összefoly a létező dolgokkal, s az ember annyiféle formában él, ahány tárgy áll előtte. Minden, ami más, egyszersmind ő is, s ezért minden, ami van, külön élő személy.” (JT 81.)

Lányi András ragyogó elemzése *Az arany emberről* hasonló gondolatra alapul, amikor „a történet mitikus alapszerkezetét” mutatja be igen meggyőzően. Ebben a struktúrában a cselekmény motivációját biztosító „rablott kincs” az élet, a termékenység szimbóluma, „jelképes értelmét lelőhelye árulja el. Előbb a folyóval kell érte megküzdenie, és a víz fenekéről hozza fel, gabonával teli zsákokkal együtt. Végül ott talál rá, az élet csíráját hordozó magvak között. A kincs összefüggése a természettel nyilvánvaló (...). A mítoszok világában a talált kincs mindig a természet, és benne önnön természetünk teremtőpusztító erőire utal, melyek kiszámíthatatlan módon mozdítják elő az ember törekvéseit, majd megsemmisítik annak eredményét. A termékenység ugyanis sötét, »lenti« erőkkel áll összefüggésben. Ezeket sértette meg Timár Mihály, ezért lesz a házassága meddő, szerelem nélküli, ez az ő büntetése.” (LÁNYI 122–123.) Timéa ebben a megközelítésben maga sem más, mint „azoknak a természeti erőknek az inkarnációja, melyekkel Timár a regény elején szembekerül, mikor a súlyos és titkos rakománnyal terhes Szent Borbálát kormányozza a háborgó Al-Dunán. (...) A kaotikusan örvénylő, felháborított folyam

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

mint a női princípium fenyegető, sötét oldala – szemközt a viharain uralkodó hajóssal (céltudat, kötelesség, erő, férfi-princípium).” (LÁNYI 126.) Timár bűne a természetet civilizálni, kihasználni akaró kultúra bűne: a természet áldását – amelyet a nő szerelme, s a férfitől születő gyermeke reprezentál – ki akarja zsarolni, erőszakolni, ahelyett, hogy megadná magát a természet törvényeinek. Ennek következménye, hogy csak a pénz, vagyona szaporodik, míg a Senki szigetén utódokat nemz. A Senki szigetén adja meg magát a Természettnek, amelyet itt is a nőiség képvisel, „a másik oldaláról. A Senki szigetén valódi édenkerti állapotok uralkodnak. A sziget úrnői, anya és leánya ősi termékenység-istennők egyenes leszármazottai. Teréz mint magától termő földanya, és Noémi mint az újjászülető természet szüzi nemtője.” (LÁNYI 128.) Ahogyan Timéa *irracionális* módon nem szereti Timárt, úgy Noémi hasonlóképp *ok nélkül* szereti. Timár azáltal menekül meg végzetétől, hogy elfogadja ezt a szerelmet mint a – regény végén kifejezetten isteni hatalomként ábrázolt – „természet” ajándékát (gyermeke neve is Isten ajándéka: Deodát); „most már nem küzd az elemekkel, hanem részt vesz munkálkodásukban: a szigeten ápol, olt, szaporít, temet; bölcsőt és fejfát farag – az évszakok és az élet rendje szerint.” (LÁNYI 129.) Mind a férfi/nő, mind a férfi/természet konfliktusban a civilizáció/természet oppozíció rejlik, melynek megoldása a természettel való azonosulás. A „mitikus alapszerkezet” így a frye-i értelemben vett romantikus üdvtörténeté válik, ahol a természet ellen elkövetett vétség miatti büntetést a természettel való azonosulás törli el – s törli ki egyszerűsre az „üdvözlőt” is a civilizált társadalomból.

Lányi András nagyvonalú, virtuóz interpretációját a motivikus olvasás is támogatni látszik. Ha a női szereplők a természet különböző aspektusainak megszemélyesítői, várható, hogy efféle jelenségekkel legyenek metaforikus kapcsolatban. Timéát Lányi így jellemzi: „folyamistennő-természet; hideg, sötét és hallgató. Birtokolhatatlan, passzív erő, halálos mélység, rejtett titokkal csábító. Akit magával ragad, azt némán és vakon húzza lefelé.” És bár Lányi mindezt Timár és a Duna regény eleji viaskodásában látja legtípikusabban megnyilvánulni, gondolatmenetét talán még inkább támogatja, hogy a Timéa jellemzésekor leggyakrabban előforduló természeti tünemény a *jég*: hideg is, víz is, s amely, mint a regény végén megtudjuk, valóban halálos és (öngyilkosságra) csábító mélységet rejt. Timéa közönyét Timár iránt a szöveg a „szív jegeinek” nevezi, s annak változatlanágát így jellemzi: „A napok csak magasabbra emelik a jéghegyeket” (257–258). Amikor Kacsuka iránti szerelmét Timéa pirulással árulja el, a kommentár a következő: „Tehát mégis van ott a jég alatt élet, csak napja hiányzik.” (475.) Amikor világossá válik, hogy Timéa házasságuk szerencsétlensége ellenére nem akar válni, s arra sincs indok, hogy Timár váljon tőle el, a felismerés a következő szövegezését kapja: „És e szerencsétlen jégországból nincsen menekülés. A nő hú” (475).

A „jég” képéhez szorosan kapcsolódik a „tél” képe is. Timéa szívének „jege” kapcsán, amikor Timár még reménykedik, a következőket olvashatjuk: „Mit lehet tenni a tél ellen? várni kell a tavaszt. És a tavasz mégsem olvasztja fel a szív jegeit” (257). Jóval később a boldogtalan házasságot megint az évszakszimbolika jellemzi: „A házasság az örök tél rá nézve, az örök éjszarki tél” (475). Az évszakknak szimbolikusan megfelelő napszak az éjszaka, így nem csoda, ha a hold is a Timéát jellemző képzetkör részévé

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. évfolyam ㄴꄀszám

válik. Az asszony szívének felolvaszthatatlan jegét a szöveg így parafrázeálja: „A hold-sugár nem ad meleget a gyújtótükörben sem” (258). Persze, az, hogy a hold Timéát, a „sötét” női princípiumot jelképezi, más szemszögből sem meglepő, hisz az – a női ciklussal való összefüggése folytán – nemhogy feminin princípium, de egyenesen szexuális szimbólum. Amely félhold „korában” a szűz nőiséget jellemzi.³ Így különösen érthető, hogy miért épp a „veres félhold” van az ékszereket – azaz Lányi elgondolásában a női termékenységet – rejtő zsákra (méh) festve, miért épp ennek égi mása kísérti meg Timárt, hogy ellopja azt, és miért nem lehet ezzel Timéát mégsem asszonnyá tenni. A hold Timéát látszik képviselni a *Melankólia* című fejezetben Timár által figyelt s világosan allegorikusan értelmezett természeti tüneményben is. E Timár szemszögből előadott leírásban az – őt képviselő – üstökös mellett (a Jupiter) holdja a főszereplő, amely „merészkedett az ő urától, a naptól elvitatni a lángcsillagot” – amint Timéa is bűnös útra „térítette”⁴ a találkozásukig becsületes Timárt –, míg vonzására „[a] negyedik éjjel kétfelé volt szakítva az üstökös; két külön fényfarkkal és világló fővel, s a két csillagrém éles szöveget képző két külön parabolában kezdette el céltalan futását a végtelenben. Hát még az égben is megtörténhetik »ez«?!” (428.)

A hold és téli képek gyakran előfordulnak még a szövegben, anélkül, hogy metaforikus értelműek lennének – vagy legalábbis nincsenek ekként értelmezve. Az átvitt értelmű és a látszólag referenciális, háttérként használt természetábrázolás között azonban olyan fokozatos az átmenet, hogy eldönthetlenné válik, mikor nem kell már jelentőséget tulajdonítani nekik. Nem sokkal azután, hogy Timár előtt világossá válik helyzete, hogy „a tavasz mégsem olvasztja fel a szív jegeit”, ezt olvashatjuk: „Künn az utcán az áprilisi zivatar hózáporral fogadta.” (270.) A tavaszi hózápor fizikailag is megjeleníti a Természet Timéa által képviselt oldalát. Hasonlóképp a Senki szigete felé közeledve egyre tavasziasabb az időjárás, annak megfelelően, amit Noémi képvisel: „Az idő megváltozott, egyszerre derült ég jött, meleg nappal, ahogy nálunk szokott, ahol a telet mindjárt a nyár váltja fel. S Baján alul megváltozott már a táj is.” (272.) Akár a mítoszokban, ahol nem mechanikus törvények, hanem a természet-istenségek ellen elkövetett bűnök vagy a tőlük kapott áldás alakítja az időjárást. A szöveg jelzi is ezt a meseszerű vonást: „Olyan az a kétnapi út, mint egy *álmokép*. Még tegnapelőtt Komáromban a hófehér mező, s ma már az Al-Dunán a virágzó erdők!” (272, kiemelés: H. A.)

Mikor Timár rádöbbsen, hogy Timéával kapcsolatos reményei meghiúsultak, „látta, hogy e paradicsom fain számára csak zúzmaráz van virág helyett. Megfagyasztva, elfámulva, meg nem értve, az élet minden célját elvesztve maga felől, a véletlen egy oázst hoz eléje a pusztában. Az oázon megtalálja azt, amit hasztalan keresett az egész világban: egy szívet, mely őt szereti!” (311.) Látszólag csak metaforákról van szó. A fenti esetekhez hasonlóan azonban a *csak* metaforikus „zúzmaráz” egyszerre a regény *valóságában*

³ A holdnak a termékenységet (anyaságot) és a meddőséget (banyaságot) képviselő két következő fázisával szemben, amelyeknek a regényben minden nehézség nélkül megfeleltethető Noémi és Athalie figurája.

⁴ Az idézőjel az akaratlanságot jelzi, az oksági viszonyt ugyanakkor a szöveg maga hangsúlyozza később, Timéát megszólítva: „Nem a te bűnöd, hogy így történt, de miattad történt; magaddal hoztad ezt a balsorsot. (...) Nem tehetsz róla: de veled hordod. Elvész, aki üldöz, s elvész, aki megszabadít.” (565.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

is megjelenik, a mitikus Természet a regénybeli valós természetté alakul, amint a Senki szigete sem csak Timár érzelmi szempontjából „oázis”, hanem a regény „valóságában” is az. Még feltűnőbb mindez, amikor a főhős Timéa hűségéről meggyőződve kilátástalannak látja helyzete megoldását: „e szerencsétlen jégországból nincsen menekülés”(475), véli, s mindeközben ez az állítás *szó szerint* igaz helyzetére Komáromban: „Körös-körül a Dunának minden ága zajlik; jég tolul jég hátára; élő teremtés nem mer egyik partról a másikra menni. Az ember azt hihetné, hogy egy ilyen napon (...) biztosan el van zárva a város” (455).

Mindezek után nehéz lenne „véletlenként” vagy pusztán hangulatfestő elemként kezelni, hogy amikor Timár kisfia meghal, a férfi a Balatonhoz megy, s azt kell tapasztalnia, hogy annak környékét a „nyár végén” „elverte a jég” (421). A szomorúság mellett a „mag”, a „termés” pusztulásának képe a gyermek, az „utód” elvesztésének természeti megfelelője. És nyilván fokozottan szimbolikus jelentőségű, hogy a végső, Krisztyán (a „kígyó”) halálával végződő balatoni kirándulás szintén a jégen játszódik, s a deus ex machina alanya a víz. A csúcspontot megelőző részben, a virradat és a rianás leírásában, minden természettudományos pontossága/fontoskodása ellenére is, felismerhető Timár „kettős” életének rajza, főleg, ha a Timár által kifejezetten így értelmezett üstökös-allegóriával hasonlítjuk össze: „Most virradni kezdett, a hold elsápadt, s az ég egész hosszában rózsaszínűvé kezdett lenni, mire az óriási jégtükör is csodálatos színt változtatott, mintha élesen kétfelé volna osztva, az egyik része violaszín és rézvörös fényt vesz fel, míg a napkelet felé eső, tehát a rózsaszín éggel érintkező fele azúrkeék marad.” (492.)

Ahogy az üstökös, úgy a jég is „kétfelé” válik, s ahogy az égiteget, úgy a jeget is egy oldalról a hold uralja. Ezúttal nemcsak reprezentatív, de előreutaló funkciója is lehet, hogy szemben az üstökös leírásával, ahol a hold szakította el az üstököst a naptól, a virradat most egy fordított irányú folyamatot vált ki, most a nap a hódító, amely nyilvánvalóan a „jeget” felolvasztó, a szeretet melegét sugárzó Noémi szimbóluma (is). Míg korábban Timéa és a vele kapcsolatos remények tántorították el Timárt a „helyes” útról, most úgy tűnik, a „nap” áll nyerésre: a virradat maga is egy új élet előjele, annak ellenére, hogy az eseménysor alapján még nincs ok optimista kifejeletet várni.

A rianás legfőbb jellegzetessége szintén az, hogy kettéosztja a jeget, „s a kétfelé nyílt tömeg között egy ölnyi széles tatóngó nyílás maradt.” (494.) A „tatóngó nyílás” a Timéával és a Noémivel asszociálható érzelmek és a kétféle élet közti szakadékot érzékelteti. Amely ekkorra vált olyan áthidalhatatlanná, hogy Timár az öngyilkosságot fontolgassa miatta. Ráadásul éppen a rianásba szándékozik majd belevetni magát: a rianás „tatóngó nyílása” tehát a halál torka is a számára, fizikai megtestesülése annak az állapotnak, amikor Timár elgondolása szerint „Itt a vég. Tovább nincs hová menni. Sem előre, sem hátrafelé. Futott, amíg futhatott; most már a mélység előtt áll, melynek túlpártja nincsen.” (535.) Másodsorban a rianás által felszínre tört víz bizonyos értelemben két „föld” között „hullámszik”, s így arra a Duna-szakaszra is emlékeztet, amelyen Timárnak éveken keresztül át kellett kelnie, hogy a civilizált világból eljusson a Senki szigetére. Itt érdemes talán kitérni arra is, hogy miután az „átkelés” igen hangsúlyos minden esetben, sőt, gyakran a „rév” szó is elhangzik, óhatatlanul felidéződik a másvi-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

lágba való utazás képze, azokról a mítoszokról nem beszélve, amelyek efféle utazásokról szólnak. A kétségkívül „mitikus alapszerkezetet” szem előtt tartva, Timár története ebből a szempontból leginkább Adoniszéra hasonlít. A görög ifjúra két istennő is igényt tartott, s halála után úgy osztoztak rajta, hogy az ifjú az év egyik felét (a nyári hónapokat) Aphroditéval töltötte az istenek között, a másik felét pedig Perszephonéval az alvilágban. Ahogyan Timár is majd’ mindig a meleg évszakot tölti Noémival, a hideget pedig Timéával. Mi több, míg Timéa leggyakoribb jelzője a regényben a „szellem”, „kísértet”, házának „védőrdöge” van, addig a sziget paradicsomként jelenik meg, Timár pedig magát Noémi „feltámadott halottjának”, „üdvözlőjének” (557) nevezi. Ami már csak azért is érdekes, mert a mítoszkritikusok Adonisz mítoszában a természet ciklikus változásának az igazolását látják. A keresztény utalások, vonatkozások eszerint a keresztény mítosz ciklikus, „anya-központú” természetvallásként való újraírását szolgálják, amint ezt mindennél jobban mutatja a természetnek tulajdonított „teremtő”, isteni hatalom a Vaskaput leíró részben, s még inkább a befejező balatoni jelenetben.

A természet robaja mindkét esetben „túlvilági zenévé” (8), „túlvilági zöngéssé” (538) magasztosul, mindkét esetben „fenséges” és Istennel asszociálódik: a regény elején még csak „hasonlít (...) Isten szavához” (8), a végén már egyenesen „istenkiáltás” (538). Ha a Vaskapuhoz közelítünk, „[a] templomi zengés oly itéletnapi zajjára magasodik fel ilyenkor, hogy az elmerülő halálkiáltása nem hallik ki belőle.” (9.) Ami a regény ismeretében világosan előreutal Krisztyán halálára, amikor is a „rémséges éjjeli zene közepett úgy tetszik Timárnak, mintha a távolból egy ijedelmes ordítás üvöltene a szélzúgás közé.” És ahogyan a Vaskapun áttörő Duna jelenségének hatására „az ember elnémul, és saját szavát meghallani retteg e titáni zengés közepett” (8), úgy a rianás előtt Timár „[t]érdeit megreszketteté a szörnyű erőhatalom, mely a jégtömeget kétfelé hasítani bírta. Megbénultan állt ott a hatalmas természettünemény kábító hatása alatt.” (494.) Timár, aki hosszú ideje nem imádkozott, valójában a Természethez tér meg, amikor vissza akar térni a (magzat-)vízbe, ahonnan „véttet”. A természet azonban „nem engedi” ezt: „megbocsát” neki. A regény romantikus mítoszként való olvasatát a természeti motívumok határozottan támogatják – egy bizonyos pontig.

A természet beszéde

A mitikus alapstruktúra hipotézise azt feltételezi, hogy a regény főszereplői valójában a természet és a kultúra. Az emberi figurák nem „valódi” jellemek, hanem ember-feletti, emberen túli erők megtestesítői. Ugyanakkor a regény egyetlen olyan megszemélyesítése, amely nem értelmezés kérdése, hanem a szövegben ténylegesen jelölve van, más irányba terelheti az interpretációt. Ez a megszemélyesítés nem is akármilyen szerepet játszik a regényben. A Timárt bűne elkövetésére ösztökélő *hold az*, amelynek „mintha szeme, szája volna, ahogy a naptárban festik, s mintha beszélgetésbe elegyednék a halandó emberrel” (148). Amelynek „lelkes” voltát tehát elsősorban a „beszéd” jellemzi: „minden sugár (...) Timárhoz beszélt. És mind azt beszélte neki, hogy »itt a szerencse a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 17 szám

kezedben, ragadd meg; tedd el.« (...) Timár hallgatá a hold szavait (...) s azt a titkos szózatot, ami odabenn dobog – és homlokán a hideg veríték csurgott alá.” (151.)

A holdhoz hasonlóan a regény egyetlen más természeti tüneménye sem beszél..., a szöveg mindazonáltal már felütésében is azt sugallja, hogy mégis. A Vaskapun „rejtelmes istenírás betűi” (6) láthatók. „S e fenséges helynek hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető.” (Uo.) A hold szózatán kívül azonban egyetlen esetben sem tudjuk meg, hogy mit mond a természet. Timár ugyan (Jókaihoz hasonlóan) „romantikusan” fogékony e hangok meghallására, ez azonban kevés: „Mihály (...) [m]indig sejtette, mindig imádtá azt, ami »nagy élet« a természetben. Érzelő kedélyében helyet talált az a gondolat, hogy ami él, az öntudattal is bír. A szél, a vihar, a villám, maga a föld, hold, a csillagok. Ha volna, aki értené, hogy mit beszél most ez a jéglap itt a lábaink alatt!” (493.)

A természet isteni szerepének felvetése, illetve az ezzel szembeállított, s azt érthetetlennek találó ember képzete tökéletesen illeni látszik a mitikus alapstruktúra hipotézisébe – egészen a hold beszélgetéséig. Eltérően a Lányi által felvetett megszemélyesítések-től, ebben a regény során újra és újra visszatérő jelenetben a hold nem hogy *saját* személyiséggel látszik rendelkezni, de Timár jellemzése és a cselekmény azt sejtetik, valójában *Timár lelkének*, elfojtott „rosszabbik énjének” kivetüléséről van szó. A holdat tehát valójában olvasója beszélgeti,⁵ ami jelen esetben azért lehet érdekes, mert mintájára olvashatóvá – s a cselekmény részévé – válnak azok a természeti képek is, amelyek nem illeszthetők bele a „mitikus alapstruktúra” koncepciójába. Ha a szóban forgó képeket a hold „olvasási utasításai” szerint értelmeznénk – azaz a főszereplő jellemzését helyettesítő, *lelkivilágát* tükröző metaforaként olvasnánk –, lehet, hogy egyszerűen „volna, aki értené, hogy mit beszél” nem csak a hold, de a jéglap is Timár lába alatt.

A hold tehát felfogható úgy is, mint Timár öntudatlan vágyainak a metaforája. Projekció, s mint ilyen, felhívja a figyelmet a hozzá társuló természeti kép ilyen értelmezési lehetőségeire. Fontolgatva a „hold” ajánlatát, „Timárnak mindenféle gondolatok jártak keresztül-kasul az agyában” (145), ám végül mindig oda lyukad ki, hogy érdemes eltennie a kincseket. „A szél elsöpörte a felhőket, s a félhold megint ott állt az alkonyégen.” A természeti kép azt sugallja: a kísértés nem tágít, ezúttal azonban ehhez a szél és a felhő tradicionális metaforikája is hozzátartozik. A szél mint Timár „keresztül-kasul járó” gondolatainak, szellemének képviselője „söpri el” az aggodalom felhőjét. A tájfestő mondatok az egész jelenetben szisztematikusan váltakoznak Timár vívódásának közvetlen ábrázolásával. Amikor felmerül benne, hogy a kincs talán mégsem őt, hanem leginkább Timéát illeti, „»Hát Timéáé?« Ennél a kérdésnél egy fekete hosszú vékony felhő állt a hold előtt keresztül, mintha kétfelé vágta volna azt. Timár sokáig elgondolkozott. A hold kibújt a felhővonal alul. »Annál jobb rád nézve!«” (149.) A kísértés győ-

⁵ Tökéletes példája ez a prosopopoeiának, melyben egy természeti létező arcot és hangot kap, s látszólag saját jogán beszél, miközben valójában olvasója beszélgeti. Miután a természetbe mint (a) szövegbe egy „ént” vetít, s ezáltal egy – az olvasótól függetlennek tetsző – szerzőt tételez, Paul de Man a prosopopoeiát „az olvashatóság alakzatának” nevezi. Vö. Bettine MENKE, *Ki beszél? A beszélő én alakzata a retorika történetében = Figurák*, szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Bp., Gondolat–Pompeji, 2004, 112.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

zött, a bűnös érvelés „kibújt” az önvád felhője „alul”. A belső monológ és a természeti képek váltakozó megjelenítése kifejezetten elősegíti ezt a megközelítést.

De a másik fő motívum, a jég képe sem csupán Timéát – Timéa érzelmeit – jellemzi, hanem Timár szereleméhségének kielégítetlenségét is reprezentálni hivatott. Annak természetességét, hogy Timár csalódása elől a munkába meneküljön, Jókai úgy fogalmazza meg: „a pénzszerzés jégvermébe temesse el mindazt, ami lelkének meleget ad” (366). A „hideg”, a „tél” és a „jég” Timárra vonatkozása még kifejtettebbé válik, amikor a szöveg a Timár életét meghatározó viszonzatlan szerelmet így ábrázolja: „Az óceánban egy meleg folyamár tódul fel az egyenlítőől a sarkvidékig, s a sarkvidéktől jéghegyek úsznak alá az egyenlítőig: Timár arra gondolt, hogy nagy örütség volt tőle egy ilyen óceánt fogadni be a keblébe.” (477.)

A „modern korrajz” leple alatt megbúvó „mitikus alapstruktúra” hipotézise azt feltételezi, hogy a szereplők a rajtuk kívül álló világ megszemélyesítései. Ezek a természeti képek viszont inkább azt jelzik, hogy a külső világ szolgál a belső leírására, az egyén érzelmeinek a természet a metaforája vagy katakrézise. Innen pedig csak egy lépés, hogy a regénybeli természet egészében véve is Timár lelki világának a metaforájává alakuljon. A szöveg sokszor jelzi is a külső világ és Timár gondolatai közti összefüggést. Amikor szerelme viszonzatlanságán mereng, „A viharos hideg időhöz hozzáillett az is, amiről gondolkozott” (270). Amikor megkapja az értesítést arról, hogy sikerült kibérelnie a Senki szigetét, s „szenvtelensége múlni kezdett” (272), ezzel együtt múlik el a hózivatar is, melegedik fel az idő Timár szívével párhuzamosan: „Az idő megváltozott, egyszerre derült ég jött, meleg nappal, ahogy nálunk szokott, ahol a telet mindjárt a nyár váltja fel. S Baján alul megváltozott már a táj is.” (272.) A látszólag referenciálisan olvasható, reális háttérként szolgáló tájak, Komárom és a Senki szigete, melyek elvileg *csak Timár számára* állnak oppozícióban, véletlenszerűen hordozott jelentésük *megtestesüléseivé* válnak – azaz mitikus univerzumból van szó, de nem azért, mert benne minden a természet allegóriája, hanem azért, mert még a természet is Timár allegóriája.

Miután Timár szerelmet talál a Senki szigetén, a természet effajta értelmezhetőségére újabb utalásokat találunk. Timár vívódik, s „égi jeleket” vár, hogy segítsenek eldönteni: vállalja-e a kettős életet vagy sem. És „az égi jelek, az elementumok nagyon is siettek őt baljósolataikkal visszariasztani, sőt erőhatalommal megakadályozni.” Először egy szünyograj támad rá. Amikor át akar kelni a folyón a szigethez, azt kell tapasztalnia, hogy „A Duna szertelenül meg volt áradva. A tavaszutói hóolvadások ideje volt ez; a folyam-ős sárga iszapos hullámai nádgyökérrel, elsodort fűzfákkal voltak tele; (...) Ha kellett égi jel, ha kellett isteni nyilatkozat: ez már az volt. A megáradt folyam állt az útjában egész fenséges erőhatalmával.” (336.)

Az effajta „égi jelek” nagyon is helyükön volnának egy mítoszban. Lehetőségük felvetése azonban inkább elidegenítőleg hat ebből a szempontból. Az elbeszélés sokkal racionálisabb, pszichologizálóbb annál, mintsem hogy hihetővé tegye a természetfeletti erők beavatkozását azok számára, akik valószínűleg amúgy is szkeptikusok e tekintetben. A fentieket szem előtt tartva természetfeletti – metafizikai – jelek helyett beszélhetnénk esetleg regényvilág-feletti jelekről, azaz metanarratíváról, amennyiben a természeti

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

jelenségek annak eszközei, hogy a főszereplő kételyeit, belső ellenállását, a rossz választás következményeit érzékeltessék.⁶ Az „áradás” egy lehetséges jelentését maga a szöveg adta meg, amikor Timár elhagyta a szigetet: „De fog-e még egyszer visszatérni? (...) Erősebb hullámáradat volt az, ami ellen most egész erejével küzdenie kellett.” (316.) Nem véletlen, jelentéktelen szófordulatról van szó: jelzi ezt, hogy *hóolvadás* ideje van, ami a korábbi metaforák értelmében Timár szeretetlen állapotának megváltozását sugallja. És valóban: Noémi szerelmi vallomása ezzel jár – s ez okozza Timár érzelmeinek említett „hullámválását” is. Ráadásul Timár érzelmei korábban éppen vízként jelentek meg, amely „jéghegyeket” sodor. Ugyanennek a képnek egy variánsa jellemzi Timár örömkötését gyermeke váratlan születése fölött is: „elkezdett hevesen sírni, zokogni, ahogy csak egy férfi könnye omolhat, aki egy tengerét tartogatta szívében a fájdalomnak, s az most egyszerre gátját törte!” (373.) A „olvadás” mellett tehát a „víz”, sőt, az „áradás” metaforája is Timár érzelmeinek áradását érzékelteti, ami azt sejteti: a gátját/gátlásait áttörő szenvedély az, amely az idézett részben a Duna hullámáradataként fizikai, sőt, egyenesen referenciális formában jelenik meg, hogy „figyelmeztesse” Timárt. S hogy mire figyelmezteti? Erre az áradás – s ezen belül az iszap, a hordalék – egy korábbi metaforája válaszolhat, amely a Brazovics-vagyon semmivé válását jellemezte: „A hógörgeteg megindult, és meg nem állt a lejtő aljáig. (...) még a ház tetején is túlcsapott az ár, s ez az ár tele volt sárral, iszappal – gyalázattal.” (227.)

Ebbe az allegorikus szerkezetbe jól illeszkedik, hogy a rianás, mint korábban megpróbáltam bemutatni, Timár sorsának természeti tükré. De hogy ez nem merül ki a mitikus sémában, azt jól mutatja, hogy a halász racionális/pragmatikus kommentárja, miszerint különösen veszélyes, ha a jégtábla két fele újra összecukódik, nemcsak a cselekmény végkimenetelét (a jég összecukódását és Timár életének újra „eggyé” válását) előlegezi meg, hanem egy olyan eseményt is, amely teljességgel Timár ismereteihez és egyszerűségeihez a regény „modern”, realista szettingjéhez tartozik. A paraszt figyelmeztetése értelmében előfordulhat, hogy a szél „az elvált jég két szélét harántosan feltolja, s akkor a fölemelt jég alatt üresség támad. Aki aztán azt észre nem veszi, s szekérral ráhajt, Isten legyen irgalmas szegény lelkének; leszakad alatta a jég, amely nem éri a víz színét.” (494.)

Az „elválni” szó e regényben legtöbbször a házasság felmondására utal, amely Timár képletes halálával meg is történik. A két part ekképp a két volt házasságot is képviseli, a „fölemelt” jég alatti „észre nem vehető” üresség pedig ebben az értelemben a Senki szigetén maradt Timár el nem mondott titkára utalhat: hogy Timéa házában van egy *észre nem vett üreg*, ahonnan be lehet jutni a hálószobájába. Az, hogy Athalie megtámadja Timéát, az erre vonatkozó információ hiányának köszönhető. Közvetlenül az üreg, közvetve pedig a Timéa tudásában meglévő „üresség” az, ami miatt Timéa „szeke-re” leszakad, ami miatt hiába van „a jég alatt élet”, ez az élet sérült lesz és örökre meg-

⁶ A szűnyograj például úgy jelenik meg, mint „valami fakövörös felhőfolt”, méghozzá akkor, amikor „a Duna-part hosszú jegenyecsaltija már látható volt”. A „vörös félhold” esetén már láttuk, hogy a „felhő” a céltól eltántoritani akaró kétely metaforája lehet, míg „vörössége” a Timéa esetében már elkövetett bűn újbóli elkövetésével rémiszt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

keseredik. A szöveg a paraszt révén így nem csak Timárt figyelmezteti, de *minket* is előre felkészít a szóban forgó információ fontosságára.

Ahogy korábban már láttuk, a természeti képek efféle interpretációját mindig elősegíti valamiféle kommentár, valami utalás. A balatoni „kaland” csúcspontját illusztráló természeti képek értelmezésében az segíthet, hogy a természeti jelenségek leírására használt kifejezéseket a szöveg következetesen megismétli Timár viselkedésének leírásában és önjellemzésében, így az utóbbira vonatkoztatva az előbbit. Krisztyán távozásakor Timár „[é]szre sem veszi a vihart, mely a zalai hegyek felől jő.” Ami látszólag csak azért fontos, hogy elvakítsa a gazembert, aki át akar kelni a jégen, s az ekképp belefutadhat a vízbe, happy endhez juttatván a regényt. A megfogalmazás azonban ennél többet sejtet: a vihar leírásában a szokásosnál jóval erőteljesebbek a megszemélyesítések és a hasonlatok: „A hegyek mögül rohanó zivatar egy hófelhőt korbácsolt előre. Abból olyan élesen, mint a tű hegye, vágott alá a szitáló hókristály.” A szél hangja olyan, „mintha elkárhozott szellemek sírnának földi emlékeikért (...) az ember látni vélte a szellemeket, akik így sírnak, egymást kergetik, s röptükben nagyokat sikoltanak. Egy-egy haragosan bömböl közöttük. Az úzi tán a többit?” A megszemélyesítések szinte megkívánják, hogy a regény emberi szereplőinek viselkedésére vonatkoztassuk őket.

A vihar leírása és Timár időben utána következő gondolatmenete között szerkezetileg hangsúlyos párhuzamot találunk: „az ég kitisztul, és csendes lesz minden. Timár szívében is csendes volt már minden.” Eszerint a viharos égbolt és a zaklatott szív között is volna megfelelés? Ha Timár ezután következő monológját tekintjük, szövegszerűen mindenképpen. Timár hosszú idő után először imádkozik: „Örök hatalom! Előled futok, s tehozzád jutok ez órában én. Nem panaszkodom előtted. (...) Én elkárhozom, és elhallgatok!” (537.) Míg „a rohanó zivatar hófelhőt korbácsolt előre”, Timár saját bevallása szerint Isten (haragja) elől futott eddig. A szél hangja „elkárhozott szellemek” sírására emlékeztet, Timár pedig úgy gondolja, elkárhozik. A vihar, úgy tűnik, megint csak Timár szituációját tükrözi. Ezúttal azonban bonyolultabb a helyzet. Még a vihar leírása közben „úgy tetszik Timárnak, mintha a távolból egy ijedelmes ordítás üvöltene a szélzúgás közé”. A szél zúgása legelőbb is Krisztyán ordításához hasonlít: a megelőző jelenetben ő volt az, aki haragosan bömbölt, és az is ráillik, hogy ő üzte a (regény) többi(szereplőjé)t. Ráadásul Krisztyán halálkiáltásáról van szó, akiből feltehetőleg rövidesen „elkárhozott szellem” lesz. A vihar tehát egyszersmind a Krisztyánnal való összeütközés következményeit is megjósolja. Egészen pontosan *egyszerre* mutatja fel Timár félelmeit és Krisztyán sorsának alakulását, s így a helyzet azon *deus ex machina*-szerű megoldását, amelyben Krisztyán személyében bűnhődik meg Timár „bűnös” énje; amelyben az üldözött hal meg az üldözőt helyett. A balatoni vihar tehát valóban „égi jel” – de nem annyira abban az értelemben, ahogyan Timár használja: isten üzeneteként felfogva azt. Inkább abban az értelemben, hogy a főszereplő helyzetét, érzelmeit, motívációit jelöli és jelzi előre.

„S e fenséges helynek hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető” – hangzik a regény felütésében. Vajon nem azért „hasonlít a némasághoz”, mert először *zajnak* tűnik, s

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2. szám

nem beszédnek? Mert metaforikus jelentését túlharsogja, tehát elfedi a táj „szó szerinti” jelentése vagy az érzékekre tett esztétikai hatása! Timár nem érti, mert *nem értheti*, mit beszél a jégtábla a lába alatt. Éppúgy kevés hozzá az ismerete, mint Timéának a latin betűk elolvasásához. Mert míg a hold szózata Timár projekciójának tűnik, az utóbbi jelenetekben, a rianás több helyen is olyasmit árul el, amit a regény világában Timár nem tudhat, csak Isten – vagy a *mindentudó narrátor*. E metaforák egy, a főszereplőn túlmutatató, az ő jövőjét is kommentáló – a regény világában tehát isteni – tudás leképeződései – amelyek csak a majdani olvasó számára lesznek érthetőek. Hacsak meg nem fontoljuk, hogy az idézett mondat kétértelmű. Úgy is felfogható, hogy a természet hangja az Isten szavához hasonlóan *érthetetlen*. Az olvashatóság alakzata az olvashatatlanság alakzatává alakulna? A Vaskapun látható „rejtelmes istenírás betűit” talán mégsem lehet *megfejteni*?

A Szent Borbála útja

A Vaskapu leírása az első pár oldalon a végső, balatoni jelenetet előlegezi meg, de egyszerűsre rövid áttekintése és összefoglalója is a Szent Borbála által megtett útnak, melynek történetét az első rész taglalja. Felmerül, vajon olvasható-e az előbbiekhöz hasonlóan – virágnyelvként – a regény bevezető fejezete, amely teljes hosszában egy dunai hajóútról szól? A cselekmény itt nemhogy szétbogozhatatlanul összefonódik a tájrajzzal, de a fejezetben szereplő fontos helyek és természeti jelenségek szinte mindegyikét indokolja a történet későbbi fejleményeiben betöltött szerepe. Logikus, hogy Timéa apja hajón menekül Törökországból. Hogy Timár épp ezen a hajón „biztos”, s a hajóút során oly sok természeti (és egyéb) akadállyal kell megküzdenie, alkalmat ad arra, hogy bizonyítsa okosságát, rátermettségét, erejét, kedvességét, becsületességét ne csak az olvasónak, hanem a megmentendő Timéának is, aki (többek között) ezért fog azután hozzámenni a férjéhez. És nemcsak Timéa kezének kiérdemlése, de Timár meggazdagodása is a hajóút roppant valószínű fikciójára alapul. A kincs a hajó rakományában van elrejtve, ahol egyrészt nehéz megtalálni, másrészt a hajóval szállított búza a lehető legmegszokottabb jelenség a Dunán. Az adott szituációban teljesen érthető a hajótörés is, aminek következtében a búza elázik, amiből egyenesen következik Timéa elszegényedése, Timár meggazdagodása, lehetősége Timéa felemelésére, de még búzakereskedői, tengeri szállítványozói karrierje is. A Szent Borbála útjának talán egy kis része sincs, amelynek ne volna szerepe a regény későbbi történéseinek kiváltásában.

A hajóút sok mindennek az oka, egyes epizódok azonban rendre feltűnnek egy kissé másféle szerepben is: a szereplő(k) – no meg az olvasók – *emlékeiként*. Amikor Brazovics és neje rátámad Timárra, amiért tőkére vitte a hajót, a férfi „éppen olyan nyugodt arccal állt ott e zivatar közepett, mint mikor a Vaskapunál dacolt a sikoltozó széllel s a bömbölő hullámmal.” (133.) A hasonlóságot Timéa is nyugtázza, rácsodálkozik, hogy „a két dühös ember egyszerre megszeli és elhallgat, nem bántja őt, mint nem bántották az örvények, a sziklák s a fegyveres katona urak.” (134.) Amikor Timár kitűnően feltalálja magát a bürokrácia útvesztőiben, a következőt olvashatjuk: „Timár akkor is engedé

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

már sejtetni, hogy milyen talentum lakik kedélyében, midőn a hivatalos üldözést kiját-szotta Pancsovánál” (162). Kicsivel később megint felidéződik egy epizód: „amit más hetekig nem bírna keresztülkergetni a hivatallabyrinthon: ő átrepült vele egy óra alatt. Az orsovai tisztító vizeskorsó ott volt láthatatlan alakban.” (170.) Amikor Timár előtt Athalie felfedi azon szándékát, hogy Timéa szerencsétlenségét őrizze, a férfi kísértést érez, hogy „berohanjon Timéához, miként ama végzetes estén, midőn a hajó elsüllyedt, s felkarolva őt fekhelyéről e rémkiáltással: »süllyed a ház! meneküljünk!« fusson vele ki e házból” (269). Amikor pedig Timár a jégtorlaszokkal körülvelt Komáromból menekülve eltéved a jégen, egy láncáról letépett malomnál köt ki, s persze „[a] perigradai örvénybe elsüllyesztett malom jutott egyszerre eszébe.” (488.)

A kezdetre való emlékezés magától értetődő egy pszichológiai szempontból is realiz-tikus történetben. Az azonban, hogy a történetek, helyzetek emlékeztetnek egymásra, az *ok-okozati* összefüggést egy más jellegűre: *hasonlósági* relációra cseréli. Olyanra tehát, mint amilyen az eddig vizsgált természeti képek és a – velük egyidejű – emberi helyzete-k között volt. Az említett emlékképek talán nem mást jeleznek, mint hogy az időbeli távolság ellenére, a dunai út és az utána következő történet is efféle viszonyba állítható. Más szóval, a Szent Borbála útjának leírásai talán úgy is értelmezhetők, mint a regény hátralévő részének „égi jelekkel” történő bemutatása, mint Timéa és Timár nagyrészt szárazföldi történetének metanarratívája.

De ha a hajóút eseményeiben megpróbálnánk a Timéa Brazovicsékhoz való megérke-zése után következő események előképeit látni, bizony nehéz dolgunk lenne. A két ese-ménysor között nincs párhuzam, ha az időrendet, amely ebben az időrendileg „konzerva-tívan” megszerkesztett regényben alapvetőnek tűnik, betartjuk. Erre nézvést sokatmon-dóak az említett visszautalások is,⁷ amelyek egyáltalán nem sorrendileg egymás után

⁷ Ha ezeket az „emlékezéseket” jobban megnézzük, azok olykor kulcsot adnak hozzá, hogyan értsük az „eredetijüket” *visszhangként*. Ami a „malom” képét illeti: Komáromból menekültében, a malom megpillantá-sakor, amely a Szent Borbála útján elsüllyesztett malmot juttatja eszébe, Timár agyán ez villan át: „Nem annak a malomnak a kísértete ez, mely őt futása végén ijeszteni s tán elfogadni jó? Elfogadni? Magába fogadni? Egy pusztulásnak induló ház, egy malomroncs a jég közepén?” Először is, miért kísérhetné a malom Timárt? Timéa annak idején azt vetette a szemére, hogy önnön védelmében jogosnak érezte elvenni más malmát, ami utólag igen emlékeztet Timár azon érvére, amit Ali Csorbadzsi kincsének „kölcsonvétele” mellett hozott fel. Másodszer, a malomroncs színönimája furcsa módon „pusztulásnak induló ház”, mely kép leginkább a Brazovics-ház tönkremenetelét idézi, amiben Timár főszerepet játszott. Valóban: a malom egyszerre szimboli-zálhatja az elázott búza megőrlésének azon ügyletét, amelyben Timár először cselezte ki Brazovics Athanáz, illetve azt, ahogyan Timár elérte, hogy Brazovics saját kapzsiságától hajtva tönkremenjen, a malomhoz hason-lóan „saját gépezetével hajtva végre azt az öngyilkos munkát, hogy a szirthez csapja magát” (25). A Brazovics-ház pusztulásáról azonban nem Brazovics halála kapcsán van csak szó. A palota Timár Mihályé lesz, aki egy Athalie-val való beszélgetés során így fogalmazza meg balsejtelmeit: „süllyed a ház! meneküljünk!” (269.) Nyilvánvaló, hogy ez a „süllyedő ház” is a jégen rekedt malomroncs emlékei közé sorolódik, főleg, ha megem-lítjük: az a veszedelem, amelybe a perigradai malom végül is belerohan, nem más, mint „egyike a legnevezete-sebb örvényeknek, miket folyamóriások képeznek” (27). A ház pusztulását vágyó Athalie említésekor pedig épp ez a szöveg egyik leggyakoribb metaforája: „feneketlen örvény az, amit az ő gyűlölete képez” (263). Végül mindehhez talán még azt is érdemes hozzátenni, hogy amint a jégcsapda a Timéával való házasságot idézi, úgy – legalábbis egyes szereplők szerint – a Szent Borbálát ért csapások (s így a malom), illetve Brazovicsék bukása is Timéának tudható be.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

idézük a Szent Borbála útjának epizódjait. A hajóút egyes eseményei tehát *nem az utána következő történéseket* előlegezik meg. Valamilyen módon viszont mégis *erről szólnak*, legalábbis ezt sejteti a regény második felének számos mondata, amelyek Timéa hatását a körülötte levők életére következetesen egy hajótöréshez hasonlítják. Az előbbieken már idéztük Timár azon gondolatát, hogy „süllyed a ház” (269), amelyet ő maga kapcsolt össze „ama végzetes estével”, amikor a Szent Borbála zátonyra futott. Jóval később, az emlékezés leghalványabb jele nélkül hangzik el a következő mondat, jelezve Timár képtelenségét a Timéától való „megszabadulásra”: „De hát Timéa! Ez a név a hajótörés rá nézve.” (477.) Végül Athalie gyűlölködését indokolandó olvashatjuk a következő aposztrophét Timéához – közvetlenül a narrátortól: „magaddal hoztad ezt a balsorsot. Ott ül a fehér arcodon, egymást csókoló fekete szemöldeidet; s elsüllyed hajó és ház, amelybe lépsz. Nem tehetsz róla: de veled hordod. Elvész, aki üldöz, s elvész, aki megszabadít.” (565.) Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a hajóút az emberi élet egyik legradicionálisabb metaforája, akkor több oldalról megközelítve is úgy tűnhet: a Szent Borbála útja Timár boldogtalan életének az allegóriája, ám nem egészen a Lányi által felvetett „mitikus” értelemben.

Amikor Timár a folyóval küzd, az későbbi küzdelmeit előlegezi meg: már csak ezért is mondhatja Barta János joggal, hogy Jókai olvasásakor „belekerülünk egy, a mienktől idegen élet (...) *teljes sodrába, kellős közepébe*” (JJ 215, kiemelés: H. A.). Támogatja ezt az olvasatot, hogy a később tőkére futó, búzával megrakott járművet Jókai többször „terhes” hajónak nevezi, a teher (be rejtett kincs) kölcsönvételének következményei pedig ekként fogalmazódnak meg: „Hanem ha egyetlenegy pénz ebből a kezedhez ragad, akkor részese vagy mindannak, ami *teher* netán *a más lelkét nyomja*. Ne tarts meg belőle semmit.” (47, kiemelés: H. A.) A *hajóteher* a szó szoros értelmében *lelki* teherré válik, ami felveti, hogy esetleg kezdettől így olvassuk. Azaz utólagosan, a regény ismeretében, a későbbi események kontextusában, *ahogyan írva van*. A metaforikus olvasatot lehetővé tevő két aposztrophé ugyanis kiemeli egyrészt, hogy valaki mesél (azaz nem egyszerűen egy „valóság” játszódik a szemünk előtt, úgy, ahogyan van), másrészt észrevehetővé teszi, hogy ez a narrátor ismeri az ezután következő eseményeket (története tehát nem feltétlenül lineáris).

Ez az implicit öntudatosság még kifejezettebbé válik az első részben a hajó kormányosa kapcsán, akinek a neve valószínűleg minden olvasónak szemet szúr, a hajón ülő tisztító ráadásul még külön fel is hívja erre a figyelmet: „Aztán meg azt is mondják, hogy a kend neve Fabula János, s hogy Fabula deákul azt jelenti, hogy mese. Hanem azért elhiszek mindent, amit kendtől hallottam, csak ne haragudjék.” (37.) Véletlen volna mindez? Lehetséges-e, hogy a fikciós jellegre és a hihetetlenkedés felfüggesztésére való utalást, amely fikció olvasásához nélkülözhetetlen, ne vonatkoztassuk magunkra, amint épp *Az arany embert* olvassuk? A hihetetlenkedés kapcsán Fried István a következőket írja Jókairól: „fantáziájáról meglehetősen helytelenül ítélnének azok, akik nem veszik tekintetbe, hogy a legképtelenebbnek tetsző leírások, cselekvések, események forrása földéríthető, részint maga, Jókai hivatkozik rájuk lábjegyzeteiben, és ezeket a lábjegyzeteket illene végre komolyabban venni, részint a ránk maradt Jókai-könyvtárban rábuk-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

kanhatunk e fantaziálások forrásaira. Olykor Jókai megszelídítette, hihetőbbé tette olvasmányai anyagát. A Jókai-könyvtár és az úgynevezett »noteszek« tanúbizonyosága szerint Jókai alig »talált ki« valamit, az olvasott adatokat, történetelemeket mindössze »megszerkesztette«, kontaminálta, vegyítette, elgondolásai szerint értelmezte.” (FRIED 14.)

És érdekes módon a „hihetetlen” történetet elmondó kormányos neve, „fabula” a mai narratológiában pontosan arra az „alapanyagra” utal, amelyet azután az elbeszélő „megszerkeszt, kontaminál, vegyít, elgondolásai szerint értelmez”: „A történet egy bizonyos módon előadott fabula.”⁸ Amit úgy is fordíthatnánk, hogy a történet a fabulát „beszéli el” egy „sajátos médiumon” keresztül. Miért ne lehetne ez a médium egy tülök? A hajó irányításához Fabula uramon kívül még valaki szükséges, annak „[k]ét ember kezében van a sorsa. Az egyik a kormányos, aki a timonrudat tartja; a másik a hajóbiztos, aki a tülökhanggal jelzi az elemek ordítása közepett a vontatók feladatát.” (14.) Fabula nevéhez híven – amelyet a narratológiában olykor cselekményként parafrázeálnak – *cselekszik*; Timár pedig hangos jeleket ad erről. Ráadásul Timár per definitionem „egy ’schreiber’”, ami írnotot, tehát íróembert is jelent, s egész idő alatt tündérmeséket mond Timéának, annak ellenére, hogy az időnként „oly jég hidegen nézett az elbeszélőre, hogy annak félbeszakadt a szájában” (50) a történet. A kormányos és a biztos szerepmegosztása tehát több szempontból történet és elbeszélő(je) szerepmegosztására emlékeztet, akik együttműködve tartják az eseményeket a számunkra látható *mederben*. A folyót uralni akaró hajós(ok) képzelete amúgy is analóg a képzeletében élő író imázsával, aki Ravasz megfogalmazásában „parancsol az elemeknek, a természeti erőknek, az erkölcsi törvényeknek, s a valóság kőkemény tényei úgy alakulnak kénye-kedve szerint, mint a játszó gyermek kezében a viasz.” (JT 79.) Vagyis Fabula és Timár együttműködésének hangsúlyozása azt jelezheti, hogy „[a]z elbeszélő (...) a problémával, csattanó, történet és elbeszélés *különbségeivel*, egyensúlyuk szükségességével mindvégig egyértelműen tisztában látszik lenni.” (SZILASI 68.) A tisztító és Fabula párbeszéde a szöveg önreflexivitását hivatott tudatosítani: arra irányul, hogy „az ábrázolt világ fiktív volta mindvégig hangsúlyozva legyen, s mint ilyet tudjuk mégis ideiglenes alternatív valóságként elfogadni.” (SZILASI 197.)

A bevezető fejezet e metafikciós jellegét támogatni látszik, hogy a hajósok sajátos *jelzéseiről* igen gyakran esik szó. A Vaskapu zúgása közepette „[a] hajósok csak jelekkel integetnek” (8). „Titkos távirászatuk” (40) a közvetlen kommunikációt pótolja – mint a beszédet az írás. Timár Timéának mesélt történetei mindazonáltal (a) Fabula szemszögéből mellékesek, sőt, hátráltató tényezőknek tűnnek: „Az a biztos meg egyre azzal a görög leánnyal kalatylol oda elöl, ahelyett, hogy a fullajtároknak tutulna.” (18.) Valóban: „a sziklák és zuhatagok tündérregéi” (19) éppúgy nem látszanak szorososan tartozni *Az arany ember* „fabulájához”, ahogyan első pillantásra a tájleírások sem alkotják a cselekmény szerves részét. De nem csak ezért lehet őket egymás szinonimáiként kezelni. A narrátor a

⁸ „A narrative text is a text in which an agent relates (‘tells’) a story in a particular medium, such as language, imagery, sound (...). A story is a fabula that is presented in a certain manner. A fabula is a series of logically and chronologically related events that are caused or experienced by actors.” Mieke BAL, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto, University of Toronto Press, 1997, 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

következőképp jellemzi a szóban forgó „tündérregéket”: „a Vaskaputól elkezdve föl egész Klisszuráig mind a két part minden sziklaormának, barlangjának, a meder minden sziklájának, szigetének, forratának van története, tündérregéje, népmondája vagy zsványkalandja, mikről beszélnek a világtörténet könyvei, vagy a sziklákba vágott betűk, vagy népénekesek danái, vagy a hajósok szájhagyományai. Egy kővé vált könyvtár az; a sziklák nevei a kifelé fordított könyvek sarkai, aki azokat ki tudja nyitni, egy-egy regényt olvashat belőlük.”

Sokatmondó, hogy nemcsak Timár, de Jókai is ilyen „könyvtárból” dolgozott: mint Fried István írja, „örököse volt egy fél-népi, kismemesi hagyománynak, amelynek kedvelt kisprózai műfaja volt az anekdota, a lírai változatok közül az énekek, amelyek részint a diáklórból származtathatók, részint a kéziratos daloskönyvekből.” (FRIED uo.) Ugyanakkor a sziklaormokhoz, barlangokhoz, sziklákhoz, szigetekhez, forratokhoz más történetek is kötődnek, mint amiket Timár mesél, de mikről szintén beszélnek a népénekesek danái, de még a szájhagyomány, a köznyelv egyes képei is. Olyan történetek, melyek nem helyileg kapcsolnak egy-egy mondát ezekhez a természeti képződményekhez, hanem metaforaként használják azokat, hogy általuk meséljenek olyan – főként szerelmes – regéket, mint amilyenek Timár kedvencei. Amiket aztán gyakran emlegetnek a világ(irodalom-)történet könyvei is. Más szóval, ez a hagyomány nem más, mint az, amit a regény egészében az elbeszélő unos-untalan használ: *a metaforikus tájleírás hagyománya* – ahogyan ezt sejteti az a jelenet is, amikor Timár „a táj szépségeinek” „magyarázatát” azzal szakítja meg, hogy leszakít egy violát, „s odanyújtja a gyermeknek, hadd hallgassa közelebről, mint beszélnek a virágok.” (16.)

Ha Timár maga az elbeszélő, Timéa sem csak hallgató, hanem olvasó. Olyan olvasó, aki először ugyan „nagyon figyel”, egy idő után azonban nem hallgat az író „tündérmeséire, hanem kikerülte őt, ha meglátta”, aminek oka, hogy „egy idegen, előtte érthetetlen világba pillantott be” azokon keresztül. Mint Szilasi rámutat, Jókai, akinek fő célkitűzése a népszerűség volt, az elutasító olvasó lehetőségét nem szerette felvetni kommentárjaiban. Láthatólag úgy gondolta, „A megértett mű feltétlenül tetszik”. (SZILASI 151.) A regény viszont az elbeszélő helyzetét Timéával-mint-olvasóval szemben bonyolultabbnak és kiszolgáltatottabbnak ábrázolja, mint ahogyan a kommentárok próbálják elhitetni. Ha Timéa előbbi reakcióját nézzük, úgy tűnik, épp az Timár legnagyobb hibája, tévedése, hogy azt hiszi, Timéa tetszése az értés *következménye*. Sokkal inkább színönimákról van szó. Az „érthetlenség” az értő hallgató be-nem-vallott nemtetszésének a megfogalmazása. Amit Timéa nem szeret, azt „nem érti”, azaz nem szereti, jóllehet érti.⁹ Persze, Noémiben Timár végül is megtalálja a maga eszményi olvasóját. De hogy mi a recept, mi a hatás titka – hogy Noémi *miért* szereti Timárt –, az rejtély marad, és az elbeszélő meg sem próbálja annak betudni, hogy Noémi „megérti” Timárt. „Miért tette azt (...)

⁹ A hold beszéde esetén ez a furcsa viszony jobban ki van fejtve. Az első fejezet végén „beszédét még mindig nem lehet érteni; az idegen nyelv. (...) nem lehet még a feleleteket kibetűzni.” (119–120.) Ha feltesszük, amit a szöveg máshol egyértelművé tesz, hogy a hold Timár tudatalattijának beszéde (erre utal a beszéd álombeli érthetősége is), akkor a beszéd „érthetlensége” éppenséggel nem *idegenségből*, hanem a tőle való *idegenkedésből* adódik. Ami azt jelenti, Timár érti ugyan a hangot, de elfordul tőle, hogy ne hallja.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

Nem, nem, nincs itt semmi magyarázat, semmi okoskodás, semmi mentség. Nincs itt semmi, csak pusztá merő szeretet. Nem tudta ő, miért, mi oka van rá? csak szeretett.” (308.)

Mindez természetesen átírja a hajó és a hajóút jelentését is, melyek így Jókai regényének és írásművészetének metaforáivá válnak – aminek van némi hagyománya a világirodalomban. Közhely, hogy Dante az *Isteni színjáték*ban az utazással szimbolizálja a(z Isten felé törekvő) emberi életet, amely olykor hajóútként jelenik meg. Az azonban már kevésbé közismert, hogy a *Purgatórium* elején nem Dante, hanem Dante költészete jelenik meg hajóként, s az elbeszélés hajóútként.

Immáron jobb vizek fölé evezni
emel vitorlát elmém kis hajója,
S a szörnyű Tengert maga mögé veszti.¹⁰

A hajózás itt már nem (csak) Dante lelki életére vonatkozik, hanem a szöveg írására, a Pokol szövegének befejezésére és az újabb fejezet megkezdésére. Amint azt már Ulyssesnek a Pokolban elmesélt története is megelölegezi, hisz Ulysses törekvései egybehangzanak Dante írói törekvéseivel is: „nem születettek tengni, mint az állat, / hanem tudni és haladni előre” (*Pokol*, XXVI, 119–120). Talán nem véletlen, hogy a Szent Borbála útja egyik szakaszán az *Odüsszeiát* látszik imitálni, „Kétfelől a Scylla és Charýbdis”, utána pedig egy Dantéba illő kép része lesz: „középett a Duna, mint a lángoló Phlegeton, s annak a közepén egy sziget tornyokkal és nagy, tömör épületekkel, mik mind úgy izzanak, mintha csupa egyetlen olvasztókemencét képeznének, amin keresztül kell menni, mint a purgatóriumon, minden emberi teremtésnek, aki a dögvészes keletről a tiszta nyugat határvonalán átlép.” (42.)

A regény metafikciós értelmezéslehetőségeit a szerzői kommentárok sem gátolják. Sőt, mint már idézett Jókai-könyvében Szilasi László sejteti, talán ezúttal is „a szerző interpretációi (...) élnek tovább az utókor sokszor oly radikálisnak hitt olvasataiban” (SZILASI 139). Jókai elbeszélése szerint a regény alaptémáját nagynénje mesélte el neki, méghozzá *egy hajóút során, vihar közepette*: „nagynénem és én maradtunk a földéleten, föl sem véve az egész hajótáncoltató zivatart... S aztán odaültetett maga mellé, s azalatt, amíg a hullám dobálta a hajót (...) elregélte nekem azt a történetet, ami *Az arany ember* regényemnek a végét képezi (...) Ez volt az alapeszme (...) amihez aztán nekem a megelőző történetet hozzá kellett építenem, (...) hihetővé tennem” (LENGYEL 112).

Kísértő a gondolat, hogy *Az arany ember* első fejezetében a hajdani nagynéni alakult Fabulává, Jókai pedig Timárrá, hogy a hajóút révén bemutassa, hogyan hozta létre művét. Hogyan teszi hihetővé mindazt, amit (a) Fabula mond! De Jókai máshol is úgy írja le az általa kreált eseménysort, mint utazást: „az élet poézisa (...) alakjainak korlátlan ura, kitűz nekik egy célt, ami felé azok egyenesen haladni tartoznak” (SZILASI 147.) Hibaként többek között azt rója fel, hogy „A történet, mely egy irányba megindul, egy-

¹⁰ DANTE *Összes művei*, ford. BABITS Mihály, Bp., Magyar Helikon, 1962.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 173 szám

szere csak más irányt vesz” (SZILASI 179), akár a szakszerűtlenül irányított hajó. Ahol is, „Ha valamelyik rosszul érti a dolgát” – értsd: a fabula vagy a schreiber –, a hajó vagy felfut valami sziklapadra, vagy belesikamlík a forgóba, vagy átverődik a túlpartra, vagy felakad valami zátonyon, s akkor el van veszve emberestül, egerestül.” (14.) „Átverődik a túlpartra”, ahogyan az is írói hiba, ha „az elbeszélés ott, ahol legérdekesebbnek ígérkezik, hirtelen letörik, s új fejezetbe csap át.” (SZILASI 179.)

Az irodalomtörténet olykor szintén sejteni látszik a regény önmagára vonatkozásának jelentéslehetőségét. Szilasi jó csokorra valót gyűjt össze a Jókai tehetségét „érezkelteni” kívánó kritikai megállapítások között, s némi iróniával jegyzi meg, hogy „a metaforikus nyelv (...) talán szakirodalmi sejtéseket próbál nyomatékosítani” (SZILASI 23). Annyi bizonyos, hogy a kritikusok metaforáinak nagy része természeti kép, és több olyan van, amely mintha egyenesen a Szent Borbála útjával (és utasaival) illusztrálná Jókai írásművészetéről alkotott elgondolását. Mikszáth így ír Jókairól: „némileg Midashoz volt ő hasonlatos abban, hogy amihez hozzányúlt, az előbb-utóbb képviselővé változott. Ha aranyhoz, még az is.” (Uo.) Ami ebből számunkra most érdekes lehet, az nem a hasonlat értelme, hanem *maga* a hasonlítás, hiszen *Az arany ember* egyik intertextusa Midas legendája, amit a korai angol fordítás teljesen explicitté tett, amikor a regénynek a *Modern Midas* címet adta. Másképp fogalmazva, Mikszáth Timár Mihályhoz hasonlítja Jókait, pontosabban a Jókai-szövegek *elbeszélőjét* – ahogyan Kunfi Zsigmond is, aki emígy nyilatkozik: „sokáig fognak emberi szem előtt ragyogni ennek a Timár Mihálynak, az igazi Aranyembernek munkái.” (JT 76.) Szabó László viszont „Jókai legfőbb erényei” között „nagy fabulátor voltát” említi (SZILASI 44), ahol a sajátos szóhasználat érdemelhet figyelmet. Ami a Fabula és Timár–Midas által irányított alkotmányt illeti, a *Jókai Emlékkönyv* Jókai „életművét az elsüllyedt Magyarország örök bárkájának” nevezi (SZILASI 28), amely a metafora értelmében szükségképp vízen halad. Valószínűleg az sem véletlen, hogy Krúdy egy igencsak érdekes képzavarban úgy jellemzi a házasságtörő szerelemnek otthont adó Senki szigetét, mint ami „azóta is fel-feltűnedezik a szentimentális férfiak képzelődésének folyóján, mint egy halkán zenélve úszó hajó.” (LENGYEL 112.)

Számos kritika szóhasználatának tanúsága szerint a folyó, amelyen a fentiek értelmében a „mű” halad, amelyet a „mű” története használ, elbeszélője pedig uralni igyekszik, nem más, mint a narráció maga: így Zsigmond Ferenc elgondolásában „a mesemondás ezer színben tündöklő, de kristálytisza folyama álomszerűen tovasiklik előlünk” (SZILASI 44–45). Nagy Miklós szerint egy-egy kaland azért is szerepel, mert „tagolást visz be a hömpölygő folytonosságba.” (NAGY 326.) Zsigmondnál a kép önálló életre kel: „Hatalmas bálna a Jókai tehetsége, mely voltaképpen a tündérmesei képzelet mélységes kék tengerében, a csodálatos szörnyetegek és ragyogó korallzátonyok közt van otthon”. Amiben nemcsak „a tündérmesei képzelet mélységes kék tengere” az érdekes, amelybe Jókai mesemondásának „folyama” – a Dunához hasonlóan – nyilván beletorkollik. Figyelemre méltó a vízben – a Jókai metaforikus „otthonában” – élő szörnyeteg említése is. Athalie-t ugyanis, akinek *otthonát* Timár a *magáénak* mondhatja, *Az arany ember*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄱfolyam ㄱszám

nemcsak hogy többször is medúzához¹¹ hasonlítja, de a vízi világ Zsigmond által vázolt képe szó szerint jelenik meg abban a képen, amikor megtalálják a nő naplóját, „a szörnyű önvallomásokat, mik lelke örvényeibe levilágítanak, mint a villó-puhányok a tenger korallerdejei közé. Minő szörnyek laknak ott!...” (591.)

Zsigmond tolmácsolásában voltaképpen Timár komáromi háza jelenik meg úgy, mint Jókai *képzeletének tájképe*, minek következtében különösen érdekes a kritikai metafora folytatása, nevezetesen, hogy a képzelet tengeréből „időnként neki is föl kell jönnie az embert éltető levegőre” (23). A „levegő” egy másik passzusban „szárazföldre” alakul, ahol is Jókainak „csak egy talpalatnyi kell a realitás szilárd földjéből, melyen lábát megvetesse s akkor egy új világ urának érzi és érezheti magát.” (23.) Talán nem túlzás, ha e képek a Senki szigetét, ezt a Dunán keletkezett „új világot” juttatják az olvasó eszébe, melynek Timár idővel valóban urává vált, méghozzá épp a másik, a vízi-szörnyeteg Athalie uralta világból menekülve. Főleg, hogy a Senki szigetének leírása más kritikusok esetében is visszaköszön a Jókai által létrehozott alkotás jellemzésekor. Aki ebben a korban olyan érdekes könyvet írt, mint Jókai, írja Ravasz László, „olyan cselekedetet végzett, mint aki a pusztaságba vagy az útszélekre oázist vagy virágoskertet varázsolt” (JT 90), mely kép látványosan megismétli Timárnak a Senki szigetről alkotott benyomását. És talán megint csak Jókaitól inspirálva: vallomásaiban egy helyütt Jókai maga is párhuzamba állítja a Senki szigetéhez igencsak hasonlatosan keletkezett kertjét és irodalmi műveit: „Mi abból a vadonból (...) kertet csináltunk. (...) Azokat a fákat mi magunk keltettük magról, én magam ojtottam a legtöbbet: a föld, amiben élnek is, az én költeményem; mint ahogy enyim az a regény, amihez csak a tintát és a papírt kaptam mástól.” (JJ 330.) Zsigmond Ferenc, anélkül, hogy tudta volna, metaforáival *Az arany ember* egy lehetséges metafiktív értelmezésének summáját adja. A Szent Borbála útja ebben az értelmezésben nem más, mint az elbeszélés elbeszélése, mely arról szól, hogyan kell az írónak újra és újra a „való világból” merítenie, s a fantázia világát háttérbe szorítania ahhoz, hogy mesefolyamát megújíthassa. Ami talán nem is olyan elképzelhetetlen, ha igaz, hogy Jókai „Saját írói pályáját (...) igyekszik úgy megrajzolni, mint amelyből (gondos munkával) sikerült kiúznia az öntörvényű fantázia túlkapasait.” (SZILASI 161.) Talán még maga Szilasi is a rejtett metafiktív beszédére hallgatott, amikor az utóbbi mondatot leírta. Mert az „öntörvényű fantázia túlkapasait” akár a hajót *elkapni* akaró *örvény* képe is ihlethette, az a „forgó”, amelynek elkerülésére Jókai külön figyelmet fordított az olvasót, amibe a hajó bele is sodródik, de amelyből Timár „gondos munkával” mégiscsak kiszabadul. Van-e alapja, hogy ezt a fantázia „örvényének” tekinthessük?

¹¹ Természetesen a mitikus Medusára való allúzió a képek lényege, a természeti metaforát azonban Jókai hangsúlyozni látszik: Athalie apját szintén „tengerbeli szörnyeteghez” hasonlítja: „rágyújtott szobájában a török dohányra, s olyan ötödik elementumot csinált maga körül füstből, hogy amint abban alá s fel járkált, elült benne, s megint úgy merült ki belőle kiülő nagy vörös szemével, mint az óriás tintahal, aki lesi a tengerbe eső prédát, hogy kiszíja a vérét. Nemsokára jött a préda. Timár, amint megérté Zófia asszonytól, hogy Athanáz úr akar vele beszélni, sietett át hozzá. A nagy tintahal odaúszott eléje a füsttengeren keresztül, ráeresztve polypusi két ijesztő szemét, s a tengerbeli szörnyeteg módjára rögtön megrohanta ragadmányát, s egyenesen a szájába kiáltott: – Hallja az úr! Miért jár az úr ehhez a házhoz? Mi célja van az úrnak az én leányommal?” (196.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

Ha elmondható, hogy a regény első pár lapja az első részre reflektál, az első rész viszont a regény egészére, ugyanakkor saját magának a létrejöttére és működésére is, akkor úgy is fogalmazhatnánk, hogy a regény első része egy mise-en-abîme struktúrát alkot, amit magyarul általában úgy fordítanak: *örvényszerű* szerkezet, amely azzal fenyeget, hogy minden „kívülre” mutató jelentést elnyel, s végtelen önmagára vonatkozásban omlik össze. Aminek nincs külső referenciája, csak önmaga, s amely ezért Paul de Man metaforikus szótárában az olvashatatlanság egyik alakzata. Mert hát bármennyire is fontos egy olyan eseménysor felvonultatása, amelynek során a szereplők megismerkednek, s fő tulajdonságaikat megvillogtatják, lássuk be, ehhez nem szükséges *éppen ez* a dunai út. S ezt éppen Timár fogalmazza meg, amikor azon elmélkedik, valóban a hajórakomány búza-e Timéa apjának összes vagyona: „Mi szükség volt Ali Csorbadzsinak ezt búzára felváltani, aminek egy egész tölgyfa hajó kell, s amivel másfél hónapig kell utazni, amit szél, örvény, szikla, zátony fenyeget; vesztegzár, motozó őrség feltartóztat; holott ugyanezzel a kinccsel egy tarisznyába téve, hegyen, folyón keresztül két hét alatt bízást Magyarországra lehetett volna jutni? Ennek a kérdésnek nem bírt a kulcsára akadni.” (118–119.)

Erre a rejtélyre később sem ad választ a regény, „nem lehet a kulcsára akadni”. Pontosabban, a kulcsot talán akkor leljük fel, ha Timár kérdését úgy tesszük fel: valóban a regény későbbi történéseinek kiváltása-e a Szent Borbála útjának kizárólagos jelentése? Ezzel ugyanis már felvetettünk egy választ: ha a hajó *tartalma* metaforikus viszonyban áll a hajóút fejezetének *tartalmával*, akkor talán épp ez az utazás motivációja: hogy az elbeszélés saját magáról beszélhessen.

Irodalom

- Az élő Jókai: Tanulmányok*, szerk. KERÉNYI Ferenc, NAGY Miklós, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1981.
- FÁBRI Anna, *Jókai Mór*, Bp., Új Mandátum, 1998.
- FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., Ister Kiadó, 2003.
- Northrop FRYE, *The Romantic Myth* = N. F., *A Study of English Romanticism*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- Jókai Mór: A szellem zónái (Tanulmányok)* (JT), szerk. KÖSZEGI Lajos, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1991 (Pannon Panteon, 2).
- Jókaitól Jókairól* (JJ), szerk. HORVÁTH Gedeonné, Bp., Tankönyvkiadó, 1975.
- LÁNYI András, *A kettészakított üstökös*, Bp., Liget könyvek, 1992.
- LENGYEL Dénes, *Jókai Mór*, Bp., Gondolat, 1968.
- NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968.
- RÉVAY Mór, *Jókairól és Mikszáthról bizalmasan*, Bp., Palatinus, 2004.
- SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 17 szám

Annamária Hódosy

CELESTIAL SIGNS: DESCRIPTIONS IN *AZ ARANY EMBER*
[THE GOLDEN MAN]

This study gives an analysis of the novel *Az arany ember* by Mór Jókai. (The first English translation was titled *Modern Midas*.) A former hypothesis about the novel, formulated by András Lányi, postulated a 'mythical structure' and assumed that the characters are personifications of the outside world. However, the images of nature analysed here suggest that rather the outside world provides the means for describing the inner. Nature is a metaphor, or catachresis of individual emotions. Nature as a whole becomes a metaphor of Timár's soul. The narrator often points to the connection between the outside world and Timár's thoughts. The boat trip on the Danube in the beginning of the novel, on the other hand, can be seen as a metaphor of Jókai's novel and art, as some kind of self-reflexive meta-fiction.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. évfolyam 110. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK),
110(2006).

CSOKONAI-ILLÉS SÁNDOR

BABITS ÉS A FOGARASI SAJTÓ

Írásunkban szándékunk szerint többről és ugyanakkor kevesebből van szó, mint a költő fogarasi időszakára vonatkozó személyes, hírértékű említéseinek, méltatásainak pusztán számbavételéről vagy művei megjelenésének rostájáról. Kevesebből, mert ezt egyfelől elvégezte tanulmányában Salló László.¹ (Hozzá kell tegyük, vitatható eredménnyel, mert tanulmányából személyes említések tucatja maradt ki, sőt a lapban közreadott Babits-vers is említés nélkül maradt.) Másfelől az 1998-ban megjelent *Babits bibliográfia*² – amelyről közbevetőleg jegyezzük meg, hogy kiváló munka – megjelenése óta nincs már arra szükség, hogy előadásaink és tanulmányaink részérdekű adatok halmazát rögzítsék annak érdekében, hogy az adatmentést, a forrásrögzítést az utókor számára elvégezzük. Mindezeknek köszönhetően tehát többet vállalhatunk, s az egyszerű adatrögzítésen és leltáron túl szeretnénk arról is képet kapni, mit jelentett, jelenthetett Babitsnak a helyi sajtóban való folyamatos jelenlét. De legalább ennyire izgalmas ennek a kapcsolatnak a másik ága is, hogy ti. mit adott a tanár és költő a lapnak, a fogarasi olvasóközönségnek hírek alanyaként, illetve versei, előadásai közreadásával.

Fogaras nagyközség, Fogaras vármegye központja a 20. század elején – a *Pallas nagy lexikona* szavaival élve – „csinos város több templommal s régi várkastéllyal”, a szokásos vármegyei hivatalokkal, állami főgimnáziummal, kereskedelmi alsó iskolával, polgári- és iparostanonc iskolával. 1891-ben „975 háza és 5861 lakosa volt, köztük 2397 magyar, 1515 német, 1917 oláh, hitfelekezet szerint 1231 római katolikus, 1116 görög katolikus, 831 görög keleti, 852 evangélikus, 1107 református, 239 unitárius és 485 izraelita.” Egy másik forrásból, egy 1912-es címtárból³ látjuk a fejlődést, hiszen ekkorra a lélekszám 7200 fő, a vasút s posta mellett távírda s telefon működik, s a városban négy szálloda, egy vendégfogadó s több vendéglő és cukrászda van. A fogarasi sajtó – határvidék lévén – magyar és román nyelvű lapokat jelent: az 1903 és 1912 között megjelenő Fogaras és Vidékét és az 1909 és 1911 között közreadott – a Fogarasvármegyei Általános Tanítóegyesület által szerkesztett – Állandó Tanügyi Lapmellékletét, továbbá Foga-

¹ SALLÓ László, *Babits Mihály a Fogaras és Vidéke hasábjain*, Iskolakultúra, 1996/8, 105–110.

² *Babits Mihály bibliográfia*, összeáll. STAUDER Mária, VARGA Katalin, Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998.

³ *Magyarországi szállodák, vendéglők, korcsmák és kávéházak című tábla az 1912. évről*, szerk. ZSOVÁK Károly, Bp., 1912.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008–CX. évfolyam 1–2 szám

ras Vármegye Hivatalos Lapját, amely 1903-tól egészen 1918-ig megjelent, valamint a Vármegyei Kezelőtisztviselők, Díjnokok, Altisztek, Szolgák Szak- és Társadalmi Lapját, amelyet évenként tíz számmal 1908–1909-ben adtak közre. Román nyelven rendszeresen két hetilap szolgálja a közönséget ebben az időszakban, a Tara Oltului, valamint az 1909-ben induló Olteanul. A felsorolt címek jelzik és nyilvánvalóvá teszik, hogy ezen orgánumok közül számunkra egyedül az általános lap, a Fogaras és Vidéke bír fontossággal.

A Fogaras és Vidéke – a fejlécben is megjelölt módon – társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap volt, vasárnapi megjelenéssel. Szerkesztősége és kiadóhivatala Thierfeld Dávid könyvkereskedésében működött, az ő nyomdájában nyomatott, s értelemszerűen ő volt a lap felelős szerkesztője is. (Thierfeld foglalkozási- és tulajdoni köre papír- és zenemű-kereskedéssel, valamint nyomtatványraktárral vált teljessé.) Hozzá kell tegyük, ezek az adatok a lap 1903–1912 között megjelenő folyamára vonatkoznak, nem pedig az ugyanezen néven 1894–1896 között már létező lapra. Az 1903-as újraindítás az adott évben Fogarasra kerülő Halmy Gyula, a Fogarasi Főgimnázium rendes tanára, költő, író, újságíró nevéhez fűződik. Hogy mi módon szerkeszthet egy magyart, latint és görögpótló irodalomtörténetet tanító főgimnáziumi rendes tanár városi hetilapot, ebben a Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumnak a Petőfi Irodalmi Múzeumban általunk letétbe helyezett 1908. évi levéltári anyaga igazít el, amelyben Halmy Gyula neve mellett egy kimutatásban⁴ a következő megjegyzést találjuk: „Heti 15 órában tanít, s mellette a Fogaras és Vidéke főmunkatársa, 800 korona jutalomdíjért, amelyet a M. Kir. Miniszterelnökség folyósít neki.” A kimutatás kísérőlevele a következő részletekkel gyarapítja ismereteinket: „Halmy Gyula r. tanárnak pedig 1907. okt. 18-án 3550 eln. (1907. nov. 4.) 1337 főig. sz. leirattal megengedte, hogy a Fogaras és Vidéke c. társadalmi heti lapnál csendes munkatársi tevékenységet folytasson, oly kijelentéssel, hogy munkatársi minősége a nevezett lapon a jövőben sem tüntethető fel. Részemről a nevezett kérelmének a jelen tanévre is csak a hivatkozott leirat értelmében leendő engedélyezését javaslom, mivel egyéniségében nem látom azon biztosítékokat, amelyeket egy hírlap felelős szerkesztése feltétlenül megkövetel, de meg másrészt az a nézetem, hogy magyarságunk ügyének a laphoz való jelenlegi viszonyában is ép oly hasznos szolgálatokat teljesíthet” – írja Major Károly dr., a főgimnázium igazgatója.

Ezen részletek nyilvánvalóvá teszik, hogy a Fogaras és Vidékének új folyama – hasonlóan néhány más, nemzetiségi túlsúlyú területen megjelenő laphoz – központi, politikai elhatározásnak és támogatásnak köszönheti létét, s támogatói szándékuk szerint elsősorban politikai-társadalmi, s kevésbé szépirodalmi és közgazdasági szerepet szántak neki.

Halmy Gyula a lap 1903-as újraindításakor programadó elképzeléseit levélben vázolja Fogaras országgyűlési képviselőjének, Mikszáth Kálmánnak is. Mikszáth ezt a levelet nem őrizte meg, de igen részletes válaszevelemből kikövetkeztethető, hogy nézeteik számos kérdésben nem vághattak egybe. Igen részletes válaszevelemben – *Fogaras jelene és*

⁴ *Kimutatás a tanárok mellékfoglalkozásáról (melléklettel)*, Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 1908.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

jövője (Levél a szerkesztőhöz) címmel – fogalmazza meg, hogy maga – jelen esetben politikusként – mit gondol a lapról, annak nehézségeiről, lehetőségeiről, feladatairól: „...az új lap, ha missziót akar betölteni, ne nyúljon hozzá a [nemzetiségek közti] békéhez zavaró tollal, ébresztgesse a társadalmat, és ügyeljen a közélet tisztaságára, de sohasse a személyeket nézze, hanem a dolgokat. [...] Nem emberekre, nem protekciókra, nem jóakaratokra (ezek mind csak hajszalak) kell fölépíteni a jövőndőt, hanem bátyákra, intézményekre”.⁵ 1905 januárjában írott levelében még pontosabban fogalmaz: „...irányadó megyei körök egy időben panaszkodtak, hogy a lap egyszer-másszor ellentétbe helyezkedett az ő politikájukkal [...] ...ha a lap áldásos működést akar kifejteni, egyetértve kell eljárnia e faktorokkal, kik a hatalmat, s tekintélyükkel, karakterükkel és higgadtságukkal azt az erőt képviselik, melytől a vármegye okszerű haladása nagymértékben függ.”⁶

A polgárrá fejlődő középnemesség programját képviselő népi-nemzeti Mikszáth a konzervatív „úri középosztály” erejére figyelmezteti itt fiatalabb és tapasztalatlanabb pályatársát, aki azonban a polgári liberalizmus eszméit képviselve újságíróként, szerkesztőként vezércikkeiben és tárcáiban később is számos alkalommal támadja Mikszáthot, eljutva egészen a képviselői mandátum visszaadására való felszólításig.⁷

Halmy Gyula vezércikkeiben, tárcáiban szinte folyamatosan értékeli a város életét, legyen szó akár intézményi fejlesztésről, szolgáltatásról, közművelődésről vagy oktatásról, egészségügyről vagy közlekedésről, perel, indítványoz, kér, figyelmeztet és követel. Újságíróként a legszélesebb nyilvánosság híve, a hivatalosság előtt radikális követelője minden hírnöknek, ami a közönség érdeklődésére tarthat számot. „Nyíljék meg tehát a nyilvánosság előtt a hivatalok záros ajtaja és ablaka [...] ne legyünk maradiak, vaskalaposok, hanem a modern század, a humanizmus emberei” – írja a nyilvánosságról szóló tárcájában.⁸

Irodalmi szerkesztőként Halmy már korántsem volt a modern század képviselője, szerkesztői tevékenységének tíz éve alatt – az egyetlen Babits Mihályt leszámítva – kevés átütő tehetségnek tudott helyet adni lapjában. (Az évtized irodalmi anyaga így – ezért, vagy ennek ellenére – többnyire egységesnek és egyenletesnek tekinthető.) A lap irodalmi anyaga elsősorban lírát jelentett, a prózai anyag kimerült néhány elbeszélésben, irodalmi indíttatású tárcában vagy jelenetben. A lírai versek szerzőtáborában számban alig haladta meg a két tucatot, jóllehet – a szerkesztői üzenetekben olvasható keményhangú visszautasításokból kikövetkeztethetően – megjelenni kívánó dilettáns versíró számos akadt. A jórészt ismeretlen nevek sorában azért a kor által költőként jegyzett nevek is felbukkannak. Így Gagyai Jenőé, aki Fogarason született s az Országos Levéltár munkatársaként verseket, regényt, történelmi és politikai tárgyú tanulmányokat adott közre. Vértessy Gyuláé, aki borongós hangulatú lírai költeményeiről és elbeszéléseiről volt is-

⁵ Mikszáth Kálmán Halmy Gyulának, Bp., 1903. február 22. MIKSZÁTH Kálmán *Levelezése, II, 1884–1908*, kiad. MÉREINÉ JUHÁSZ Margit, Bp., 1961 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 25).

⁶ Mikszáth Kálmán Halmy Gyulának, Bp., 1905. január 16. Uo.

⁷ *Kultúrpalotát Fogarasnak!*, Fogaras és Vidéke, 1908. november 8.; *Ne csüggedjünk, ne pihenjünk!*, 1908. november 22.; *Üzletvezetőséget Fogarasnak!*, 1908. november 29.

⁸ *A nyilvánosságról*, 1907. szeptember 1., 1.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

mert. Lampérth Gézáé, aki a kor hivatalos ízlésének etalonja volt. Szávay Gyuláé és Zempléni Árpádé, kiket közösen leginkább azzal jellemezhetünk, hogy a Petőfi Társaság tagjává a századfordulón, a Kisfaludy Társaság tagjává a század tízes éveiben választották őket. Elmondható tehát, hogy Halmy irodalmi szerkesztőként a kor hivatalos ízlését követte, s az irodalmi anyag ennek megfelelően volt – tematikában, világszemléletben, felfogásban és formai tekintetben – kor szerinti, s nem korszerű. Ez igaz volt természetesen magára Halmy Gyulára is, aki – a lehetőség adta módon vagy szükségből? – a legtöbb verset adta közre a Fogaras és Vidéke hasábjain.

Mindezek után tulajdonképp meglepőnek is nevezhetnénk azt a rendkívül lelkes, meleg, a reveláció erejével ható fogadtatást, amellyel a lap – Halmy személyében – a Fogarasra érkező Babits Mihályt fogadta. 1908 augusztusában rövid hírben köszönti az új tanárt,⁹ szeptemberben az új verseskötetet¹⁰ – mint tudjuk, tévesen, hiszen Babitsnak nem verseskötete jelent meg, hanem csak a versei a *Holnap* című antológiában –, októberben az új költőt.¹¹ Ebben a cikkben rögzíti, hogy „házi poétáink száma eggyel gyarapodott: Babits Mihállyal, áll. Főgimnáziumunk egyik rokonszenves tanárával. Babitsnak nem régen öt költeménye jelent meg a nagyváradi *Holnap* című irodalmi társaság kiadásában. [...] (Az antológiában) a mai szociális és nihilista irányú költészet művelői közül Ady Endrének, Babits Mihálynak, Balázs Bélának, Dutka Ákosnak, Emőd Tamásnak, Juhász Gyulának és Miklós Jutkának vannak versei.” Egészen bizonyos, hogy Halmy meleg fogadtatása, esetenként már behódolásnak ható és később sem lankadó figyelme inkább szólt a liberális-radikális körökben nevet szerzett Holnaposnak, vagy éppen a szabadgondolkodó körökben áthelyezése és *A Nap*-affér kapcsán elhíresült tanárnak, mint a fiatal tanár felismert irodalmi tehetségének. A lap ugyanezen számában Babits két versét is hozza, a *Hegeso sírját* és a *Mementót*. Abban, hogy a lap nem az antológiában már megjelentekből közöl, Babitsnak az olvasóközönséget célzó figyelmességét érezzük, hiszen így a lapban közölt első verse egyben első közlés is! Itt jegyezzük meg, hogy ugyancsak a Fogaras és Vidéke közölhette elsőként *Tavaszi előtt* című versét,¹² három előadását (*Bánk bán: Bevezető a darab előadásához*,¹³ *Bevezető beszéd a Császár katonái c. ifjúsági előadáshoz*,¹⁴ illetve *Békenapon*¹⁵), valamint hosszabb előadásainak folytatásokban közreadott szövegét, a *Shakespeare egyénisége*¹⁶ és a *Modern impresszionisták*¹⁷ című tanulmányait.

Babitsnak a fogarasi három év alatt húsz verse jelenik meg a lapban, kezdettől fogva már a „ts”-sel zárt névalakkal jegyezve. Ezt a változatot használja a szerkesztő is, ha nem a tanár, hanem a költő Babitsról ír. Ugyanakkor a főgimnázium hivatalos dokumen-

⁹ *Uj tanár*, 1908. augusztus 2., 3.

¹⁰ *Uj verskötet*, 1908. szeptember 27., 4.

¹¹ *Uj költő*, 1908. október 18., 5.

¹² Fogaras és Vidéke, 1910. március 27.; ismét: 1910. április 3., 2.

¹³ 1908. december 25., 2–3.

¹⁴ 1909. december 26.; folyt.: 1910. január 2., 2–3.

¹⁵ 1910. május 29., 3–4.

¹⁶ 1909. március 21., 2–3; április 4., 2–3; április 18., 2–3; április 25., 2–3; május 2., 2–3.

¹⁷ 1910. november 27., 2–3; december 4., 2–3; 1911. január 8., 2–3.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

tumaiban, az újságnak átadott hivatalos híryanagaiban – mint például a tanári fogadóórák rendkívül gyakori ismertetésében – Babits nevét – egészen 1909 novemberéig – következetesen cs-vel hozza a lap. A jelenség magyarázatát ismét a főgimnázium irattári anyaga alapján adhatjuk. Major Károly főigazgató 1910. április 25-én a következő kísérlőlevelet fogalmazza meg: „Babics Mihály intézeti r. tanárnak a nm. Minisztériumhoz nevének hivatalos használatban a keresztlevél eredetü szerint való írása iránt hivatalom szintjén beadott kérelmét felterjesztem. (2 db. melléklet.)”¹⁸ A kérelem bizonyítja, hogy Babits számára immáron tarthatatlannak bizonyult ez a „névhasadásos” állapot, az, hogy szándéka ellenére két névvel kell élnie. A hivatali előírásokhoz mereven ragaszkodó igazgató nyilvánvalóan sem a főgimnáziumban, sem a lapnál nem engedte, hogy hivatalos minőségben kiadott iraton ne a hivatalos névváltozat szerepeljen, ide értve még az igazgatóság által kiadott – a fogadóórák rendjét rögzítő – tájékoztatókat is. Babits – ezt megelégedve – talán éppen igazgatója tanácsára fogalmazza meg névhasználati kérelmét. (Az igazgatói felterjesztés két melléklete nagy valószínűséggel Babits kérelme, valamint a keresztlevél hiteles példánya lehetett.) A kérelem további sorsáról nincs tudomásunk. Tény viszont, hogy – akár engedéllyel, akár anélkül – a névhasználati kettősség ezt követően megszűnik.

Kis kitérőnk után visszakanyarodva a laphoz, mindenképpen rögzíteni szeretnénk, hogy Halmy Gyula szerkesztői figyelme a későbbiekben sem lankadt Babits iránt. Városi szerepléseinek alkalmaira felhívta a figyelmet, majd legtöbbször beszámolóra is sort kerített, legyen szó akár a Szabad Líceum közművelődési előadás-sorozatáról, az altiszteknek tartott előadásokról, iskolai vagy városi rendezvényen való felolvasásról vagy színházi darab bevezetőjéről. Egyetlen előadás került csak el a figyelmét: 1911. január 21-én Babits *Petőfi* címmel készült eladást tartani az altisztek körében, amint ezt a levéltári anyagban – a tíz előadásból álló sorozat felterjesztett programjában – láthatjuk.¹⁹

A szabad líceumi előadások a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Minisztérium előírásainak megfelelően zajlottak. Az 1906-ban kiadott – s a következő években megismételt – körrendelet a középfokú intézményeket vidéken közművelődési ismeretterjesztő előadások szervezésére szólította fel, lehetőséget adva arra, hogy az előadók az iskola tanártestületéből vagy a helyi társadalom köréből kerüljenek ki. Az előadás-sorozatot az első években naptári évekre tervezték a tudomány, a társadalmi élet és a művészetek teljes köréből. (Egy-egy felolvasásért 20–20 korona tiszteletdíjat kaptak az előadók.) Babits 1909-ben *Shakespeare egyéniségéről*, 1910-ben tavasszal *A jelenkori filozófia főbb problémáiról*, ősszel *A modern impresszionizmusról* tartott előadást. A Fogaras és Vidéke a Shakespeare-ről szóló előadás kapcsán „lebilincselő és tartalmas előadás”-ról számol be, amely „elragadta a közönséget”.²⁰ A jelenkori filozófia főbb problémáiról szólót „nagy értékű”-nek²¹ minősíti, majd – egy héttel későbbi számában – László Béla, Babits tanártársa és barátja tollából háromhasábos részletes ismertetésnek

¹⁸ Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 134/1910.

¹⁹ Uo., 425/1910.

²⁰ Fogaras és Vidéke, 1909. március 14., 6.

²¹ 1910. január 16., 6.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

ad teret. Ebből idézünk: „A főgimnázium épületének természettani előadó terme, amelyet ezekre az előadásokra berendeztek, az első alkalommal szűknek bizonyult, annyi érdeklődő gyűlt egybe Babits Mihály főgimnáziumi tanár felolvasásának meghallgatására. Ez az érdeklődés bizonyára az előadó személyének is szólt, mert már Fogaras is kezdte érezni azt a ritka szerencsét, hogy falai közt tudhatja ezt a bámulatos intelligenciájú és immár országszerte nagyra becsült fiatal költőt [...]. Pedig az első előadás tárgya olyan volt, hogy maga az előadó is aggodalommal várta, vajon a közönségben lesz-e fogékonyság és érdeklődés iránta. »Nagyon komoly u.n. száraz dolgokról fogok beszélni, így kezdte Babits Mihály felolvasását, – s felolvasásom címével el akartam ijeszteni mindenkit, a ki a komoly dolgokat nem szereti; kérem tehát a bátrakat, akik minden ijesztés dacára idejöttek, hogy a tág kilátás reményében meredek útra legyenek elszánva.«”²²

Babitsnak a modern impresszionistákról tartott előadását is megkülönböztetett figyelem kíséri, mind a lap, mind a közönség részéről. A szerkesztő most is részletes beszámolóknak ad teret. A cikket „Szid” jelzi, az aláírás mögött talán Ambrózy Pált, Babits másik barátját sejtethetjük. Ebből az írásból hosszabban idézünk, mert nagyon pontosan rajzolja meg a Babits-jelenséget, azt a megejtő, varázsos hangulatot és szuggesztív hatást, amely Babits előadásmódjára olyannyira jellemző volt: „Múlt szombat este a hangulatok estéje volt. Költő beszélt nekünk, művészetről beszélt nekünk. Költői nyelven művészi meglátásokat és megérzéseket közölt velünk. Impresszionizmusról szólt a felolvasás, amely nem akart sem tudományos, sem tisztára mulattató lenni. Babitsnak más szándékai voltak. Elmondta nekünk prózában és versben a classicizmus, romanticizmus, impresszionista, realista, naturalista és szecessziós művészeti irányok festészeti és költői credoját, de úgy mondta el, hogy inkább éreztetete, végigtapasztaltatta velünk, inkább a képek és versek hangulatát öntötte belénk, semhogyan tanítani akart volna. A terem forró levegőjében impressziók és hangulatok úsztak, hallottuk Babits sajátosan éneklő olvasását, éreztük a képek és a magyarázat szuggesztív erejét és csakhamar rabjai lettünk az előadónak, az ő érzéseinek, az ő hangulatainak.”²³

Major Károly igazgatónak a tankerületi főigazgatóság számára fogalmazott jelentéséből kiderül, hogy 1910-ben 110–120 fős volt a hallgatóság,²⁴ 1911-ben pedig ezt írja: „Az előadások iránti érdeklődés közönségünk részéről, úgy látszik, e ciklusban érte el a tetőpontot, amennyiben 140–150-re ment a hallgatók száma. [...] Hallgatóságunkat ez alkalommal is jobbára a kis magyar társadalom köréből nyertük; a szász nemzetiségűek közül néhányan, az oláhok éppen nem látogatták az előadásokat.”²⁵

A Fogaras és Vidéke Babits második kötete, a *Herceg, hátha megjön a tél is!* megjelenése alkalmából részletes – bár aláírás nélküli – ismertetést közöl. A recenzens a kötet jellemzőjeként a hangulati változatosságot, az érzelmek előkelőségét és a gondolatok finom szövődését emeli ki, s Babits jó ismerőjeként szól fogarasi életéről, visszahúzó életmódjáról, költészete, két kötete fogadtatásáról. Az elismerő hangok mellett megemlí-

²² 1910. január 23.

²³ 1910. november 27., 4.

²⁴ Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 85/1910.

²⁵ Uo., 113/1911.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

ti az esetenkénti értetlenséget is, az ócsárló hangokat, a gyakori paródiákat. A költő kiváló ismerete miatt a sorok mögött barátot sejtünk, a stílusból ítélve talán ismét Ambrózy Pál személyében. Hozzá kell tegyük, hogy a meg nem értésről tanúskodó vélemények száma a *Holnap* antológia megjelenését követően volt a legmagasabb, s ebben az időben alig volt lap, amely a Holnaposokról ne közölt volna paródiát. Egy ilyen paródia megjelenéséről Ignác Rózsa még a Fogaras és Vidékében is tudni vélte: „Itt volt tanár Fogarason! [...] s nemsokára szavalni kezdték azt a Babits-paródiát, amelyet a Fogaras és Vidéke című lapcskában merényelt valamelyik helyi titán, még akkor, amikor a költő ott élt. Hogy mit is írt ott csakugyan Babits, azt bizony senki sem tudta ezek közül az ifjak közül pontosan. De arra emlékeztek, hogy volt valami Fekete, fekete-kezdetű verse, amelyre fehér vállról, fehér púderről, fehér fejről és más fehérségekről gyártott ordító ostobaságtól fehérlő paródiát valami vidéki jópofa.”²⁶

Az pontosan tudható, hogy ez a paródia nem a Fogaras és Vidékében jelent meg. (Az azonban, hogy ez a paródia Fogarason is jelen volt, egészen bizonyos. Számos adatunk van értetlen véleményre Babits kollégái köréből, s azon túl is.) Meglehető földrajzi közelségből, a Brassói Lapokból – a rimes polémiát bemutató – azonban idézhetünk két strófát:

Modern dal.

– Énekli egy „Holnap”-os. –

Az ég egy lila zongora,
A billentyűk a felhők,
Rajta lila kézzel játszanak
A délvidéki szellők.
A mit dalolok, ön nem érti,
Csupán a fehér csillagok...
Mert ön oly buta, mint az éjjel,
Én pedig „Holnap”-os vagyok.

Zöld hó esik. S az utcasarkon
Egy fiu bögve pityereg.
Leszállt az est, a fák dalolnak,
S zöld hóval tele a gyerek.
A mit dalolok, ön nem érti,
Csupán a fehér csillagok...
Mert ön oly buta, mint az éjjel,
Én pedig „Holnap”-os vagyok.²⁷

²⁶ IGNÁCZ RÓZSA, *Babits száműzetése*, Új Idők, 1947. április 19., 364–365.

²⁷ Brassói Lapok, 1909. május 7., 2.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄱfolyam ㄱszám

S így tovább, még három strófában. Két Babits-interjú néhány szava villanhat fel bennünk, mondhatni dialektikus egységben. Az első: „Fegyvertársaimmal sem mindenben éreztem egynek magamat, és sok lelki küzdelmet vívtam ez időben.”²⁸ A másik: „A kritika keveset adott nekem: többször bizony majdnem szajkók magasztalása vagy hökkent pulykák rikácsolása volt.”²⁹

Halmy Gyula Babits második kötete megjelenését követően még nagyobb figyelemben részesíti a költőt. Ennek köszönhetően esetenként már egy színházi előadáson való pusztja jelenléte is hírré válhat, mint a *Babits ünneplése* című cikkben: „Kedves kis epizód játszódott le a színházban, a búcsúelőadáson, május 4-én. Hidvégi Ernő ugyanis Raffai szavallatát akarva bejelenteni, elmondta, hogy az ő kabaréin Raffai Babits verseket szokott szavallni. Amikor azonban megtudta, hogy Babits Fogarasra van és a közönség soraiban ül – semmi áron sem volt rávehető, hogy Babits verseket szavalljon, mert, – úgymond – nem merné hódolata illetően bemutatásával a költő esetleges kritikájának kitenni magát. Hidvégi, – aki szintén nagy Ady és Babits imádó – felemlítette, hogy milyen nagy kitüntetés az Fogarasra, hogy egy Babits Mihályt vallhat a magáénak. Mire tomboló taps zúdult fel, és a közönség lelkesen ünnepelte a jelenvolt kiváló költőt.”³⁰

A gyermekvédő liga 1911. május 7-én tartott matinéján – utolsó fogarasi nyilvános szerepvállalásként – felolvasott Babits. Szép Ernő egy és a maga három versét adta elő, utóbbiakat legújabb verseskötetéből, „az ő sajátosan éneklő hanghordozásával, verseinek szimbolikusságával, szójátékaival, szóisméltéseivel mintegy elkábítva hallgatóit. Elementáris erővel tört ki a taps a versek elhangzása után, de bármilyen hosszan tapsoltak is, a költő nem toldotta meg felolvasását, sem a színen nem jelent meg újra” – tudósít az eseményről Halmy Gyula.³¹

Végül 1911. augusztus 20-án adhat utoljára hírt Babitsról a fogarasiaknak, beszámolva újpesti áthelyezéséről. Búcsúztatásában említi Babits tanári érényeit, sokoldalú képzettségét és tudását, de ugyanakkor szeretetreméltóságát is. Elragadó tehetségű és hatású költőként emlegeti, akinek költészete az ország irodalmi központjában kiteljesedhet. Majd a Fogaras és Vidéke munkatársaként is búcsúztatja: „Lapunknak mindenkor büszkesége, hogy Babits Mihályt munkatársai között láthatta, és éppen ezért a mi veszteségünk a legnagyobb Babits távozásával” – írja.³²

Hogy Babits fülében miként csenghetek Halmy Gyula mindenkori méltató sorai, azt lelki alkata pontos ismerőinek nem kell részleteznünk. A Bálint György-interjúban mondtak visszhangoznak fel mint leginkább ideillők: „Minden szó, amit rólam mondtak

²⁸ BENDE László, *A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor „undorodott a versírástól”*, Esti Kurir, 1928. június 27. = *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., 1997, 229.

²⁹ FAZEKAS Imre, *Írók vallomásai: Babits Mihály*, Magyarország, 1923. december 8. = *Uo.*, 120.

³⁰ Fogaras és Vidéke, 1911. május 7., 6.

³¹ 1911. május 14., 2.

³² 1911. augusztus 20., 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

vagy leírtak, akár támadás, akár dicséret, ferdén, kelletlenül csengett a fülembé. Annál dacosabban vonultam vissza a szép, nemes költői formák sáncai mögé.”³³

Tényként rögzíthetjük, hogy Halmy Gyula – erős törekvése ellenére – sem tanárként, sem szerkesztőként nem került Babitsnál körön belülré, nem vált sem barátta, sem fejevertársa. A költő távolságtartását jól mutatja az a levél, amelyet Babits Halmy Gyula feleségének írt. Halmyné 1911 májusában – Babits válaszleveléből kikövetkeztethetően – levélben kért versajánlatot a Gyermekvédő Liga matinéja műsorához. A költő Arany *A dajka sírja* című versét, valamint Ignotus *Bölcsődalát* javasolja, az elsőről megjegyzeve, hogy „ha otthon nem lenne kéznél, holnap átadom Halmy kolléga úrnak”.³⁴ Ez a titulus mindennél pontosabban elárulja, hogy Babits – mint más alkalmakkor is tapasztalhattuk – erős távolságtartást mutat Halmy Gyulával szemben. Úgy vélem, a jelenség részletes magyarázatát adni világszemléletük, irodalom-felfogásuk, habitusuk vázolásával nem szükséges, azt az eddigiek is jól érzékeltetik. Ám egy jelenséggörre még szeretném ráirányítani a figyelmet. Arra ti., hogy míg Halmy Gyula verbális szinten elismerő, sőt behódoló alapállást vesz fel kezdetől fogva Babitscsal szemben, addig szerkesztői munkájában számos vétséget követ el ellene a lap hasábjain. Babits *Shakespeare egyénisége* című tanulmányát folytatásokban közli a lap. 1909. április 11-én azonban – a lap húsvéti számában – megszakad a folytatás, s a helyén Halmy a saját, *Feltámadás* című tárcáját hozza. Valószínűleg maga is érezte, hogy ez a példa nélküli szerkesztői önkény mind Babits, mind a közönség ellenére lesz, ezért már ugyanezen lapszámban – mintegy előre – bocsánatot kér, az aktuális jellegű közlemény fontosságára hivatkozva.

Hasonló módon súlyos szerkesztői hibának tekintendő, hogy a lap 1908. november 8-ai számában Babits *Turáni induló* című versét a szerző neve nélkül közli! (Ebben az esetben a helyreigazítást a lap következő számában hozta le.)

Babits *Tavaszi előtt* című verse még rosszabbul járt. A lap 1910. március 27-ei száma oly súlyos, értelemzavaró sajtóhibákkal hozta le a verset, hogy a közlést a következő számban meg kellett ismétetni. Babits *Modern impresszionisták* című tanulmányának közlése – mily ismerős történet – az 1911. újrész számban ugyancsak megszakad. A szerkesztő most Babits szünidei távollétére hivatkozik, jóllehet nyilvánvaló, hogy az 1910. november 20-án elhangzott előadás teljes szövege a rendelkezésére állt.

Mindezeket is tekintetbe véve Halmy Babitstól elköszönő írásának szavai – amelyben a költőtől mint a lap munkatársától búcsúzik, hangsúlyozva, hogy a lap mily sokat veszít – érhetőnek igen, de őszintének semmiképp nem nevezhetők. Babits – verseivel, előadásaiival, tanulmányaival – tanárként és költőként megjelent a lapban, közlésre átengedve azokat, de újságírói, tudósítói minőségben valószínűleg egyetlen cikket sem jegyzett!

A „valószínűleg” szóval jelzett, bizonytalanságot kifejező kitételünk oka az, hogy a Fogaras és Vidéke 1910. december 4-ei számában B. M. szignóval megjelent ugyan egy részletes beszámoló Albert János főgimnáziumi tanárnak *Arany János költészetéről* tar-

³³ BÁLINT György, *Az 50 éves Babits Mihály beszél életéről és műveiről*, Az Est, 1933. november 26. = *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, i. m.*, 323.

³⁴ Babits Mihály Halmy Gyulánénak, Fogaras, 1911. május 7. BABITS Mihály *Levelezése (1901–1911)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005, 180–181.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

tott szabad líceumi előadásáról, a cikk nehézkes stílusa, a szerkesztés gyengesége azonban majdnem bizonyossá teszi, hogy írója – a szignó ellenére – nem Babits volt.

Fogadjuk hát el, hogy Babits ugyan nem volt munkatársa a Fogaras és Vidéke lapnak, de munkái közlését abban – a főgimnáziumra, a helyi társadalomra és a barátokra tekintettel – maga is fontosnak tarthatta.

A teljesség – s nem a fontosság – igényének eleget téve, egy dokumentumot még szeretnénk idézni: Major Károly főgimnáziumi igazgató 1911. szeptember 26-án kelt levelét. Ebben Halmy Gyula szerkesztői munkájának szokásos, évi engedélyeztetési kérelme mellé a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Minisztérium illetékesei számára csatolja véleményezését is: „Nem bocsátkozom bírálatába annak, hogy a folyamodó egyéniségében megvannak egyáltalán az újságíráshoz megkívánt képességek és tulajdonságok, s hogy hírlapírói munkássága mennyiben lehetett eddig hasznos és lehet kívánatos a jövőben [...] csupán annak kijelentésére szorítok, hogy az engedélyezni kért csendes munkatársi tevékenység címén a kizárólag egymaga által teljesített felelőtlen szerkesztés munkája, a lapnak hétről-hétre kiállítása egészen leköti és igénybe veszi idejét. Annyira, hogy az ily mértékben üzött iskolán kívüli mellékfoglalkozás intézeti kötelességeinek teljesítésére érezhető visszahatás nélkül nem maradhat, különösen a nevezett tanárnál, aki szaktárgyaiban megdöbbentően tudatlan, s akinek éppen ezért fokozott szorgalommal, a tanítási órákról fennmaradó idejének teljes felhasználásával kell hiányait pótolni. [...] Ez okból a kért csendes munkatársi tevékenység engedélyezését a magam részéről semmi esetre sem véleményezhetem, illetőleg kérem a nm. Minisztériumot, méltóztassék Halmy Gyula tanártól az e címen eddig adott engedélyt jövőre megvonni.”³⁵

1912-ben a Fogaras és Vidéke a szerkesztőváltás miatt nevet is vált, s ezt követően Fogarasi Hírlap címmel jelenik meg. Halmy Gyula az 1913-as tanévtől a nagykállói főgimnáziumban folytatja tanári pályáját, egészen 1920-ban bekövetkező nyugdíjazásáig.

Zárásként már csak néhány gondolat. Babits fogarasi kényszerű szecessziója az ingerszegény környezet elmélyülésre inspiráló hatását adta, minden eddig volt és ezután következő végiggondolását, a szellem távlatossága erősödését, a felülnézeti szemléletmód megszilárdulását. Mindezt abban a történelmi pillanatban, amikor győzött az irodalmi forradalom, bár – mint Babits jóval később megjegyzi – győzelme hosszú ideig nem volt ratifikálva. Fogarasra került egy íróasztala fiókjának s néhány barátjának írogató tanárember, s három év múlva az ország egyik legismertebb – két-, sőt háromkötetes – írója távozik, aki névjegyét nem csak a költészet, de az irodalmi nevelés, a fordításirodalom, az irodalomtörténet-, a próza- és az esszéírás asztalára is letette. Ami azonban még ennél is fontosabb: készen és tisztán, mint a szecesszió költője jelenik meg, a művészet jelenti számára az életet, az élet maga a művészet, a költészet pedig az életet lehetővé tevő erő. Ezzel és innen indul Babits költészete, minden más ebből fakad és ebből értelmezhető. Az pedig, amit ehhez Fogaras és Erdély adott, az egész életművön végigvonul, érezhető, feltárható és mérhető.

³⁵ Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium levéltára, 409/1911.

KOMLÓSSY GYÖNGYI

ŐSI BETŰK – MITIKUS TÖRTÉNELEM

A magyarok ősi írása, a rovásírás iránti érdeklődés szinte egykorúnak mondható a magyar történetírással. Magyar elnevezése, a rovás, arra a technikára utal, amivel e négyzetes jeleket valaha fára, fabotokra vésték fel őseink. Az első monográfiát, egy nyolcvanlapos, latin nyelvű tanulmányt, amely 1718-ban jelent meg Lipcsében, Bél Mátyás írta e témáról. A szerző ekkor épp Pozsonyban élt, az evangélikus iskolát vezette, s a német evangélikusok papja volt. Polihisztor volt, az új, polgárosodó Magyarország előfutára, rendkívül szerteágazó munkásságának leghíresebb eredménye az a vállalkozás, amellyel fel akarta térképezni és meg akarta jelentetni az akkori Magyarország teljes leírását.¹

A *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című művének vezérfonala, hogy a magyar – s a vele történetírói hagyomány alapján rokonított hun és szkíta – rovásírás betűi közvetlenül a héber ábécéből származnak. Ezzel egyszersmind azt is bizonyítottnak vélte Bél, hogy a magyar nyelv a legszentebb és legősibb héberből származik, s így minden más európai nyelv között ez tarthat igényt a legnagyobb tiszteletre és megbecsülésre.² A magyar nyelvtörténet kutatói egészen Révai Miklósig (1750–1807) terjesztették-tanították a héber–magyar nyelvrokonság nézetét,³ életben tartva egy olyan nyelvtudomány-történeti elvet, amely Európában a 16. században volt irányadó. Ekkor következett be ugyanis két olyan esemény, amely a társadalom és a kultúra, ezen belül természetesen a nyelvtudomány fejlődésére is döntő hatással volt: a földrajzi felfedezések és a reformáció. Az első az addig ismeretlen nyelvekre, a második a Biblia nyelveire irányította a figyelmet. Erősítette ez utóbbi iránti érdeklődést a humanizmus is, amely az újrakezdés, a tiszta forráshoz való visszatérés irányzata volt. Nyelvi „trinitas” és „lingua primigenia” – ez az a két

¹ TARNAI Andor, *Bél Mátyás = BÉL Mátyás, Hungáriából Magyarország felé*, kiad. TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984, 7–33.

² A magyar nyelvazonosság későbbi szakaszának meghatározó jelenségeihez vö. SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő., *Studia Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 1999, 73–83; az első nyelv kérdésköréhez pedig KELEMEN János, *A filozófus Dante: Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Bp., Atlantisz, 2002 (Mesteriskola), különösen 111–122.

³ „Mivel a’ Lapp, Finn és Észt nyelvek közelebről atyafiságosak a miénkkel: vagyon azoknak, valamint a miénknek, a zsidó, káldi, sziri és arabs nyelvekkel is távolabb való atyafiságok.” Idézi PÁPAY József, *A magyar nyelvazonosság története*, Bp., 1922 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve), 22.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

fogalom, amely körül a nyelvek harca kicsúcsosodott. Az első a három szent nyelv: a görög, a latin és a héber hármasságát állította párhuzamba a Szentháromsággal, a második a hébert mint a nyelvek elsősülöttét minden egyéb vulgáris nyelv elé és fölé helyezte.⁴

E tanulmányomban Bél Mátyás hun–szkíta rovásírásról írott tanulmányának magyar előzményeit, hazai és külföldi forrásait igyekszem számba venni, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mi módon válhatott egy ősi írásrendszer ismerete és ismertetése a magyar tudományban egy nemzet önmeghatározásának részévé az 1700-as évek elején. A kérdés megválaszolása ma épp olyan érdekes, mint 300 évvel ezelőtt volt, hiszen az utóbbi időben egyre-másra látnak napvilágot azok a tudományosság látszatát keltő könyvek, melyek a rovásírás ismertetésének köntöskéiben azt igyekeznek bizonyítani, hogy e magyar írás volt minden európai írásrendszer alapja, a magyar nyelvből lehet leszármaztatni még az etruszkot is, s hogy Jézus, a pártus herceg valójában magyarul beszélt.

A rovásírással kapcsolatos első feljegyzés a 13. század végén élt Kézai Simon nevéhez kapcsolódik,⁵ majd az ő nyomán a *Képes krónika* ír a következőképpen: „Isti enim Zeculi Hunnorum sunt residui, qui [...] cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Vlachis conmixti litteris ipsorum uti perhibentur.”⁶ A székelyeket tehát egyértelműen a hunok leszármazottainak tekinti, az általuk használt különös írásmód eredetét azonban nem a hun–magyar őstörténetben keresi, hanem úgy véli, hogy azt a velük együtt élő vlachoktól vették át. A szöveg további konkrét utalást nem tartalmaz, így csak feltételezni lehet, hogy nem a szláv egyházi nyelv cirill betűiről, hanem a botokra vésett számrovásról van szó, melyet a gondjaikra bízott állatok számontartására használtak. A humanizmus jelentős magyar tudósai szintén foglalkoztak a témával, így Thuróczi János,⁷ Antonio Bonfini,⁸ Székely István⁹ és Oláh Miklós¹⁰ is. A szűkszavú, *Képes*

⁴ Vö. HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi Értekezések, 56).

⁵ „21. Remanserant quoque de Hunnis virorum tria millia ex praelio Crimildino erepti per fugae interfugium, qui timentes occidentis nationes in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunnos, sed Zaculos vocaverunt. Isti etenim Zaculi Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse, redeuntibus in Rutheniae finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannoniae, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur.” Simonis de KEZA *Gesta Hungarorum* = *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, reprint, utószó és bibliográfia SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, Bp., Nap Kiadó, 1999, 162.

⁶ *Képes krónika* (1358), sajtó alá rendezte MEZEY László, Bp., Helikon, 1964, 83.

⁷ „Et hoc nostro aevo pars nationis ejusdem quaedam, Transylvanis regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit.” Johannes de THURO CZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. E. GALÁNTAI, J. KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985, 57.

⁸ „Litteras Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno incidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt.” Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Lpccse, Teubner, 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 146 (lib. VII, s. 115).

⁹ „Kik meeg mostis különböznek a töb Magyaroktól, törüniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötüuel eelneec mind e napiglan.” *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559 (RMNy 156), facsimile: Bp., Akadémiai, 1960, 142v.

¹⁰ „Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum lingvarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes, quibus ita

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

krónikából származó információ pedig fokról fokra bővül, alakul. Thuróczi a rovott jeleket már a szkítáktól származtatja: „Hi (i. e. Siculi) nondum Scythicis literis oblii, eisdem non incausti et papyri ministerio sed in baculorum excisionis artificio dicarum ad instar vtuntur.” Mátyás király udvari történetírójának pedig tudomása van arról is, hogy rövidítéseket, ligatúrákat használnak a rovásírásban. Oláh Miklós, esztergomi érsek – 1536-ban írt könyvének tanúsága szerint – annak lehetett szemtanúja, hogy ezeket a rovásokkal teli fabotokat levelezésre, üzenetek küldésére használták. A szintén esztergomi érsek, Verancsics Antal (†1573) pedig már párhuzamot von a héber, egyiptomi, török és magyar–székely rovásírás között.¹¹ Feltűnt neki is, hogy a székelyek kevés írásjellel igen sok mondanivalót tudnak közölni. Ezt a tömörséget nem a betűkapcsolásnak, hanem „némi pontok hozzátételének” tulajdonította. Ma már tudjuk, hogy csupán a szavakat elválasztó egyes, páros és négyes pontozást értette félre. A magyar krónikák és emlékiratok sorát Szamosközy István 1593-ban, Padovában kiadott, *Analecta lapidum* című értekezése zárja. Kovacsóczy Farkas, erdélyi kancellár küldte őt el 1591-ben észak-itáliai városokba Sombory Sándor, Padovában tanuló diákkal együtt. Ekkor Firenzében, Cosimo nagyherceg nyilvános könyvtárában, a Biblioteca Medicea Laurenziában felfedezett egy nyomtatott könyvet. Leírása szerint „ezen írásmódnak (ti. a szkíta–székely rovásírásnak) egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyhercegének könyvtárában, Firenzében, valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen írásjelekkel... Nemcsak ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is annyira magán viseli a nagy régiség minden jegyét, hogy az európaiak már felhagyhatnak a nemrég feltalált ólombetűs könyvnyomtatás dicséretével, minthogy ez a könyv, melyet évszázadokkal ezelőtt, a mai világ szemében ismeretlen betűkkel nyomtattak, kiáltóan hirdeti, hogy ennek a mesterségnek a feltalálói a szkíták voltak.”¹² Maga Szamosközy kiválóan ismerte a rovásírást, amire bizonyíték az a vers, amelyet Rudolf császár ellen ezekkel a karakterekkel írt, mintegy titkosírásként használva a rovást. Így tehát nehéz valószínűsíteni, hogy más karaktereket, mondjuk a kínaiak jeleit keverte volna össze a magyar rovásírással. Az előbb említett, különös, firenzei könyv léteére már csak egyetlen bizonyítékunk van: a padovai Antonius Maginus 1595-ben megjelent *Geographiae Cl. Ptolomei*

incisis apud amicos et vicinos vice nuntii epistolaeque utuntur.” Nicolaus OLAHUS, *Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 71.

¹¹ „Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis incidunt, lineamque a dextra in sinistram, vt Judaei, Aegypti ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae punctis quibusdam additis plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse apud indigenos tritum est.” VERANCICS Antal *Összes munkái*, I, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, Pest, 1857, 145–146.

¹² „Ea enim non vltro citroque, uti Graeca et Hebraica, sed initium a summo faciens horsum se capessit, literis deorum tententibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluatur sententia.” SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum*, Padova, 1593 (RMK III, 835), 14; reprint: *Analecta lapidum (1593) – Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*, sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 37–189.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 173 szám

Tab. I. et II. ad Sect. II. S. VII. p. 25.

<i>Alphabetum Hunno-Scythicum</i>					
a	a.	J	j.	X	R.
X	b.	◊	k.	Λ	s.
Ɔ	cz.	ℵ	k _{fin} .	~	sz.
∩	cs.	△	l.	γ	t.
†	d.	○	ly.	X	ty.
Q	e.	4	m.	⋈	u.
∩	é	9	n.	⌒	ü.
⊗	f.	∅	ny	ℳ	v.
△	g.	⊖	o.	≡	z.
f	gy.	∂	ö.	Ψ	czs.
∞	h.	3	p.	<small>Tab. III</small> X	<small>p. 25</small> ba.
†	i.	∫	r.	X	be.
				X	bi.
				eX	bo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

Pars II című műve.¹³ Az 1600-as évek közepén Firenzébe utazó Töppelt Lőrinc már hiába kereste a nagyherceg könyvtárában ezt a nyomtatványt¹⁴ – nem találta meg, s azóta se látta senki.

Mit lehetett tehát tudni a rovásírásról a 16. század végén? Azt, hogy a székelyek különös, tömör írásmódja Szkítiából származik, a héberekéhez hasonlóan jobbról bal irányba írják, sőt, hogy ezt az írást már nyomtatták is, sokkal korábban, mint mielőtt Gutenberg feltalálta a nyomdát. Azt azonban senki nem állította, hogy ez az írás a zsidóktól származott volna.

Az 1500-as évek legvégén aztán Telegdi János és Baranyai Decsi János jóvoltából divattá vált a rovásírással való levelezés. Telegdi 1598-ban írta meg *Rudimenta* című művét, amely latin betűkkel magyarázta a rovott jelek jelentését: immár tollal papíron. Mennyő munkálat volt ez: utolsó kísérlet egy olyan jelrendszer megőrzésére, amelyet a magyar hangokra találtak ki, ellentétben a latin betűkkel, melyekből kevesebb volt, mint a magyar hangok száma. A mű azonban nem jelent meg: a nyomtatás költségei a különös karakterek miatt nagyon magasak lettek volna.¹⁵ Az előszót e könyvhöz Baranyai Decsi írta, akinek biztatására Szenci Molnár Albert 1610-ben kiadott magyar nyelvtankönyvének előszavában felhívással fordul a nagyközönséghez: gyűjtsenek rovásírásos emlékeket, mert ő – bár hallott róla – soha nem látott ilyet. Ezzel a Telegdi által elindított mozgalom újabb erőre kapott. E művel pedig – a történetírók után – áttértünk egy másik forráscsoportra, a nyelvtanírókéra. Szenci Molnár egyébként sem a rovásírás, sem – mint köztudott – a héberrel való rokonság kérdésében nem foglalt állást,¹⁶ bár a zsidó nyelvtanírók hatására a declinatióba felvesz egy hetedik esetet is, túllépve ezzel a latin grammatikák konvencióján, s az ige tövének az egyes szám harmadik személyű alakot tekinti, az első helyett.

Geleji Katona István 1645-ben a magyar nyelvet az „Orientális lingvák” közé sorolja, és úgy ítéli meg, hogy az alapszókinccs tekintetében rokon a héberrel, s hogy a „bábéli torony” óta függetlenül fejlődött.¹⁷ A rovásírás ismertetését is a „keleti nyelvekkel” való rokonság bizonyítására használja fel.¹⁸

¹³ „Characteres ipsorum (i. e. Siculorum) cum Abyssinis, Hebraicis, Syrisque affinitatem habent, et a dextra ad sinistram more istorum scribunt. Extat talium Characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini.” P. 162, n. 17.

¹⁴ „...ego vero Florentiis in conclavi publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetruriae, sollicito omnes libros versitavi, meo tamen desiderio frustratus, discessi.” TÖPPELT Lőrinc, *Origines et occasus Transylvanorum*, Leiden, 1667 (RMK III, 2391), 71.

¹⁵ A kéziratokat és azok egymáshoz való viszonyát SEBESTYÉN Gyula elemezte, s tette közzé a szöveg nagy részét *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című művében (Bp., 1915, 91–117).

¹⁶ SZENCI MOLNÁR Albert, *Grammatica Vngarica nova*, Hanau, 1610 (RMNy 995) = *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig* (a továbbiakban: *Corpus grammaticorum*), ed. TOLDY Ferenc, Pest, 1866, 114. „...cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram [linguam], certum est.”

¹⁷ GELEJI KATONA István, *Magyar Grammatikatska*, Gyulaféhevár, 1645 (RMNy 2103[2]) = *Corpus grammaticorum*, 294.

¹⁸ GELEJI KATONA, *i. m.*, 293. „A magyar nyelv egy az Orientalis Lingvak közül, mely megtetszik mind eből, [...] hogy ő néki tulajdon saját régi bötti vagynak, mellyeknek sem a Sido, sem a Görög, sem pedig a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

Komáromi Csipkés György, Geleji Katona után tíz évvel szintén a „bábeli tornyot” említi, s azért hangsúlyozza, hogy az ottani zűrzavarban született a magyar, mert egy nyelvnek sem a dialektusa, Európában rokontalan, más nyelvből le nem származtatható, beszéd- és írásmódja (érti ezen a rovásírást) a keletiekhez hasonlít.¹⁹

Pereszlényi Pál a birtokos személyjelek, valamint a tárgyas igeragozás,²⁰ Tsétsi János a névelőhasználat és az igei személyragok névmási eredete kapcsán állapítja meg a magyar nyelvről, hogy a héberrel áll rokonságban.²¹

Összefoglalva tehát meg kell állapítani, hogy a magyar nyelvtaníró hagyomány több mint másfél évszázadon keresztül nem csupán a magyar nyelv a héberrel való rokonításának gondolatát tartotta fenn, hanem azon a nézeten volt, hogy Bábelben, a nyelvek megszületésekor a magyar nyelv az ősi héberből közvetlenül vált le. Ez tehát azt jelenti, hogy a többitől függetlenül fejlődve eltéréseket éppen azért mutat az indoeurópai népekétől, mert közvetlenebb a kapcsolata minden nyelvek ősével. E hagyományhoz kapcsolódott Bél Mátyás műve megírásakor, aki Pereszlényi nyelvtanának kivételével ismerte az összes, addig megszületett nyelvtankönyvet, amelyeknek megjegyzéseit fel is használta. Fel is kellett használnia, mert amint láttuk, a történetírók a nyelvtani munkák szerzőivel ellentétben nem mondták ki, hogy rokonság lenne a zsidó írásjelek és a székely rovás között.

A *De vetere litteratura Hunno-Scythica* közvetlen magyar előzményeként Otrókoci Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* című, 1693-ban megjelent, kétrészes művét²² kell számon tartanunk. A református vallása miatt gályarabságot szenvedett, majd később katolizált szerző, nyugat-európai útjai során ismerte meg az ott kibontakozó – és a pietista, irénista mozgalmakkal szoros kapcsolatban álló – németalföldi és németországi honismereti irodalmat. Könyvét 1691-ben kezdte el írni, Oxfordból Franekerbe visszatérve, az ottani egyetem híres tudósai, Wan der Waegen, Campus Vitringa, Jacob Perizon és Jacob Thenfeld biztatására és támogatásával. Művében be akarta mutatni Európa számára Magyarországot és a magyarok eredetét, keleti rokonságunkat és közvetlen leszármazásunkat a zsidóságtól. A magyarság eredete után nyomozva említést tett a rovásírásról, a magyar nyelvtudomány történetébe újat azonban nagyarányú szóhasonlításával hozott, etimológizálási módszerével²³ bizonyítani tudta Kis-Ázsiáról, Attikáról, Aetoliáról, a

Deák bötükkel semmi hasonlatosságok nincsen [...] s mind végezetre ebvl, hogy az önnön bötüivel jobbtól, mint egyéb Napkeleti nyelvek, balra irattatik.”

¹⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria Illustrata*, Utrecht, 1655 (RMNy 2618) = *Corpus grammaticorum*, 341. „Lingua Hungarica, nulli linguarum sub caelo tam est similis, ac Hebraicae; quam imitantur Syriaca, Chaldaica et Arabica, quamvis longius.”

²⁰ PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Linguae Vngaricae*, Nagyszombat, 1682 (RMK II, 1511) = *Corpus grammaticorum*, 405.

²¹ TSÉTSI János, *Observationes Orthographico-Grammaticae*, Lőcse, 1708 (RMK II, 2334) = *Corpus grammaticorum*, 679.

²² Franeker, RMK III, 3797.

²³ Az etimológia alkalmazásának elvi hátterét az elsők között így fogalmazta meg Estienne GVICHART 1618-ban, Párizsban megjelent könyvének, a *L'Harmonie etimologique des langves*-nak előszavában: „Quant à la deriuaison des mots par addition, subtraction, transposition, et inuersion des lettres: Il est certain que cela se

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆 szám

Kaukázusról és Szkítiáról, hogy magyarok laktak ott. Héber gyökerekre visszavezetve a szó eredeti értelmében magyarázza, azaz magyarrá teszi például a Meotis, a Pannonia, a Dacia, a Kaukázus és az Ararát nevét.²⁴ A magyarok kalandozásainak eredményeként került el például az angolba Otrókoci Fóris szerint a magyar *lézengő* – *lazy* szó, a franciába az *ügy* – *oui*, a latinba pedig az *anyós* – *anus* szó.²⁵ S hogy mi volt módszere, arra álljon itt egy példa: „Atzél, Chalybs, ab Hebr[aica] Atzal, seposuit, selegit, reservavit. [...] Hinc Hebr[aica] Atzilim, h[oc] e[st] Selecti, Optimates, Magnates. Originis ratio per se clara est; eo quod Chalybs est praecipua selectissima, solidissima et fortissima species ferri. Hinc puto, de homine forti et compacti corporis dici quandoque apud nos: Erős mint az atzél: h[oc] e[st] fortis sicut chalybs.”²⁶

A jobbról balra haladó magyar rovásírás adta lehetőséget azonban a keleti nyelvekkel való rokonság igazolására nem használta ki, bár a könyvében közzétett öt betű tanúsítja, hogy látott már ilyen jeleket, azonban ősi magyar voltukat elutasította.²⁷ Műve egyébként oly nagy hírre tett szert, hogy azt a kor egyik legnagyobb tudósa, maga Leibniz is ismerte.

Bél Mátyás számára tehát a magyar források alapján elegendő érv állt rendelkezésre ahhoz, hogy a székely rovásírás, valamint a magyar nyelv jellegzetes vonásai miatt, melyek teljesen idegenek voltak a többi európai nyelvtől, levonja a következtetést: a magyar a nyelvek bábeli születésekor közvetlenül az őshéberből vált le, s annak jellegzetességeit őrzi mind a mai napig. Bizonyítani kívánta azonban azt is, hogy magának az írásnak a feltalálója a magyarok ősei között található, emelni akarva ezzel is a magyar nyelv, egyszersmind hazánk tiszteletét Európában. Ezt az elképzelését a hasonló témakörű, Nyugat-Európában megjelent könyvek érvrendszerével támasztotta alá, mintegy „saját fegyverét” használva a „legyőzendő ellenfél” ellen. Tekintsük hát át röviden, mely szerzőket és mely műveket tartott fontosnak idézni Bél.

Ő maga csak egyetlen teljes rovásírásos ábécét ismert, amelyet Kaposi Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári református tanár küldött meg neki, s amely eredetét tekintve visszavezethető az előzőekben említett Telegdi-féle *Rudimentára*. Ezt illesztette be abba a táblázatba, amelyet Valentin Ernst Löscher *De causis linguae Hebraicae* című, 1706-ban megjelent művéből vett át²⁸ Bél azzal a különbséggel, hogy az egyiptomi, kopt, görög, latin, markomann, gót és runa ábécéket kihagyva a táblázatból a magyar rovásírás jeleit

peut et doit, ainsi faire, si on veut trouuer les etymologies. Ce qui n'est point difficile à croire, si nous considérons que les Hebreux escriuent de la droite à la senestre, et les Grecs et autres, de la senestre à la droite. Tous les doctes aussi reconnoissent telles deriuaisons estre necessaires, et la verité des etymologies en est la preuue trescertaine.”

²⁴ OTROKOCSI, *i. m.*, II, 138–141, 5–13, 15–18, 192–201 és 211–215.

²⁵ *Uo.*, Praefatio, XVIII–XX.

²⁶ *Uo.*, II, 41.

²⁷ „Habeo apud me characteres quosdam a dextra ad sinistram procedentes, cum titulo Alphabetum antiquorum Hunnorum; [...] verum cum mihi ipsi etiam illi characteres valde adhuc suspecti sint; praesertim ex eo quod vocales (quas septem habeamus) mixtim ibi inter consonantes recensentur, ad instar Europaeorum.” *Uo.*, 320.

²⁸ Valentin Ernst LÖSCHER, *De causis linguae Hebraicae libri III*, Frankfurt–Lipscse, 1706, 224.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

tette a helyére. Maga Löscher művében egyesével elemezte végig a héber betűket, s az ősi germán, gót és runa jelekkel vetette azokat össze, rámutatott a hasonlóságra, sőt, az egyezésre. A bizonyításhoz – ha az egyes hangok jelei nem egyeztek kellőképp – arra is szüksége volt, hogy magyarázatot találjon arra: miért változott meg idővel maga a héber karakter.²⁹

E nyelvészeti munkán kívül, több tucat őstörténettel foglalkozó szerző és mű szerepel Bél Mátyás könyvében, bár kimutathatóan azt a máig élő hagyományt alkalmazta, melynek alapján egyes források számos más forrását sajátjaként jelölte meg. Így például a könyvének első fejezetében szereplő idézetek szinte kivétel nélkül Thomas Bang (1600–1661), koppenhágai orientalista *Caelum orientis et prisci mundi* című, 1657-ben megjelent művéből származnak.

Bél pontosan ismerte azonban azokat a 17. században keletkezett őstörténeti műveket, amelyek az egyes népek eredetét mind a szkítákig vezették vissza. A hely szűkössége sajnos nem engedi meg, hogy ezeket részletesen ismertethessem. Itt csupán azt szeretném megemlíteni, hogy a szerző által ismert, a dán, a svéd, a skót, az ír, a német és a francia őstörténettel foglalkozó, a szkíta eredetet hangsúlyozó tanulmányok sorát Joannes Becanus Goropius (Van Gorp, 1518–1572) flamand orvos és nyelvész nyitotta meg.³⁰ Őt követte Philip Cluver (1580–1623) történeti és földrajzi író, aki a németek eredetéről a következőket írta: „De Germanis quoque nostris testimonium modo cognovimus ex Strabone, qui quosdam septentrionalium Celtoscythas ait adpellatos. sub quo vocabulo haud dubie Germani, ac Galli, Hispanique et Britannique intelligebantur.”³¹ Justus Georg Schottel (1612–1676),³² Daniel Georg Morhof (1639–1691),³³ Johann Bödicker (1641–1695)³⁴ és Bél Mátyás kortársa, Johann August Egenolf (1683–1729) is ezen a

²⁹ „Antiquissimae et rudiores, ut ita loquar, literae Ebraeae, quae laterculo sexto repraesentantur, sequentibus rationibus constat. Aleph, si Kircheri Lib. de turri Babel p. 157. credimus, unica olim et erecta linea constitit, I latino simile; verum attentius rem consideranti, videtur lineae isti stanti alia, sed exigua, superius adjecta fuisse, ut figura prior ostendit, cum qua egregie conveniunt figura hujus literae Germanica vetus, Gothica et Runica, nec abludit Rabbinnica, nisi quod ad alterum latus lineolam annectat inflectatque.” LÖSCHER, *i. m.*, 225.

³⁰ „De qua rursus intelligas non aliud quondam Galatarum, quam Germanorum viuendi genus et institutum fuisse, ut nimirum nemo agrum certum haberet, sed eo contentus esset quem magistratus et principes in annos singulos concessissent. Hinc altius quoque ad primos gentis ortus gradatim fieri poterit progressus, in Scythiam nos paulatim deducturus, atque inde ad Volgam, mox superius ad Daicem hinc ad Iaxartem, quem Alexandro milites falso Tanaim crediderunt: quo ubi perventum fuerit, Indoscythica proxima sunt, et Margiana, primae hominum post diluuium sedes. quem totum terrarum tractum utrimque secundum maris Caspii litora ad Tanaim usque et inde ad Gades Iapeto fuisse a patre assignatum, non semel dixi. Quocirca Galli hanc portionem primo suo parenti non tam assignatam quam consecratam fuisse ostendere volentes, sese Galatas nominarunt, quasi terrarum quas Galli permissu haberent, coloni.” Joannes Becanus VAN GORP, *Opera*, Antverpen, 1580, 35.

³¹ Philippus CLUVERIUS, *Germaniae Antiquae libri tres*, Leiden, 1631, 17.

³² Justus Georg SCHOTTEL, *Teutsche Sprach-Kunst*, Braunschweig, 1641.

³³ Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor*, Lübeck, 1688.

³⁴ Johann BÖDIKER, *Grundsätze der teutschen Sprache*, Berlin, 1690.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

véleményen volt 1716-ban, Lipcsében megjelent könyve³⁵ tanúsága szerint, s a sort hosszasan lehetne folytatni francia példákkal is.³⁶

Az őstörténettel foglalkozó szerzők közül azonban, akiknek művét Bél forrásként használta, a már említett dán Thomas Bangon kívül négy név emelkedik ki: Ole Worm (1588–1654) szintén dán, Olof Verelius (1616–1682) és Olof Rudbeck (1630–1702) svéd, valamint Roderick O’Flaherty³⁷ (1629–1718) ír történetírók. Miért lehetséges, hogy épp az ő műveikben talált megfelelő érvanyagot Bél saját elképzeléseinek bizonyítására? Feltételezhetően azért, mert Észak-Európában – Magyarországhoz hasonlóan –

³⁵ Johann August EGENOLFFS *Historie der Teutschen Sprache*, Leipzig, 1716, 105–106, 116–117. „Von den Teutschen und ihren verwandten Völckern ist aus dem VII Buche des Strabo, und V des Diodorus die sache ausgemacht, allwo besagter ersterer scribe auch die Völcker, so an dem Ober-Theil des Adriatischen Meeres gewohnet, Celten, und gedachtes Meer das Celtische heisset. Der offerwehnte Pezeron erweist, daß alle Europäer, ohne die Griechen und Römer, Celten genennet worden, mit vielen Gründen, und setzet zuletzt diese Worte: Man hat bey den alten Griechen die Teutschen niemals anders zu nennen gequst als Scythen oder Hyperberier, und den folgenden Zeiten hat man sie insgemein, und überhaupt Celten oder Celto-Scythen geheissen, qelcher Name ihnen bey den Griechischen Scribenten verblieben, bis daß Iulius Cäsar durch seine Unternehmung diese Völcker bekanter gemacht; welches alles auch der Hr. Cluver (Germ. Ant. I. I. p. 23. u. f.) gar weitläufftig beweiset; Daß unter dem Namen der Celten alle Europäer insgemein, sonderlich aber die Teutschen und Franzosen Verstanden werden, ist gar kein Zweiffel sagt Harsdörffer (Phil. Germ. p. 24.). So bleibet nun diese gewitz, und ist zu mercken, daß es einerley sey, wenn wir die Nachkommen Japhets mit ihrem allgemeinen Namen entweder Europäer, Gomerer Comberer, Scythen, oder Celten nennen werden. Nachdem aber, wie hernach wird gezeigt werden, einigen von des Japhets Nachkommen sich den Namen der Scythen allein zugeleigt, und ihren Brüdern, so mehr gegen den Abend geqohnet, alleine den Namen der Celten zugeeignet, vielleicht, weil sie nach den kalten Ländern gezogen, da im Gegentheil die eigentlich so genannten Scythen anfänglich in Asien verblieben, nach der Hand aber, ihre Colonien ebenfalls in Europa Geschicht, haben sie über besagten ihren allgemeinen auch unterschiedene Namen angenommen, von welchen nachgelesen qerden kan, was Herodotus (in dem Anfange seines IV. Buchs) dieß falls weitläufftig angemereket.“ Majd később: „Wir haben im 8 cap. angeführet, daß man die essten Europäer alle überhaupt Scythen geheissen. Ja es haben einige der Kinder Japhet das besagte Land, sonderliem um den Nordlichen Theil des schwartzen Meeres herum, unter dem Namen der Scythen allezeit behauptet, und behaupten es noch unter dem Namen der Tartarn, von deren Sprache qir im 4ten Theile zeigen werden, daß sie eine nicht unähnliche Schwester unserer Mutter-Sprache sein. So natürlich ist es im Gegentheil, daß in diesen Gegenden die Scythische Sprache von Japhets Zeiten her im Gebrauch gewesen.“

³⁶ A franciák eredetének Szkitiáig való visszavezetéséről szóló tanulmányok sorát Claude SAUMAISE nyitotta meg 1643-ban, Leidenben megjelent *De hellenistica commentarius* című művével. „Nulla est fere gens Europae, nec Asiae, quin a Septentrione promanuerit. inde progenies profectae populorum, quibus Europae Asiaeque partes pleraeque consitae fuerunt. Scythia igitur, quae ad Septentrionem omnes fere gentes euomuit, cum linguis suis, quae Europam et Asiam inundarunt. Vt autem vastissima Scytharum regio fuit et late porrecta ad orientem et occidentem versus meridiem, eructando varias, hinc in Europa, inde in Asia produxit gentes.” – „L’origine francaise de celui qui parvint vraiment à fonder de manière philologique, même si c’est encore sur une base très réduite, le principe de la thèse scythique telle que l’avait élaborée une tradition remontant à l’antiquité. Ce pionnier fut en effet le Bourguignon Claude Saumaise (né à Semur-en-Auxois en 1588), qui voua une majeure partie de sa vie scientifique à la protestante université de Leyde, ville où il publia en 1643 un *De hellenistica commentarius*.” Daniel DROIXHE, *L’idée Scythique et la France = La Linguistique et l’Appel de l’histoire (1600–1800): Rationalisme et révolutions positivistes*, Genève–Paris, 1978, 123–124.

³⁷ „Simulque vetera nostra monumenta, non obstante Scotiae Aegyptiacae fabula, disertis verbis ingenuè fatentur à Scythia, ad quos gentis origo concordí scriptorum calamo refertur.” Roderick O’FLAHERTY, *Ogygia*, London, 1685, 350.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆Ꞛ szám

Nyugat-Európához képest később, és ugyanazzal a céllal indult meg az ősiségek, így a runa írás feldolgozása, nevezetesen egyenrangúságuk bizonyítására. Közülük a leghíresebb-hírhedtebbé Rudbeck vált *Atlantica sive Manheim* című könyvével,³⁸ ebben ugyan is a svédek, azaz az északi germánokat teszi meg egész Európa ősvé: úgy vélte, hogy a bábéli torony építése után Jáfet vezetésével, akit Atlással azonosított, népe Svédországban telepedett le, így ezzel az azonosítással nemcsak a trójaiak hazájává tette országot, hanem Atlantisszá is, a boldogok szigetévé.³⁹

Az ősi hun–szkíta írásról szóló könyv egyik leglényegesebb része az a fejezet, amelyhez Bél Mátyás Rudbeck és O’Flaherty műveit használta fel, s amely a Fenisius szó magyarázatáról szól. A név eredeti előfordulása egyébként Pliniusnál olvasható egy bizonyos északi nép jelölésére. Mind a svéd, mind az ír történettudós azonban ezt a nevet Fenisiusnak a nevéből eredezteti. Az előbbi a gót nyelvet hívva segítségül a „Fan”, úr és az „Aes”, Isten jelentésű szavak összeolvadásával „Úristennek” magyarázza, az utóbbi egy ír dialektust említve, melyben a törvények és a jogászok nyelvét „berula feni”-nek hívták. Bél, ismertetve szómagyarázatukat, azoknál egy sokkal jobb és egyszerűbb megoldást kínál: „atque demum celebrem hunc Scythiae Litteraturae inuentorem, Scythis illis vindicauro, quorum longo post temporis interuallo, Hunni posteri exstiterunt – írja. – Est itaque nomen Fenes, seu Fenis pure Hungaricum, quod ad primam vocis pronunciationem, rudissimus quisque Hungarorum, nihil monitus, facillime obseruabit; idemque significat, quod lucidus, clarus, illustris, serenus.”⁴⁰ S hogy ki volt ez a Fenisius, akit mindenki saját ősvé akart tudni? Nem más, mint Jáfet dédunokája, a szkíta írás feltalálója, akinek a nevét Bél Mátyás a korában elfogadott módszerekkel magyarul értelmezte,⁴¹ bizonyította magyar voltát, s ezzel megtette a legfontosabb lépést annak irányába, hogy igazolja: a magyarok ugyanolyan, sőt még nagyobb joggal szállhatnak harcba Európában a nyelvek, s ezzel egyenértékű módon a kultúrák elsőségéért folytatott harcban, mint akár a franciák vagy a németek, a dánok vagy az írek.

E sokszínű, sokfajta forrás felhasználása révén vált tehát lehetővé a magyar tudósok, hogy a székely rovásírás betűinek alakja, egy firenzei, nyomtatott könyvről való híradás, a magyar nyelvten indoeurópai módszerekkel magyarázhatatlan jelenségei és az európai őstörténettel foglalkozó irodalom a héber–magyar nyelvrokonság bizonyítékáivá váljanak.

Végezetül, ha arra keressük a választ, hogy hol tartott a mai értelemben vett tudományos nyelvtörténet kutatása ugyanekkor, tehát a 17. és 18. század fordulóján, akkor legyen elég egyetlen példát hozni válaszul: Leibniz ekkor már – tudományos elvek alapján – gyűjtötte és gyűjtette a különböző népek alapszókincséhez tartozó szavakat, s tudta azt is, hogy a magyar nyelv a finn, a szamojéd és a lapp rokona.

³⁸ *Atlantica sive Manheim*, Uppsala, 1679.

³⁹ Arno BORST, *Der Turmbau von Babel*, I–IV, Stuttgart, 1957–1963, 1339.

⁴⁰ BÉL, *De vetere*, 20.

⁴¹ „The seventeenth century did not use etymology to seek and perhaps gain information but rather to support – and as they thought prove – preconceived beliefs. As one seventeenth-century authority put it, in etymology it is entirely legitimate to add, subtract, transpose and invert letters.” Hans AARSLEFF, *The Study and Use of Etymology in Leibniz = Studia Leibnitiana Supplementa*, III, Wiesbaden, 1969, 183.

KELEMEN ZOLTÁN

„AZ ISTENEK TECHNIKÁJA”

(Az elbeszélés rituáléi Mészöly Miklós Közép-Európa-prózájában)

„Itt csak az eshet meg, ami megeshik.”¹

Mészöly Miklós életművének már a művészi pályája indulásakor jelentős részét alkották a Közép-Európával foglalkozó alkotások. A szerző hangsúlyt vetett arra az elképzelésre vagy törekvésre, amely elkülönítve vizsgálná ezeket a műveket, 1989-ben és 1991-ben is a közép-európaiság, illetve Pannónia szempontjából válogatott gyűjteményt adott ki korábbi műveiből. Az életmű legmarkánsabb kisregényei és novellái szinte kivétel nélkül helyet kaptak a *Volt egyszer egy Közép-Európa* című kötetben, míg *Az én Pannóniám* kötet² főképpen részleteket közöl az előző válogatás szövegeiből, de rövidebb önálló írások és visszaemlékezések, vallomásos naplójegyzetek is belekerültek. A második gyűjteményt *Az én Pannóniám c. kötet elé* című bevezető nyitja. Ebben Mészöly Csehov szerkesztői etikájára utalva mintha maga mentségét kezdené írni a válogatással járó újrakiadás ténye miatt. Valójában olyan gyűjtemény szükségességéről szól a szerző, amely a Közép-Európa-kötet válogatása után kizárólag a Dunántúlról szól. Ez a táj mégsem választható el a tágabb értelemben vett Kárpát-medence egységétől. Thomka Beáta az író legszemélyesebb könyveként ír a gyűjteményről;³ amellet, hogy számára elfogadhatóan szerveződnek a *Volt egyszer egy Közép-Európa* nagy elbeszélésébe a korábbi novellák és kisregények, föl hívja a figyelmet Mészölynek arra a szándékára, mely szerint az *Anno* Kumriája és Sutting ezredes egy közép-európai Orlando-történet lehetőségét hordozza magában. Mészöly mindenesetre meg szeretne volna írni a Sutting-történet előzményét és folytatását is.⁴

A pille magánya című esszé- és jegyzetgyűjteményében az író Hérakleitosz töredékeinek évezredek óta tartó ihlető szerepéről elmélkedvén az istenek technikájának nevezi azt a töredékes, apró részletekből történő építkezést, melynek eredménye kozmikus méretű, pontosabban maga egy lehetséges, teremtett kozmosz.⁵ Mészölyről többször több elemzője leírta már, hogy éppen ezt a technikát alkalmazza a Kárpát-medence-központú egykori Közép-Európa emlékeinek megörökítésekor, bár valójában nem is az emlékek

¹ MÉSZÖLY Miklós, *Volt egyszer egy Közép-Európa: Válogatok a szép reménytelenségre*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989, 31.

² MÉSZÖLY Miklós, *Az én Pannóniám*, Szekszárd, Babits Kiadó, 1991.

³ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995, 130.

⁴ MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya*, Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1989, 172.

⁵ *Uo.*, 135.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

rögzítése eredményez teremtett világot, hanem az emlékezet fikcionálissá esztétizálása, mely sohasem létezett világot, el soha nem sülyedhető Atlantiszt eredményez. Olyan, egykor létezett kulturális tények is szervezik ezt a tájat, mint Marcus Aurelius *Eisz heauton* című munkájának Pannóniához kötött születése, melyet a szerző szerint a pannon táj (is) ihletett.⁶ Jellegzetes vonása Mészöly Pannóniájának az ezen a vidéken letelepített törökös etnikai csoportok (besenyők, kunok) következetes beemelése az elbeszélésbe dél- vagy kelet-dunántúli sajátosságként.⁷ Madocsai lótenyészű besenyők 20. századi leszármazottairól szól a narrátor a *Bolond utazás*ban, akiknek a török hódoltság miatt akkor már föltehetőleg csak az emléküik maradt, de a pannon szövegek az emlékekből építkeznek. A kisregény Krúdy-hősökre is hasonlító Borbálája szerb, horvát és lengyel ősei között kun lódoktort is számon tart, s vele kapcsolatban az elbeszélő később megenged magának egy ironikus megjegyzést, amelyben szintén ezek a népcsoportok szerepelnek. Bizonyos szempontból a *Magasiskola* solymász-regénye is olvasható lehetne ebben az összefüggésben. A pusztai népek (így az egykori magyarok) egyik legkedveltebb vadászati módszere volt a solymászat, a hortobágyi tábortűz körül üldögélő solymász-legények által dúdolt dal idézése is erre utalhat, de az egyik legény kirgizes vonásainak említése mindenképpen. A kisregény keletkezésének ideje (1956) és a magyar irodalomtudományos és kritikai befogadói folyamat azonban egyértelműen az embertelen rend és a totális diktatúra parabolájaként olvastatja a művet.⁸

A τέχνη, a technika jelenthet ügyességet, készséget, jártasságot, tehetséget, de csalfa ravaszságot is. Jelentéskörébe beletartozik a mód, módszer, eszköz, művészet, mesterség, kézművesség, ipar, művészetelmélet és az értekezés.⁹ Ha az irodalom megnyilvánulási formái nem feleltethetők is meg minden esetben a τέχνη jelentéseinek, a Mészöly által teremtett pannon univerzum sokrétűségét mindenképpen lefödik, etikai és esztétikai értelemben egyaránt tartalmazznak az írásművészetben túlmutatót, felül- és alulretorizáltat egyaránt. Mindez a töredékességnek ahhoz a paradox teljességéhez tartozik, amely Mészöly láttatásmódjának egyik legfontosabb jellemzője. A töredékesség teljességének metaforikája rendkívül sokrétűen variálható szövegváltozatokat és -helyzeteket eredményezhet. Ennek a metaforicitásnak az egyik első megnyilvánulása a Közép-Európa-kötetben a szekszárdi Harangi-féle cukrászda tükreinek illuzórikus hatása, amely a hajdan volt Magyarország finomságok iránt érzékeny luxusát idézheti; az előzmény azonban, amely az Aliscába Lombardiából érkező első telepesek tükreinek régészeti emlékével foglalkozik, a menyasszonyi tükrök és az árvizek összekapcsolódásával nász és pusztulás, Érosz és Thanatosz eredendő közösségének mitikus valóságát helyezi előtérbe, akár csak a *Nyomozás (2)* beszámolója a kivégzőbarlangról, amely szerelmi légyottok hely-

⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról (Végleges változatok a hagyatékból)*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991, 9.

⁷ A kunok egy töredékét valóban a mai Fejér megye területén telepítették le, a besenyők pedig több Tolna megyei, baranyai és Balaton-környéki falu alapítói, névadói voltak.

⁸ THOMKA, *i. m.*, 92–97.

⁹ GYÖRKÖSY Alajos, KAPITÁNYFY István, TEGYEY Imre, *Ógörög–magyar nagyszótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 1068–1069.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

színe is volt boldogabb időkben, vagy a *Szárnyas lovak* kád-szimbóluma, melynek összetettségét Thomka Beáta elemezte kimerítő alaposággal és pontossággal.¹⁰ Szerelem és halál összekapcsolódása – mely szimbólumaik közösségére is vonatkozik – sejteti a hajdan volt jelentős kultúrák pusztulásának ciklikusságát, mely a rómaiakat éppúgy elérte, mint a múlt század első felében a magyarokat, ahogy erre majd az *Öregek, halottak* női elbeszélője utal szebeni tartózkodása alatt. A pusztulás jellemzi a 20. század második felének Közép-Európáját. A tükrök García Márqueztől Pavićig a modernség utáni irodalom fontos szimbólumai, s különösen Közép-Európában, Pavić és Danilo Kiš munkásságában telítődnek baljós, gonosz vagy tragikus jelentéstöbblettel, mely általában a sors engesztelhetetlen következetességére utal, s különösen Pavićnál kapcsolható könnyen a balkáni-bizánci mitológiához. A szimbólumok Mészöly műveiben a kimondhatatlan kimondását teszik lehetővé. Mészöly az igazság hasznosságát is megkérdőjelezi, mégpedig éppen a tényvilággal összefonódó mitologikusság felől. Talán azokra a szimbolikus formákra van szükségünk, melyeknek segítségével a valóság mint megszokható, földolgozható, megismerhető, lehatárolható jelenik meg számunkra. S ezeket a formákat a mítosz adhatja az értelmezőnek.

Alisca-Szekszárd (tér)képe nemcsak töredékekből épül a Mészöly-prózában, hanem hiányokból is. Ilyen például a lovas szobor hiánya Szekszárdon, melyet a történet szerint egy Podrács nevű felsőiregi futóbetyár próbált először orvosolni tréfából épített vályogcsikójával. Az élet később továbbírta Mészöly történetét, s ennek még az író is részese lehetett, hiszen a kilencvenes évek végén, mikor hazalátogatott a szüreti fesztiválra, éppen Farkas Pál szobrászművész Hány János lovas szobrát avatták. Hány János alakja az adomák és anekdoták világában, melyből Garay János az irodalomba emelte, jellegét tekintve egyáltalán nem áll távol a felsőiregi gyalogbetyárétól. A hiány megvalósulása és a létező enyészése a töredék-kozmosz létrejöttét, pontosabban folyamatos fennmaradását segíti elő. Mészöly Alisca-Szekszárd szövegeiben Mars Silvanus szent állatai, az ökor, a farkas és a harkály, melyeket a szüreti multságokon áldoztak az ősi latin istennek, akinek tisztelete Pannóniában különösen jelentős volt (még három Silvanát is társítottak hozzá Aquincumban), motivikus szerepűek, főképpen a farkas, amely szervező szimbóluma-motívuma a *Térkép Aliscáról* meg a *Magyar novella* című műveknek. A harkály motívuma pedig a *Sutting ezredes tündöklése* című novellában szervezi az elbeszélést a gyermekkor elmúltára való folyamatos figyelmeztetéssel gyakorta összefonódva. A marhák az *Állatok, emberek* viszonylag korai alkotásában kerülnek központi helyzetbe. A *Térkép Aliscáról* sűrített mikrokozmosz idejében a pesti filléres gyorssal érkező vendégek és a római polgárok egyazon szüreti állatáldozathoz érkehetnek a múlt időben, ami talán a tegnap. Ez a tegnap azonban leginkább Krúdy Gyula tegnapélményével közös. A tegnapélmény nehezen megfoghatósága, leírhatósága és ebből adódó képessége arra, hogy a szokványosnál több történetet írasson le és alaposabban, *Az ügynök és a lány* című novellában is megfigyelhető. Az időmeghatározás itt „az előző nap”.¹¹ De

¹⁰ THOMKA, *i. m.*, 63–64.

¹¹ MÉSZÖLY Miklós, *Wimbledoni Jácint*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 31.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2005. évfolyam 1–2. szám

melyik előző nap? Mielőtt a lány a padon üldögélt, vagy mielőtt a polgármester meghalt? (A két dátum azonosságának fölvetése a novella belső logikája miatt tarthatatlan.) Az „előző nap” kifejezés azt jelentheti ezúttal: nem most, nem akkor, amikor a történetet mondom, és nem akkor, amikor a történetet hallgatod. Azon az előző napon, amely maga az összefüggő múlt, pontosabban az egységként tételezhető múlt időnek szelete, amely az elbeszéléssel kölcsönösen egymásra vonatkoztatható. A mű megértését bonyolíthatja, hogy nemcsak a helyszín, hanem a gondolati tartam szempontjából is erősen kötődik a *Megbocsátás* kisregényéhez, de filológiai ismétlődés vagy egyezés nem mutatható ki a két szöveg között. A múltba transzponált jelen fogalmának megragadásáról elmélkedvén a magyar és a hopi indián nyelv hasonlóságairól és saját időkezelésének Krúdyéval való kapcsolatáról ír Mészöly *I/B* jelzetű noteszében. Az időt „lebegtetni” kell a praesens-plusquam-perfectum mészölyi terminusának megfelelően. Az időkezelés változatosságával kapcsolatban Roland Barthes kifejti, hogy ha az egyszerű múltat az elbeszélésben más – az élő nyelvhez közelebb – igeidő váltja föl, „akkor az Irodalom a létezés tágasságának, nem pedig jelentésének letéteményese lesz. Miután leváltak a Történelemtől, a cselekedetek a személyekhez tartoznak.”¹² Az idő folyamatosan megújuló visszatérését vagy örök pillanattá érlelését a farkas is szimbolizálhatja, tekintetbe véve azokat a metamorfózissal járó mítoszokat, melyekben a hősök farkassá változva élnek meg létük folyamatoságát életen és halálon kívül.¹³ Ebben az életen és halálon kívüli *időhelyzetben* valósulhatnak meg Alisca-Szekszárd egykori és jelenkori lakosainak találkozásai. Az *Ahol a macskák élnek* című novellában a történet jelene, az emlékek gyermekkora és Alisca ókori történeti ideje összekapcsolódik az erdő, a tárgyi kultúra, az ókor történetét föltáró ásatások és a szadista macskavadászat motívumainak segítségével. A Lares szentély föltárására vonatkozó megjegyzések nem csupán arra utalhatnak, hogy a szőlészetborászat és a hozzá kapcsolódó rituálék évezredes hagyománya minden valaha Szekszárd környékén élt nép életében fontos szerepet játszott, hanem a táj és a benne élő emberek khthonikus jellegére is. A tény, hogy az elbeszélésben éppen hársfát, azaz khthonikus szempontból szent növényt állítottak a föltárt oltár helyére, szintén figyelemre méltó. A lakosoknak a szerző által érzékeny barbárságnak nevezett tulajdonsága szintén ennek egy megnyilvánulási formája. Annak bizonyítéka, hogy több évezred mítoszainak rituáléi másolódtak itt egymásra, és éltek egymás mellett. A *Pannon töredék* Tompos Annájának leveleiből például a hellenizmusra jellemző dualista-manicheus világmép bontakozik ki. Később az elbeszélő is a „barbár” kifejezést használja a pannóniai Tompos család alapításának körülményeivel kapcsolatban, ami főként a civilizáció előtti korok mitikus termékenységére is utalhat, de a család története kezdetének mitikus távlataira is.

Karl Löwith szerint a történelem által felvetett kérdések nem válaszolhatóak meg a történelem keretein belül. Azok az események, amelyeket történelminek tartunk, egyálta-

¹² Roland BARTHES, *Az írás nulla foka* = Uő., *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, Bp., Osiris Kiadó, 1996, 20.

¹³ Claude LÉVI-STRAUSS, *Mitológia és ritus* = Uő., *Strukturális antropológia, I–II*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, II, 171.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2. szám

lán nem utalnak átfogó, végső, önmagukon túlmutató értelemre. Löwith véleményének megformáltságát követi Mészöly *Anno (Albumkép a régi időkből)* című novellája – melynek visszatérő mondata: „Gondoljunk Kumria rác apácára” azóta többször, több műben idézett szállóigévé vált a magyar irodalomban. Első előfordulása az életműben a *Film* című kisregény rontott újságkivágásában található – midőn a töröktől visszafoglalt Buda vegyes lakosságának tablóját tárja elé. Az erkölcsi hiányosságok és hitványságok sorát felvonultatva a magyar történelem sorsfordító tragédiáira, véres újrakezdéseire *egyszerre* asszociálhat az olvasó; a magyarság etnikai meghatározásának sokrétűségét-problematikusságát (hiábavalóságát) árnyaltan fogalmazza meg a mű, amely mintha a hiábavalóságok lajstromba vételeként is olvasható lenne. A legfőbb hiábavalóság talán éppen az abban való hit, hogy egy történet – a történet elmondható, sőt, hogy meg lehet szólalni egyáltalán. Kumria szeretne megszólalni, de „se rácul, se magyarul nem jutnak eszébe a szavak”, némaságát büntetésként értelmezi. Végül úgy dönt, hogy a rommá lőtt város színes üvegcserepeit fogja összegyűjteni. Tette párhuzamos a *Megbocsátás* Gergelyének kék üvegtörmelékből épített spirális „járdájával”, de tulajdonképpen *A stiglic* ügyetlen narrátorának művészi elképzelésével-ihletettségével is. A történet elmondhatósága nem csupán retorikailag kérdőjeleződik meg, hanem az emlékezet fönmaradása szempontjából is. A *Fakó foszlányok nagy esők évadján* című novella mindenhatónak tűnő elbeszélője már az expozícióban elismeri, hogy a nevetek nemcsak viselik felejtették el, ő sem emlékszik már rájuk. Bartinai Bartina (neve Szekszárd egyik városrészét idézi) túskekalyibája valahol a tolnai Duna-mentén állhat, míg Rabutin Szebent tartja megszállva, azt a várost, amely több alkalommal a *Pontos történetek* helyszíne. Bartinai Bartina belső elbeszélőként működik, mintha Mészöly jellegzetes objektivitásra törekvő elbeszélőinek parabolája lenne abban az elbeszélésben, amelynek narrátora szintén teljességre és objektivitásra törő szemlélő-krónikás.

Az objektivitást Mészöly a realizmushoz köti. A realizmus számára elsősorban alázas tárgyilagosság, amely panteista módon igyekszik a szemlélő-elbeszélőt egyszerre és mindennel, pontosabban *a mindenséggel* azonossá tenni. Thomka Beáta szerint a realizmust Mészöly prózájában a szkepszis alapvető-kozmikus élménye okozza,¹⁴ ezért nem szabad irodalomtörténeti értelemben venni. A panteizmusnál talán jobb megközelítést nyújthat ebben az esetben a buddhizmus, melynek hatásáról az író is megemlékezik, éppen fiatalkori vadászélményeivel vonva párhuzamba élet és vadon megbecsülését és egységét.¹⁵ Szörsüvege alól Bartinai Bartina mitikus messzeségekbe ellát, bár a szörmóktincsek szemébe lógnak, ez azonban a puli jellegzetes szőrzetére is utalhat, a terelőkutya egyik legfontosabb tulajdonsága pedig éppen az őrzés, s Bartinai Bartina a tárgyat vagy személyes mozzanatait vesztett emlékezet őrzőjének tekinthető. Az általa megőrzött és földolgozott emlékezet személyes adottságaival fogható csak föl, s ez a személyes mozzanat szűrőként működve megkérdőjelezi az objektivitást. A Rabutin által Szebenből kicsapott „hét kuruc kurtizán” egyike, kiknek legendáját a török és kuruc harcok köré

¹⁴ THOMKA, *i. m.*, 22.

¹⁵ MÉSZÖLY, 2. jegyzetben *i. m.*, 171; VADAS Ferenc, *Mészöly Miklós és a szülőváros*. Szekszárd, Szekszárdi Művészetek Háza, 1996, 43.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

szövi Mészöly, lesz részese annak a „kémiai menyegzőnek”, amelyről Bartinai Bartina elmélkedik, s amely a nőiség barokk stílusú megdicsőülése, valamint a Kárpát-medence dicsérete. A haza tája és a női test, mint a szerelem és a vágy tárgya, egymás metaforáivá válnak. Bartinai Bartina ezeken a tájakon barangol gyönyört adva, de mindvégig megőrizve szemlélődő alaphelyzetét. Remeteségének hossza alatt leszűrt bölcsességét a rovarvilágnak a tetem eltakarításában játszott fontos szerepét taglaló előadásával adja át szeretőjének. A halál hasznossága itt mint az élet végtelen örök körforgásának biztosítéka értelmeződik. A cselekmény (?) ideje egyetlen kozmikussá tágitott, évszázadokon átívelő éjszaka, melynek végeztével kölcsönösen egymás metamorfózisává válik az öreg kuruc és a legendás prostituált. Az átváltozás közbülső szakaszában a rovarvilágra utalva a kurtizán fekete katicabogárrá válik, s a bogarat szemhéjára helyező Bartinai Bartina „látó” képessége segítségével válhat teljessé metamorfózisuk. Roland Barthes a szerelmi vallomás kapcsán értekezik a szerelmes beszéd és a szerelmesek testi érintkezése közötti kapcsolatról, s arra a következtetésre jut, hogy a szerelmi retorika úgy érinti meg a szerelem tárgyát, mint a folyamatos simogatás, amely azonban a simogatónak (beszélőnek) nem okoz orgazmust. A beszélő megalkotja a szerelem filozófiáját, melynek mitikus-titokzatos nyelve a be nem avatott számára vagy később a szerelem elmúltával halandzsává változik.¹⁶ Bartinai Bartina szinte az értelmezhetetlenség összefüggéstelenségéig szövi barokkos körmondatait.

Mészöly motívumai átívelnek a novellákon, s ebből az összefonódásból teremtik meg az elbeszélő tájat. Bartinai Bartina történetében fölbukkannak azok a kunsági pásztorok, akik hódoltság-kori keveréknyelven alkudoznak, s akiket az olvasó az *Annóból* már ismerhet. Mészöly kedvelt témája, a Duna-menti–tolnai vadászat-halászat is aprólékos kidolgozást nyer a kuruc történetben, mégpedig úgy, hogy a szórakozásként és létfenntartásként egyszerre értékelhető tevékenység leírása újból a meghatározhatatlan „tegnap-élményt” okozza a befogadónak: a vadászó-halászó társaság a két világháború közti időbe éppúgy illeszkedhet, mint a 17–18. század fordulójára. Bartinai Bartina emlékezete is kettős irányú: a jövőt is megőrzi. Gondolatmeneteibe romlott Kölcsey- és Vörösmarty-idézeteket bújtat. A passzív rezisztencia Vörösmartyja az *Alakulásokban* változik a magyar írópanteon mitikus alakjává, az esetleges pátoszt azonban visszavonja a tény, hogy erre az átváltozásra egy anekdota ad alapot. Ugyanitt idézi teljes egészében a *[Mint a földművelő...]* című 1853-as költeményt, párhuzamba állítva az anekdotával. A *Volt egyszer egy Közép-Európa* mottójául választott, nem egészen pontosan idézett homéroszi sorpár is azoknak a vendégszövegeknek a sorába illeszkedik, melyek jelentését alapvetően változtatja meg a Mészöly alkotta szövegkörnyezet. Az *Íliász Ötödik énekében* található sorokban¹⁷ Pallasz Athéné Aphrodité megtámadására biztatja Diomédészt, a halandó harcost, aki büntetlenül tombol a trójaiak csatarendjében, az isteneket sem kímélve. Mészöly pontos meghatározásokat alkalmazó Közép-Európa „térképe” szempontjából Homérosz verse a tisztánlátásnak azt a lehetőségét jelzi, melynek segítségével meg lehet

¹⁶ Roland BARTHES, *Beszédtrédékek a szerelemről*, Bp., Atlantisz Kiadó, 1997, 95.

¹⁷ V, 127–128.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam LX szám

kísérelni az évszázadok során mítoszokkal igen megterhelt szellemi-földrajzi tájnak a leírását, hogy ezáltal a minőségileg össze nem tartozókat a tér- és időviszonyok egymásmellettsége ellenére jól el lehessen különíteni. A megjelenített táj közvetítheti mindazokat a minőségeket vagy gondolati tartalmakat, melyeket másképp esetleg nem lehetne kifejezésre juttatni. Thomka Beáta az *Anyasírató* című elbeszélés kapcsán párhuzamot von a kínai elégikus tájkép és az elégikus portré között, ennek a két képzőművészeti műfajnak az ötvözeteként értelmezve a novellát. A tárgyilagos, emlékezetet is figyelembe vevő és főntartó szépprózai leírás tájhoz kötöttségéről ír *Az atléta halála* női elbeszélője. Az „itt” helymeghatározása tehát Mészöly idézésében hangsúlyosabb, mint Homérosznál, s a látás minőségének megváltoztatásával kapcsolódva hangsúlyosabban utal az isteni és az emberi létmód közti különbségre, fölhívva a figyelmet egyúttal arra, hogy ebben az „itt”-ben, vagyis ezen a tájon sem az isteni, sem az emberi nem idegen. Térkép és táj, haza és földrajzi fogalom egymásra hangolódásának talán legtökéletesebb képviselője a Mészöly-prózában a *Sutting ezredes tündöklése* című novella, melynek címszereplője ideális megfigyelő, elbeszélői tevékenysége azonban érzelmesebb, emlékezete személyesebb és közvetlenebb, mintsem alkalmas lenne saját történetét előadni. Így ismét a lelki folyamatokat és a történeti-földrajzi mozzanatok egyaránt fényképeszi szabatosággal látó és láttató egyes szám első személyű elbeszélőre kell hagyatkoznunk, kinek térképészeti pontosságú nyilatkozatait *Sutting* szeszélyes személyességgel rejtjelezett magánbeszédei szakítják meg, melyekről nem mindig dönthető el, hogy szerelmi vallomások vagy a közelgő forradalom kódolt üzenetei. A visszatérő mondat: „A gyermekkor elmúlt” a novella emblémájává válik. Mészöly másutt is szívesen tömöríti egy rövid mondatba vagy éppen egy szóba a mű gondolatiságát, hogy aztán ezt a kifejezést különböző szöveg helyeken ismételve bonyolítsa köré az elbeszélést. A mondat vonatkozhat *Sutting* ifjúkori vadászataira, melyekben Mars Silvanus szent állatainak, a harkálnak és a farkasnak (előbbi esetében *Sutting* vadász, míg az utóbbiban üldözött) egyaránt fontos szerep jut, míg az ökör talán *Sutting* folytonos és az olvasó számára szinte már kényszeresnek tűnő gulyásevésében bukkanhat föl. De a kulcsmondat idézheti a közelgő forradalmak világot átformálni szándékozó jelenlétét, és ebből a szempontból a világító ablakhoz közeledő szarvas akár ennek a forradalomnak a szimbóluma is lehetne, bár nem hinném, hogy az. Sokkal inkább vonatkozhat magára *Sutting* ezredesre, aki „Szegzárdra” érkezvén is arról beszél, hogy minél hamarabb ott kell lennie Szegzárdon. Ez a vonulás a régi Magyarország nagy tájain, melynek végén a megérkezés hiánya áll, eltörli a visszatérő mondat („A gyermekkor elmúlt”) érvényességét. Ahogy a példaszó megérkezett vagy megérkező szarvasa „a hátsó kertben csinál magának kotorékot”, úgy az ezredes is egy olyan zsákutca végén lévő ház udvarán vacsorázik, mely egy domboldalban végződik; erdő és város, település és vadon egymásba tűnése így a szarvasmetaforát idézheti. A bolyongó *Sutting* ezredes a gemenci ártéri erdőben visszatér gyermekkorába, melyet valójában soha nem hagyott el, s számára ebből a gyermekorból már nem vezet kifelé út.

Mészöly Duna-vidéke olyan táj, ahol valóban csak az történhet meg, ami megeshet, azaz a tragédia az ő lehetséges világában lényegesen mélyebben kódolt, mint egyebütt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2. szám

Ami máshol regénynyi bonyodalomra lenne elegendő titok, az a Dinga-patak (a szekszárdi Séd) partján beépülhet a mindennapokba – mint például a *Magyar novella* „vadvadkanjainak” családon belüli szerelmi viszonyai. Ez persze nem jelenti azt, hogy következmény nélkül maradna a „titok”. A *Magyar novella* esetében például az incesztus olyan elmagányosodással jár, mint García Márquez *Száz év magány* című regényében. A magány a szétszóródás-szétszórattatás bibliai fogalomkörét nem pusztán egy családra vonatkoztatja, hanem a magyarságra, s ezt a vonatkozást a műben jelenlévő indián szál csak tovább erősíti, kimondatlanul is párhuzamot sejtetve az indiánok etnikai katasztrófája és a 20. századi magyar történelem között. A *Magyar novella* kulcsmondata: „csak a valóság történik meg”, a *Fakó foszlányok nagy esők évadján* kulcsmondatára rimel, annak érvényességét térben, időben és az esztétikai létezők körében is kiterjesztve. A tragédia olyan mértékben épül be a mészőlyi teremtett világba, hogy értékítélet sem fűződik hozzá, szinte minden emberi-individuális vonatkozástól megszabadul, mint a *Bolond utazás avagy néhány jelentéktelen körülmény részletes ismertetése* című alkotásban, ahol a vasúti szerencsétlenség után talán azért találnak eggyel kevesebb áldozatot, mert az elbeszélő, aki volt katonatársának faluját keresi állítólag, nem éppen emberi látószögéből láttat kíméletlenül és pontosan. Bár a halált önmagára is vonatkoztatja, az olvasó joggal kételkedhet ez utóbbi mozzanat hitelességében. Az elbeszélő fejedelmi többese is ellentmond az antropomorf narrátor létének. A véget sejtető, finoman ironizáló kiszólások az emberinél szigorúbb, pontosabb, mégis valamilyen módon játékosabb (mert ott is meglátja a humort, ahol az ember csak a tragédiát?) tudósítót tételeznek. A jelentéktelen körülmények megörökítésére való törekvés azonban csak vágyott idealitás marad, még akkor is, ha többet, többször és mást lát, mint amit az ember láthat.

Ott Károly mérnök és géptervező járművének sorsa Magyarország sorsával kerül párhuzamba a *Bolond utazás*ban, s a meghökkentően demitizáló hasonlatok és metaforák által kibomló történelem nem egyszerűen objektív: mellőzi mindazt a hamis pátoszt, amely az utóbbi közel száz évben egykori történelmünkre s különösen az Osztrák–Magyar Monarchiára rakódott, de híjával van annak a patológikus bűnös-kutatásnak is, amely a nemrég elmúlt időszak magyar történetírását jellemezte. Az Osztrák–Magyar Monarchia mítoszának talán legérvényesebb őrzője a Mészőly-életműben az idős román házaspár, akik *Az atléta halála* című kisregényben számolnak be egyszerűen és tárgyilagosan 1914-es és 1917-es látogatásaikról a császárvárosban. Általában elmondható, hogy ha Mészőly Közép-Európa-képe kapcsolatba kerül az osztrák–magyar „boldog békeidőkkel”, akkor általában ironikusra-rezignáltra sikerül ez a találkozás. Az *Anziksz, Polónia, 1964* című novella *Prága, hazatérőben* című részletében, az elbeszélő „K. u. K. eleganciájú öregurat” szólít meg németül, nyelvtudására büszkén, mire a megszólított mosolyogva megkérdezi: „Maga magyar, ugye?” A kérdéskört Thomka Beáta Mészőly-monográfiájában foglalja össze.¹⁸ A kultúráképző identitás abnormalitására az Ott-féle

¹⁸ „Mészőly gondolkodásában akkor jelent meg az Osztrák–Magyar Monarchia, a széteső Monarchia, a térbeli helyét később kitöltő Közép-Európa eszmei problematikája, amikor Magyarországon még senkit sem ösztönzött különösebben. A 89-ben választott prózakötet-cím, a *Volt egyszer egy Közép-Európa* hordozhat

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

szerelvény sorsán keresztül mutat rá a mű. A magyaroknak meg volt adva a lehetőség, hogy nemzeti katasztrófáik után legalább a nemzeti identitásukra vonatkozó emlékezet őrzésének legfontosabb jellemvonásait pontosan és a későbbi folyamatok szempontjából hasznosan építsék ki, ezt azonban minden esetben elmulasztották. Talán csak a megőrzésnek azok a pozitív példái említhetők, melyek a természethez is kötődnek, és melyek az emlékfák megőrzésében, sőt újratelepítésében mutatkoznak meg a Mészölyművekben. A Monarchia-korabeli szerelvény minden tekintetben egy elmúlt világ kényelmét, gépészeti megbízhatóságát és talán humánumát idézi a hosszadalmas leírás során. A bemutatás lezárása azonban az idilli-nosztalgikus emlékezés esetleges pozitívítást határozottan vonja vissza az egykori luxus-kellékekre vonatkozó elbizonytalanító megjegyzéssel: „Persze kérdés, nem nyereség-e a hiányuk.” Ehhez hasonlítható keserű ironia nyilvánul meg egy másik kérdésben is, melyet *A stiglic* ötvenes évek elején játszódó történetének elbeszélője tesz föl: „Ilyen könnyű megtanulni a nyelvünket? – kérdeztem Mariannt. – De vajon érdemes-e?” A somogyi kis vasúti megálló turul-szobrának leírása is a pátosztól való demitizáló megfosztás kelléke, hiszen a turul fiókáinak a közelben csipegető verebeket és az állomásfőnök tyúkjait tekinti, akik a héják zargatásainak vannak kitéve. Az *Alakulásokban* hasonló sors vár a millenniumi turulmadárra a virágoskert közepén, akit mióta letörött a feje meg az egyik oldala, tulajdonosai kőmókusnak hívnak. Mindez illeszkedhetne sic transit-típusú elbeszélésbe, csak hogy Mészöly nem hagy kétséget afelől, hogy ezúttal nem gloria mundiról van szó, csupán a történelem ismétli önmagát, amennyiben párhuzam figyelhető meg a mű elején Ott Károly-idézetben szereplő idézet szerzőjének, Padányi Bíró Márton későbbi veszprémi püspöknek 1741-es országgyűlési beszédében kifejtett aulikus nézetei és a novellában csak „Magas”-nak nevezett szereplő elkötelezett kommunista radikalizmusa között, melynek az országházban majdan tartandó beszédével kíván érvényt szerezni. A naiv jóindulat retorikája jellemzi mindkét országgyűlési beszédet, bár az utóbbi csak a kis somogyi megálló tábortüzénél tartott „főpróbán” hangzott el. A történet végén szereplő vasúti szerencsétlenség is allegorikus értelmezést kaphat: mintha a magyarság szállt volna 1945 után rossz vonatra, ahogy a Monarchiából (tévedésből?) itt maradt kocsi utasai, akiket a szovjet (!) szanitécek ellenvonata gázolt halálra. Az elbeszélő mindenestre az ellenvonatot összehasonlíthatatlanul nagyobb erejét hangsúlyozva az 1945-ös megszállásra vagy az 1956-os forradalom leverésére is utalhat.

Mitologikus vagy rituális értelmezést nyerhet a narrátor kijelentése, miszerint a szerelvény indulását nem a mozdony, hanem a tizenharmadik utas megérkezése késlelteti. Az utolsó vacsora együttlétére való utalás újabb baljós előjel, ugyanakkor a példázatok és a történelmi parabolák időn kívüli álszokrális terében jelöli ki a *Bolond utazás* helyét. A szerzett vakságra való utalás görög mitologikus elemekkel gazdagíthatja az elbeszélést. Úgy tűnik, mintha a narrátor vak utastársának mesélné el a fronton megismert du-nántúli bajtársának történetét, aki saját anyjával veszítette el szüzességét a faluja melletti

nosztalgiát is, de Mészöly közéleti magatartásának megnyilvánulásai legalább ennyi esélyt projiciálnak belé.”
THOMKA, *i. m.*, 154–155.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 17 szám

„*Látódombnak*” nevezett dombon. Csábító itt az Oidipusz-történet beemelése az elemzésbe. Szenteskút – a falu, ahonnan a bajtárs származik – keresését tűzi ki célul az elbeszélő, s a számtalan hasonló nevű falucska föllelése közben megjegyzi, hogy minden bizonnyal a történelmet átíró, emlékezetet kitörülő hatalmi aktusoknak esett áldozatul ez a település is a névváltoztatással. Ez a föltézés azonban egyrészt nehezen támasztható alá, másrészt nem biztos, hogy Szenteskút egyáltalában *egy bizonyos település*. A Szentkutak intézménye Magyarországon összekapcsolódik a búcsújáráshelyekkel, pontosabban a Mária-kegyhelyekkel, Szűz Mária kultusza pedig a termékenységgel és a növésselnövekedéssel, fejlődéssel, megújulással, a születéssel-létrejövésével. Az aratás idején történő incesztus így az antik-görög és a zsidó-keresztény mitológikus hagyományhoz egyaránt kötődik. Az Oidipusz-mitosz és a Mária-kultuszok összeolvasása azonban nem lehetséges az Oidipusz-komplexus kibontása segítségével. Olyan értelmezéshez kell fordulni tehát, amely Oidipusz tragédiájának (?) mélystruktúráit is föltérképezte, s ez Claude Lévi-Strauss *A mítoszok struktúrája* című tanulmányában található. Lévi-Strauss a párhuzamos antik mítoszok, valamint az azonos szimbolikájú és történetű-ikonológiájú nem-görög, nem-európai mitikus történetek közös vizsgálatával arra a következtetésre jutott, hogy az emberi közösségek egyrészt azokon a kölcsönösségeken alapulnak, amelyeket a nők, a javak és a szavak cseréje hoz létre, szavatol és tart mozgásban, vagyis őriz meg, tehát az egyszerűsítő megközelítési mód, amely az incesztus pusztá ténnyéből indul ki, nemigen tartható. Ebből az következik, hogy az ősi mítoszok az emberi önméltóság talán legkorábbi időszakából származnak. Egyrészt tarthatatlanná válik a növényi vagy egyéb, khthonikusnak tekinthető eredet tételezése (ennek a kozmikus formákba történő kivetítése azonban mint mitikus feszültség tovább él, talán éppen az európai Mária-kultuszokban), másrészt a talány, a rejtély megfejtése idővel a megoldás illuzórikus voltára ébreszti rá a megfejtőt, s a talány és az incesztus fogalmisága együtt vezet el a nyomozás kényszerítő erejű szükségszerűségéhez. A nyomozás lesz a megismerés egyik legfontosabb mitikus formája, s ez a tragikus megismerési forma vezet el az elbeszélés megszületésének pillanatához. Tragikusnak azért nevezném, mert saját magunkat nyomozzuk, akár csak Oidipusz, hiszen a megismerési folyamat a megismerő megismerésével fonódik egybe, s Mészöly prózavilágában Platón anamnézis-elveire hasonlít, amennyiben inkább fölismerés, mint megismerés.¹⁹ Egy fönti értelemben tételezett fenomenológia jelentkezése önmagában képes megváltoztatni az elbeszélő formákat. A megnevezést a leírás, a cselekmény történeti biztonságát pedig a lehetőségek szinte végtelenül variálható számosságának elősorolása váltja föl. Másrészt a megismerés mint tragikus folyamat elvezet annak a fölismeréséhez, amely a Lévi-Strauss által vizsgált természeti kultúrák alapvető léttapasztalata, és nagyon leegyszerűsítve talán így lehetne összefoglalni: Nem a boldogság az ember alapvetően eredendő létmódja, hanem a lét- és fajfőntartás. A boldogság mindezt veszélybe sodorhatja. A Kolónoszba érkező Oidipusz végső fölismerése is lehetne ez a megállapítása. Nyomozás lenne minden elbeszélés? Mészöly egyik legfontosabb művének éppen a *Nyomozás* címet adta. Oidipusz mító-

¹⁹ Vö. LÉVI-STRAUSS, *A mítoszok struktúrája* = 13. jegyzetben *i. m.*, I, 57–58.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–2005. évfolyam 1–2. szám

szá lenne az első bűnügyi történet? Nem hinném. A nyomozásból nem a gyilkosság csinál bűn-ügyet, hanem a bűn-tudat. Ennek hiányában megmarad a megismerési folyamat erkölctől érintetlen tragikum, s az ezzel szorosan összefüggő derűje, mely az incesztus emléké a lövészárkokban föllevenítő bajtársakba is átsugárzik a *Bolond utazás*-ban. A közép-európai Szűz Mária-kultuszok mitikus megalapozottsága – Szenteskút kutatása a történetben – pedig mintha arra utalna, hogy ennek a tájnak a lakossága nem volt hajlandó lemondani a kereszténységénél régebbi léttapasztalat tanulságairól. A Szent Kút ebben az esetben az örök nőként is értelmezhető, ezt kellene megtalálnia az elbeszélő léttel kellően alá nem támasztható személyiségének. Nem egy földrajzi helyről van szó a Kárpát-medencében, pontosabban Pannóniában, hanem a nőiség szerelmi tájának központjáról, kútjáról (amely a földrajzi térben bárhol kijelölhető központtá minősül), mely ebben az esetben mindenesetre a pannon tájjal is analógiás, akár csak Bartinai Bartina történetében vagy Cseplikárovcics Borbála és a kamasz fiú szerelmi jelenetében, ahol Borbála teste a tájjal, közvetlenebbül a pannon dombsággal kerül metaforikus viszonyba.

A négy nagyobb egységből álló *Nyomozás* című hosszúsöveg egyes szám első személyű elbeszélője egységes retorikájú cselekményt teremt, az időviszonyokat azonban annyira önkényesen kezeli, hogy az a felületes olvasó számára rendszertelenné, kuszává, rontottá tűnhet. Thomka Beáta véleménye szerint az író ezzel a művével teremt meg azt a beszédmodot, amely a későbbi évtizedek prózájának alapját adja, másrészt innentől is számítható a magyar prózában a történet elmondhatósága problematikusságának alkotó beépítése az epikába.²⁰ Már az első három mondat látszatra egyidejű cselekménysora felborítja a megszokottnak nevezhető időbeosztást, hiszen húsvétkor nem terem dinnye. Az emlékezés személyes voltának szimulációja határozza meg azt a „csapongó” időkezelést, amely az évek során védjegye lett a Mészöly-prózájának. Az író elutasítja a mimészis tevékenységéhez évezredek óta kapcsolt képzelet alkotói jelentőségét, s helyébe az emlékezést helyezi. Saját alkotói folyamatával szemben tanúsított szigorú magatartására az egyik legjobb példa *Az atléta halála*, különösen a befejezés szempontjából. A műben legalább két történet szálai bonyolódnak: Öze Bálint életé és a róla szóló könyv alakulásáé. Mikor végül elkészül a mű, az elbeszélőt arról értesítik a megbízók, hogy időközben mások már megírták azt, így az ő változata „egyelőre nem időszerű...” Csábító lehet a föltételezés, miszerint ezzel a gesztussal a kanti érdek nélküli szép kategóriája lehetne alkalmazható a létrejött műre. Mészöly elbeszélő technikájára jellemző: belekezd egy történetbe, majd egy párhuzamos, vagy az emlékezetből hirtelen előbukkant eseménysor miatt félbehagyja, de érezteti a befogadóval, hogy mindez retorikai eszközként is értékelhető: kivívja az olvasó várakozását, bizonytalanságban tartja, s talán éppen ez a bizonytalanság az, amire a befogadónak szüksége lehet, ez sarkallhatja az olvasás folytatására, valamely (akármilyen – a milyenség ezekben az esetekben nem szempont) rejtély megoldásának élményét – a nyomozást? – szimulálhatja. Az emlékezés folyamata szinte sohasem rögzített minőségű. Jó példa erre az *Ahol a macskák élnek*

²⁰ THOMKA, *i. m.*, 51.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

Tóth főkönyvelője emlékezetének működése. A főkönyvelő emlékezési szokásai mellett meg kell említeni, hogy esetében az elbeszélő egy olvasó embert örökít meg, meglehetősen személyesnek tekinthető olvasási szokásairól pontosan beszámol.

Minden személyessé fikcionált mozzanat mellett a mézőlyi elbeszélés emlékezési módszerekhez kötődő kérdésköréhez tartozik még az igyekezet is, amely a személyes emlékezőt „objektíválni” próbálja. Ezt a kísérletet a *Nyomozás (3)* elbeszélője így határozza meg: „egy pillanatig tényleg sikerül elképzelni nélkülem magamat.” *A pille magánya* című esszékötet egyik rövid jegyzetében pedig így ír Mézőly: „Nem lenni – az a bravúr!” A személyes emlékezés mozzanatának fikcióját megőrizve vonni vissza a személyiség érvényességét – ezt a föladatot valószínűleg csak esztétikai értelemben lehet megvalósítani, pedig minden bizonytalansággal ahhoz a megértéshez, amely a Mézőly számára központi fogalommal alakuló megbocsátás folyamatában mint ideális cél szerepel. Persze ebben az esetben a megbocsátást is pusztán esztétikai értelemben kezelhetjük, különben kívül kerülhetünk az elemzés körén.

Az emlékezés folyamatának alárendelt elbeszélői módszer a szöveg olyan értelmezői fölfogását is előhívhatja, miszerint a Mézőly-mű szétszedett szöveg, melyet az olvasónak kell újra összeraknia, de részei, közlésegyései olyan módon tartanak szét az olvasás során, ahogyan azt a disszemináció elméletével lehetne jellemezni.²¹ Mindezek mellett visszatérő motívumokkal, szereplőkkel és szövegtestekkel is találkozunk az életműben. Mézőly Miklós Közép-Európa-prózájának jól elkülöníthető csoportját alkotják a *Pontos történetek útközben* című kötetbe²² szerveződő, kiadásról kiadásra gyarapodó útirajzok.²³ Az utazások „hőse” és elbeszélője Krúdy Gyula Szindbádjának tökéletes ellentettje: egy Erdélyből a párizsi békeszerződés utáni Magyarországra kitelepült hölgy, aki több elemző szerint éppen Mézőly Miklós felesége, Polcz Alaine. A hölgy nem érzelmes utazó (mint amilyen Szindbád lehetne) és nem is emlékező, többször is megjegyzi, hogy nem ismeri ki magát meglátogatott rokonai emlékeinek világában, és nem is érintik meg őt ezek az emlékek: a legtragikusabbat és a legközönségesebbet ugyanazzal a közönnyel és a pontos megőrzésnek ugyanazzal az igényével próbálja befogadni, amivel a dunántúli vagy a dél-erdélyi tájakat és embereket örökíti meg. Talán a vízaknai református templomban tett látogatása a legjellemzőbb. Itt konfrontálódhatna a reformátusok írásban rögzített emlékezése az utazó élőszóban fikcionált emlékezésével, de a lelkész és az utazó elbeszélnek, pontosabban *el-emlékeznek* egymás mellett. A református pap magyar nyelvű, írásban rögzített történelmi emlékezetének fennmaradásával kapcsolatban legalábbis szkeptikus magatartást sugall az utazó tudósítása, de saját személyes krónikájával kapcsolatban is hasonló állásponton lehet. Az emlékek, a tények (?) egymásra vonatkoztatásának tekintetében is bizonytalanságban van, leginkább a vízaknai rokonság szö-

²¹ Nem Jacques Derrida elméletére gondolok, hanem Paul de Mannak Saussure-rel kapcsolatos gondolatmenetére, melyben a grammatikai mezőn megnyilvánuló disszeminációs jelenséget a szöveg szintjére vitte át. Paul DE MAN, *Hypogramma és inskripció* = Uő., *Olvasás és történelem: Válogatott írások*, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 408–410.

²² MÉZÖLY Miklós, *Pontos történetek útközben*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

²³ Egyikük *Öregek, halottak* címmel a *Volt egyszer egy Közép-Európa* gyűjteményébe is bekerült.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

vevényes számainak bonyolítására és az ezzel kapcsolatos emlékek kezelésére képtelen. Ezzel összevethető még *Az atléta halála* szintén női elbeszélőjének a tények és az emlékezés viszonyáról szóló bevezetője. Az emlékezés ebben a műben „megkésett szorgalom”-ként határozta meg, ami a párbeszéd fönntarthatatlanságára utalhat, a személyes mozzanatok mintha lassan kirekesztetnének az elbeszélésből, s „reális” pótlásukra az emlékek legkülönbözőbb típusainak összegyűjtése és rendszerezése szolgálna. Bár ez a rendszerezés Mészöly egyéb műveinek elbeszélői módszereit idézi: a csapongónak *tűnő*, személyessé fikcionált emlékezés vezette narrációt.

Krúdy hősei gyakorta az elődök, rokonok kiterjedt családfájának segítségével vizionálják öröklétüket, moccanatlan létidejüket. Mészöly utazójának számára ez az időszereket nem elérhető, föltehetőleg nem is csábító. Míg Szindbád saját léte megőrzésének érdekében emlékezik és utazik, addig a *Pontos történetek* utazója tisztában van azzal, hogy semmi és senki nem lehet többé ugyanaz, s az utazások között múló idő visszavonhatatlan változásokat okoz a megértésben és a személyiségekben is. Konkrétabban is értelmezhető a kérdés: az anyanyelv elvesztésére és a szülőföld elhagyására is vonatkozatható.²⁴ Azáltal, hogy a *Pontos történetek* hölgyének úti céljai a Dunántúl és Erdély vidékein találhatóak, a Duna-táj eredendő kulturális-szellemi-civilizációs egységére is utalás történhet. Ez a nagytáj vagy földrajzi egység a rögzítés pillanatának inséges idejében is közösségbe fogja a benne élő nemzeteket, bár éppen a visszavonódás által. A mikrovilág minél pontosabb meghatározásának leírása Mészöly prózájának egyik legfőbb jellegzetessége. A legfontosabb talán a nézőpontok mértánának operatóri szigorú folyamatos rögzítése a *Pontos történetek*ben. Az *Öregek, halottak* egyik fiatal szereplője azért szereti a mozit, „mert minden azonnal ott van”, vagyis konkrét, *pontos*, s mint ilyen, számára inkább élvezhető, mint a könyvek. Bár nem tagadható a filmes technikák ihletése a *Pontos történetek* esetében, a mottó mégis Albrecht Dürer egyik művészeti-méleti meghatározásából származik, s éppen a pontok által kijelölt alkotói építkezés követelményére (tehát képzőművészeti munkára) vonatkozik. A pontok által kijelölt mértani irányok vonalai segítenek fönntartani az objektivitást a leírásban. Mészölynél a fénycsíkok-sugarak iránya és minősége a látás irányával, minőségével és lehatároltságának mértékével összefüggésben szervezi a pontos történeteket, s ez egyéb Mészölyművekben is megfigyelhető, főként a *Saulus*, a *Film* és *Az atléta halála* című regények elemzői szokták ezt kiemelni. A *Pontos történetek* tudósítójától távol áll, hogy rögtönzéssel kérkedjen: visszavonhatatlanul ki akar vonulni saját teremtett-leírt világából.

²⁴ A Krúdy-életmű hatása Mészöly Miklósról és alkotásaira bevallottan jelentős. A *Nyomozás (2)* óbudai jelenetében név szerint is említetik „a nagy Krúdy”, bár lakóhelyeként a Mókus utcát nevezi meg az elbeszélő a Templom utca helyett és a Kéhl-kocsma helyett Két Mókus szerepel, ami azért is érdekes, mivel Márai is Mókus-pincének nevezi ezt a vendéglőt *Szindbád hazamegy* című regényében. A *Pontos történetek* utazója Ernő nagybátyjának naplóját olvasva annak a Pálmay Ilkának nyomára bukkan, akiről Krúdy *A primadonna* címmel írt regényt. A *Pannon töredék*ben a táj- és korfestés egyik szervezőeleme éppen az a Hét választófejedelem nevű fogadó, amely Krúdy hőseinek gyakorta állomása utazásaik során. A *Bolond utazás* Cseplikárovc Borbálája is mutat Krúdy-hősökkel közös jellemvonásokat, bár éppen Krúdy nagyváltkú, „tapasztalt” férfialakjaira hasonlít. Étkezés, létbiztonság és a „rég jó” Magyarország Krúdy azonos tematikájú írásaihoz hasonlóan szerveződik itt is szöveggé.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 17 szám

A kisregényekben és novellákban igen gyakori, hogy az elbeszélő legendára utal, vagy magát a történetet, esetleg annak egyik-másik mozzanatát hasonítja a legendához. Az esetek többségében ezek a kijelentések mintha pejoratívak lennének, s vagy a hitelatlanságtól akarják elhatárolni az elbeszélést, vagy annak némely mozzanatára vonatkoztatott kritikaként szólnak meg. Ebből a szempontból jellemző előfordulása a szónak *Az atléta halálában* található. Az elbeszélő a történet stilizációjának különös módon átesztétizált válfajára használja a „legenda” kifejezést. Ez a stilizáció egy különleges bábszínház nyelvi-képi kifejezési formáinak feleltethető meg a történetben, s a „legenda” jelzője a „megkozmetikázott” lesz, tehát fokozódik a pejoráció. A legenda szót abban az értelemben használja, amelyet a reneszánsz és még inkább a reformáció idejében társítottak hozzá. Surius 1570 és 1575 között kiadott *De probatis sanctorum historiis* című művében, melyben a szentek életét foglalta egybe, még a legenda szót magát is gondosan kerülte.²⁵ Mi következik azonban abból, ha föltesszük: Mészöly elbeszélői egyáltalán nem pejoratívan használják a kifejezést? A szó előfordulásának nem is gyakorisága, hanem szöveg-helyzete erre is engedhet következtetni. Madas Edit *Jacobus de Voragine Legenda aurea* című művéhez írt utószavában arról ír, hogy a legendában az egyéniség szinte teljesen eltűnik, mivel a szentség leírásának rendelődik alá, amely az üdvösség elérése felé mutat. A legenda tehát tulajdonképpen katalógus (az erények katalógusa), olyan enciklopédia, melyben az idő kategóriái föllazulnak, sőt teljesen el is tűnnek, és az ok-okozati összefüggések sem lényegesek. A szentség erejét érzékeltető csodák a legfontosabbak, ezek állnak a központban. A *Volt egyszer egy Közép-Európa* homéroszi mottója és Bartina Bartina „hitvallása”, az „Itt csak az eshet meg, ami megesik” segítségével arra következtethetnénk, hogy Madas Edit legendával kapcsolatos megállapításait alkalmazni lehet Mészöly tárgyalt műveire. Az egyéni időkezelés és az emlékezés technikáinak sajátosságai a Mészöly-prózában szintén ezt a föltételezést támaszthatná alá. *Az atléta halálának* elbeszélője finomítja később saját legenda-meghatározását. A legenda lesz az atléta történetének megjelenési formája, melyre a szimulált könyv olvasóinak szükségük van. Mintha *delectare* és *docere* viszonylatában ezúttal utóbbira esne a hangsúly.

A föltételezett tanulságok és tanúságok (a kettő a legendákban már a kezdetekkor összefügg) viszonya egyszerűsítheti a szöveget, értelmezhetőségét pedig éppen a befogadói aktusok azon tulajdonságai nehezíthetik meg, amelyek indokolatlan előfeltevésekre adhatnak okot. A fölülvézérelt értelmezés adhatja a legendának a szó jelentését pejoráló jellegét. Mészöly dekonstruálnak nevezhető legenda-újraalkotása a legenda ellentettjeként is fölfogható, és mint ilyen Michel Foucault „fekete legendáival” mutat műfaji rokonságot. A Foucault által vizsgált, újkori rendőrségi és bírósági aktákból kirajzolódó személyes történetek a hatalomnak kiszolgáltatott kisemberek, szerencsétlenek vagy gazemberek névtelen és ismeretlen hagyományát teremtik meg, melynek megőrzéséért csak a történeteket rögzítő hatalmi apparátus szavatolt. Míg a szentek működését megőrzítő legendákban a személyes mozzanat eltűnik, addig a „fekete legendák” esetében

²⁵ Jacobus de VORAGINE, *Legenda aurea*, Bp., Helikon Kiadó, 1990, 315.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

csak a személyes jellegnek a hivatali objektivitással való kapcsolata alkotja a szöveget,²⁶ akárcsak a jogi nyelv szabatoságát példaértékűnek tartó Mészöly elbeszéléseiben. Az érkek, városrajzok, térképek feliratait szintén legendának nevezték, a szó elsődleges jelentése olvasnivaló.²⁷ A térképek és városrajzok fontossága Mészöly műveiben könnyen belátható.²⁸ Interjúiban többször beszélt arról, hogy az alkotás folyamán térképeket és egyéb leírásokat szokott tanulmányozni. Persze a legenda szó előfordulásai a művekben olyan szöveggörnyezetbe vannak ágyazva, mely inkább a közismert jelentést látszik alátámasztani. Én azonban nem zárnám ki egy olyan értelmezés lehetőségét, amely tekintettel van a szó kevésbé ismert jelentéseire. A szóban forgó novellák és kisregények így azoknak a tájaknak a kísérszövegeivé válnak, melyekről szólnak, pontosabban: melyekbe a szerző helyezi őket térképészeti szigorral és tájfestő pontossággal.

A Közép-Európa-kötetre jellemző az út-leírás, amely aprólékosan pontos táj-térkép készítés, vagy magának az utazási folyamatnak a leírása. A *Bolond utazásra*, a *Sutting ezredes tündöklésére* vagy *A három burgonyabogárra* éppúgy jellemző, mint a *Magasiskola* vonat-epizódjára. A *Térkép, repedésekkel* talán a legjellemzőbb mű ebből a szempontból. Az elbeszélő által vizionált táj és a Duna-környéki másík, melyben maga az elbeszélés zajlik, egyáltalán nem vonatkozatható egymásra, a narrátor önkénye azonban látomásos egységbe képes foglalni a kettőt. A vízióban halál és nyelv összefonódnak, a halál közelítő volta föloldja a nyelvi korlátokat, s a különböző anyanyelvű szereplők megértik egymást. A magányos éjszakai gyaloglás tereptárgyai (a tereptárgy szó a novellában kurziváltan szerepel!) olyan fontossá válnak az elbeszélőnek, mint *Sutting ezredes* számára, sőt az indokaik is azonosak: mindketten hadászati-térképészeti szempontból vizsgálják a tájat. A tereptárgyak földrajza és a szöveg nyelvtana, *szövegmintája* összekapcsolódva adják a jelentést.²⁹ Sőt akad egy mozzanat a szövegben, melyben az elbeszélő szavakba vetett bizalma véget ér, s ekkor tudatosan választja helyettük a terepet, amelyen gyalogol, mint kifejezési formát, eltökélt helyváltoztatása legalábbis erre utalhat. „A *térkép* tehát *történetként* bomlik ki, ami azt jelenti, a leírás elbeszéléssé alakul át, időbeliségként bontakozik ki.”³⁰ A természetet és a könyveket egyaránt szöveggként olvasók teremtik meg a regény prózaformáját, ahogy erről Michel Foucault értekezik. De nem az emersoni vagy mallarméi értelemben, hanem Cervantes *Don Quijotéj*ának bolyongásai-kalandozásai által.³¹ A terep bejárása lesz az értelmezői folyamat, s az a *hely*, amely erre alkalmat-lehetőséget ad: a próza.

²⁶ Michel FOUCAULT, *Becstelen emberek élete* = Uő., *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 1998, 96–97.

²⁷ A rézmetszeteken szereplő alakok szájából kifutó szalagokra írt szöveget szintén így nevezték.

²⁸ Szekszárd legrégebbi fennmaradt városképe (egy látkép) 1838-ból származik, és a mészárosok céhlevelén található, akik (különösen a lómészárosok) többször visszatérő, kiténtetett szereplői a Mészöly-prózáknak. TÖTTÖS Gábor, *Történelmi séták Szekszárdon*, Szekszárd, Szekszárd Városi Tanács V. B., 1986, 12.

²⁹ Roland BARTHES, *A műtől a szöveg felé* = 12. jegyzetben *i. m.*, 70.

³⁰ THOMKA, *i. m.*, 29.

³¹ Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*, Bp., Osiris Kiadó, 2000, 67.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

A *Megbocsátás* esetében a kisvárost az elbeszélő ideális alanyak tartja arra, hogy általánosan közép-európai léthelyzetekről fogalmazhasson meg kijelentéseket. A kisregény egy motívum által a magyar irodalomnak avval a vonulatával mutat rokonságot, amely olvasóként is fontos volt Mészöly Miklós számára, s ez a Krúdy és Márai által ködlovagnak nevezett írók munkássága.³² A „ködlovag” meghatározást ő is használta. Anitának, az írónk feleségének arcán egy íves sebhely található, melyet egy atyai pofon nyomán visel hétéves kora óta. A pofont éppen azért a szenvedélyéért kapta, ami különös „művészi” tevékenységére – fába égetett képek készítésére – sarkallta már kora gyermekkorában. Apja zöldkőves gyűrűje okozta a sérülést. A zöldkőves gyűrű végigkíséri a magyar irodalom említett vonulatát Mikszáth Kálmán *Két koldusdiákjával* kezdődően³³ Török Gyula regényén, *A zöldkőves gyűrűm*,³⁴ Krúdy *Női arckép a kisvárosban* című Szindbád-novelláján át, s Márai is ír *Föld* címmel olyan töredékben maradt regényt, melyben szerep jut a zöldkőves gyűrűnek. A zöldkőves gyűrű motívumának jelenlétét a Török–Krúdy–Márai életművekben Fried István követi végig *Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből* című tanulmányában.³⁵ 1921-re teszi Fried a befejezetlen Márai-regény keletkezésének idejét. Kimutatja, hogy a fiatal szerző kapcsolatban állt Törökkel és Krúdyval, mivel mindketten a Magyarország szerkesztői-szerzői voltak, sőt Márainak Török melletti „inaskodásáról” ír. Török regénye, *A zöldkőves gyűrű* Fried István szerint a *Föld, föld!...* című Márai-regényben olyan szerepet játszhat, mint maga a gyűrű a vele kapcsolatos művekben: nemzedékek között örökít át hagyományt. Ez véleménye szerint Krúdy esetében a Jókai-hagyomány, míg Márai esetében a Krúdy-hagyomány, amely ezúttal szoros kapcsolatban áll Török Gyula próza-örökségével is. A három alkotó művészetében éppen annak a Jókai- és Mikszáth-hagyománynak az átpoetizálását, újrainítását állapítja meg, melynek motívumrendszerében szintén megfigyelhető a gyűrű adományozása-örökítése vagy a gyűrű hatalma, birtoklásának érték-jellege, ráadásul Mikszáth esetében pontosan a zöldkőves gyűrű motívumának hagyományát lehet kimutatni. Ugyan nem zöldkőves gyűrűről van szó, de atyai pecsétgyűrűről Jókai *A tengerszemű hölgy* című művében, az adományozás-örökítés ott is ugyanilyen rituálé szerint zajlik, s Jókai egyes szám első személyű elbeszélője, az adományozott, azt is megemlíti, hogy az atyai pecsétgyűrű (akárcsak az atyai kard) a kisebbik gyereket illeti.³⁶ A Jókai-epikának és a 19–20. század fordulójára magyar prózáiróinak a Mészöly-életműre gyakorolt fontos hatásáról Thomka Beáta is megemlékezik. A gyűrű adományozása minden esetben fontos, és Krúdy kivételével mindig atyai hagyomány. Anita is apja örökíti később a gyűrűt. Anita azt álmodta egy alkalommal, hogy hétévesen kezdett el menstruálni. Nem egyszerűen a vér szimbolikájának a motívumrendszerbe kapcsolódásáról van

³² KRÚDY Gyula, *A tegnapok ködlovagjai*, Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1925; MÁRAI Sándor, *A tegnap ködlovagjai = Üő., Ihlet és nemzedék*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1992, 111–113. (Első kiadás: Bp., Révai Kiadó, 1946.)

³³ MIKSZÁTH Kálmán, *A beszélő köntös. A két koldusdiák*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 208, 217.

³⁴ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, Bp., Unikornis Kiadó, 1999.

³⁵ FRIED István, *Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből*, ItK, 1999, 584–597.

³⁶ JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*, Bp., Helikon Kiadó, 1983, 54.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–4. szám

itt szó, még akkor sem, ha figyelembe vesszük azt az évődő megjegyzést, amely a hagyományos kisütött csirkevérré vonatkozik, hanem a felnőtté válásról, amely Mikszáth és Márai műveiben a zöldköves gyűrűhöz kapcsolódik, akárcsak Mészöly kisregényében. Fried István a Márai-töredék kapcsán említi meg: „Az Apa a Rend képviselője, a zöldköves gyűrű átadása, valamint az intelmek révén a folytathatóság és részben az ismételtetés világából üzen, megőrzi a fiú előtt elismertségét.”³⁷ Az apa szerepe tehát hasonlítható a Mikszáth-regény II. Rákóczi Ferencének biztonságot és igazságosságot teremtő személyéhez, persze a Márai-műben a rend nem állhat többé helyre, mint ahogy *A két koldusdiák*ban is csak annyiban, amennyiben elfeledkezünk a szabadságharc végkimeneteléről. Török Gyula és hősnője számára a zöldköves gyűrű annak a magyar múltnak a jelenbéli letéteményese, ígérete volt, amely élhető világot jelentett a magyar kis- és középnemesi rétegnek, de valószínűleg a ködlovagoknak is. A gyűrű szimbolikus és mítikus vonatkozásaira Fried tanulmánya hívja föl a figyelmet: az összetartozás, a folyamatosság, a hatalom, a szövetség megkötöttségének szimbóluma. Anitaék családjában Anita volt a kisebbik nővér. A gyűrűt sokáig nem hordja, s éppen azon a karácsony éjszakán veszi föl újra – elalvás előtt –, amelyen férje a nővérel szeretkezik. Mintha a zöldköves gyűrű varázsereje a családi-nemzeti-szerelmi összetartozásban rejlene a magyar irodalomban. Az összetartozás alapja familiáris viszony lehet, de mint Krúdy novellájában, a nemiség is szerepet játszhat. Krúdy Gyulának ezt az 1911-ben megjelent művét egyébként Török és Márai egyaránt ismerhette.³⁸ A kisvárosi lét is összeköti a zöldköves gyűrű hordozóiról szóló alkotásokat, s a *Megbocsátás* ebből a szempontból is illeszkedik a sorba. Az atya–fiú, adományozó–örökös viszony végül a megbocsátás lévinasi kategóriájával is összekapcsolható, mivel az idő véglegességének eltörlése éppen az apját meghaladó szubjektum visszatérése a megbocsátás által,³⁹ s ez a megbocsátás ezúttal éppen a zöldköves gyűrű hagyományozódásában ölt alakot, méghozzá olyan árnyalt módon, amely nyitva hagyja a kérdést, hogy a nemzedékek viszonyában ki bocsát meg, és kinek bocsátanak meg.

Volt már róla szó, hogy Mészöly Pannónia-látomása megfeleltethető Közép-Európa-képének, annak analogonja. Ennek a Pannóniának analogonja a *Megbocsátás* fogadott nagynénijének, Iduskának Hangos-pusztája, az a völgyes, magas dombok övezte tündérvölgy, mely a külvilágtól elzárva, mint a pannon-tájba foglalt miniatűr Kárpát-medence (alakja és dombok általi lehatároltsága legalábbis megengedi a hasonlítást) őrzi az egyszerű Közép-Európát. Iduska pontosan úgy fogalmaz, hogy Hangos-pusztá: „Titokban van!” Az idill szinte nyelv- és mértani középpontjában a gyönyörű fiatal nő rejtélyes holtteste található, mely a búzatábla közepén kozmikus egyszerű és ugyanakkor titokzatos módon Mészölynek azt az elbeszélői fogását ismétli, amely a Hangos-pusztá–Pannónia–Közép-Európa aránypárban is megvalósul: a fiatal lány és a búzatábla egy gigantikus virág-alakzatot képeznek, melyben a holttest a bibe, s az elbeszélő elképzelése szerint a búzakalászok a porzók. Az egymásba belehelyezhető, egymásnak arányosan

³⁷ FRIED, *i. m.*, 589.

³⁸ Uo.

³⁹ Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és Végtelen: Tanulmány a külsőről*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1999, 243–244.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2013. évfolyam 173. szám

megfeleltethető kisvilágok és a kozmosz mikroméretű újraalkotása jellemző vonása Mészöly alkotói gondolkodásának. A Porkoláb-völgyről írva ez a tulajdonság válik uralkodóvá. František Palacký gondolatait fölidézve Milan Kundera egy 1983-as tanulmányában hasonló módon képzei el Európa közepén a közép-európai államok szövetségét, mely egy miniatűr, „legeurópaibb Európa” lenne. Európa, pontosabban Közép-Európa egyik legfontosabb ismertetőjele ebben az esetben Kundera szerint az elképzelt leg-nagyobb változatosság gazdagsága lehetne.⁴⁰

Idill, titok és haláleset ismét csak nehezen magyarázható módon vegyül egy nagy közös elbeszélésbe, bár az antik Árkádia-mítoszokat és a fiatal halottak isteni kapcsolatait fölidézve talán lehetőség nyílna az értelmezésre, ezúttal azonban két – egymástól időben távol álló – mitikus hagyományra hívnám föl a figyelmet: az egyik az ősi khthonikus istenek (Rhea, Déméter vagy a Laresek és Manesek) titkolt rituális áldozataira utal, melyek minden bizonnyal jelentős lemondással jártak együtt a termékenységet fönntartani vágyó emberiség részére, a másik a mitikus metamorfózisok újabb keletű válfajaira, Dionüszosz kultuszára és a hellenista kultuszokra vonatkozhat. Mindkét típusú rítusnak régészeti bizonyítható a jelenléte Aliscában, s ezekre Mészöly elbeszélői többször, több műben utalnak. Árkádia pedig az írrok családjának karácsonyesti beszélgetésében idéződik föl mint olyan idilli táj, ahol örök virágzó tavasz uralkodik, Artemisz, az örökszűz vadászipstennő, akinek kegyetlen mítoszaira finom célzást tesznek a szereplők. A kegyetlenség természetesen a vadászattal összefonódó nemi rituáléokra, illetve azok megakadályozására, hiányára vonatkozik. A szüzesség megőrzése egyértelműen utal minden férfi-jel kitörlésére a mítosz logoszából, s ezt a törlést a görög archaikus hagyományból ismert kegyetlenségek jelenthetik. A khthonikus termékenységmítoszok – melyekben a nemzés és a halál utáni enyészet termékenyítő ereje egyszerre érvényesül – továbbélése olyan mondatokban-félmondatokban mutatható ki, mint az idilli Hangospusztára vonatkozó emlékezés szöveve. A szép halott leány titkával együtt a város tulajdonába kerül, s annak életét gazdagítja, mintha részleges megváltás vagy megbocsátás történe a hétköznapok bűnei miatt, nagyon hasonlóan García Márquez *A világ legszebb vízihullája* című novellájának mitikus eseménysorához.⁴¹

Az egy évvel későbbi *Merre a csillag jár?* című kisregény egyszerre olvasható Mészöly egyik legsűrítettebb gondolatiságú műveként és saját stílusának paródiájaként. A megszólalás – a szó-lelés nehézségeiről, kudarcairól, kifejezéseink, meghatározásaink elértéktelenedéséről elmélkedvén az elbeszélő ügyetlen kérdésére, hogy messzire utaznak-e, így válaszol az „agg bölcs”: „Használjak most én is olyan kifejezést, ami semmit se mond? Száz kilométer, öt kilométer... Szerintem azt méricskéljük ilyenkor, hogy kívülről vagy belülről gondolunk-e valamire. Egy helyen élünk, uram.” Ez utóbbi mondat utalhat Közép-Európára is, közelebről Pannóniára, ahogy annak egy nyugati részén

⁴⁰ Milan KUNDERA, *Nyugat túsul ejtett része avagy Közép-Európa tragédiája* = *Hétvilág* 3, szerk. ÖTVÖS Péter, DAJKÓ Pál, PATÓ Attila, Szeged, JATE Közművelődési Titkárság, 1991, 21. A tanulmány eredetileg 1983-ban jelent meg a *La Débat – histoire, politique, société* című folyóiratban.

⁴¹ Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ, *Macondóban hull az eső: Elbeszélések*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1992, 317–325.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 17 szám

határozza meg az elbeszélő is úti céljukat, ugyanakkor Krúdy felvidéki barangolásainak lehetséges helyszínéeként is meghatározza a határszéeli kisvárost, mely idilli, földöntúli környezetben búvik meg. A világon túli, világszéli elhelyezkedés föltételezését segítheti a többszöri utalás Otto Sinding képeire. Sinding 19. századi norvég festő művészetére lírai misztika, ugyanakkor fegyelmezett képvilág volt jellemző. Témái többnyire sarkvidéki-sarkköri tájak, lapp emberek voltak, s az Északi-sarkot kutató Nansen beszámolóit illusztrálta. Olyan tájakat festett tehát, melyek világunk „határain” találhatóak. A mű kisvárosában művészete különösen népszerű.

Közép-Európa Mészöly számára nem jelen időben létező táj. Az 1989-es gyűjtemény címét földidézve egykor volt szellemi-kulturális közösség, melyet a 20. század kudarcrozata szüntetett meg, *Az én Pannóniám* előszava szerint azonban olyan egyszerre személyessé és közösségivé érlelendő szellemi-földrajzi alakzat, melynek megvalósítása még földadatként áll az itt élő nemzetek előtt. Az életmű legjelentősebb alkotásait tekintve olyan idilli környezet, amely melankóliát sugalló utalásrendszerével azt sejteti: *kívül* van az emberi lét által megtapasztalható világ körén. Nem is annyira az elmúlt időben, mint inkább az elmúlás utáni tökéletesebb létmódban, besorolódva így az emberiség olyan mitikus tájai közé, mint az elíziumi mezők, a Boldogok szigete, Tündérország vagy Atlantisz. Mindenünnen dombok és hegyek óvó takarásában fekszik a *Merre a csillag jár?* idilli városkája, akárcsak a *Megbocsátás* Hangos-pusztája, a Kárpát-medence vagy Bartinai Bartina kurtizánjának „tájai”.

FÓRIZS GERGELY

HORVÁTH ÁDÁM (?) ISMERETLEN LEVELE BERZSENYI DÁNIELHEZ

Az alábbi levelet kézirásos másolatban találtam Merényi Oszkár hagyatékának kutatása során¹ a Berzsenyi Dánielhez írt egyéb levelek kópiái között. A másolat feltehetőleg a niklai Berzsenyi-hagyatékából előkerült eredetiről készült, amely viszont elkallódott vagy elpusztult 1944–45-ben. A feladó neve hiányzik a levél végéről, noha az eredeti kéziratban nyilván szerepelt. A hiány okát ma már csak találgathatjuk, az is elképzelhető, hogy véletlen folytán a másolat alsó szegélyével együtt az aláírást is levágták.

Tekéntetes Tábla Biró Ur
Kiváltképpen tisztelt drága Barátom Uram!

Kis János verseivel nem szolgálhatok, mert az már nem Bibliothecámban hanem csak Könyveim Elenchussaba fel található, támadott körülem egy enyves kezű Bibliopola² a ki hirem nélkül nem csak Kisstől, de Bersenyitől, Dajkától Czirjéktől és egy kedves Barátomtól ajándékban nyert betses Manuscriptumomtól is meg fosztott. Ha netalám ezek közül egyik látásához jut Barátom Uram ne sajnáljon tudósítani, ha csak egészen más borítottékba nem kötteti Ő kegyelme minden Könyvem meg esmérhető mert a Kemény táblára írott nevemet nem egy könnyen pusztíthatja ki belőlök. Dáma Calendariummal sem udvarolhatok, mert még nem jutottam birtokához.

Ha hevenyébe Kisst nem kaphat Barátom Uram a jövő hétre egy Társomtól meg szerzem.

Igen szeretem, hogy bele kaptzaskodtak³ Barátom Uramba a Mómusok,⁴ – vexatio dat intellectum⁵ – leg alább nem hagyják a tudomány tüzét el hamvadni, ha recenseálnak,

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Dr. Merényi Lászlónak, hogy lehetővé tette számomra a hagyaték kutatását.

² Bibliopola: könyvkereskedő.

³ Bele kaptzaskodtak: a. m. 'belekötöttek' (tájszó).

⁴ A „Momus” avagy Mómosz a görög mitológiában a kárörvendő gáncsoskodás démona, a hellenisztikus kortól kezdve az irodalmi viszály megtestesítője, irigy intrikus. A költészet fogát vicsorgató kiaszott vénségnek ábrázolja (lásd *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Zürich–München, Artemis Verlag, 1992). Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy felhívta figyelmemet a szó jelentésére.

⁵ „Vexatio dat intellectum” a. m. „a bosszantás/kínzás élesíti az elmét” (lat.). A szállóige két politikai röpirat címéből is ismerős lehet, az egyik Richwaldszky Györgyé 1765-ből, a másik (*Vexatio dat intellectum episcopus Hungariae...*) Szaitz Antalé 1790-ből.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 𐌆CX. évfolyam 𐌆F szám

kell őket anti recenseálni. Köztünk maradjon a szó!!! Csokonai Biographussával én eredtem háboruba. Ontsunk kedves Barátom! ontsunk de ne vért hanem – ténát. Éjen [!] 's szeresse

K. 25: f. 818.

legszivesebb
barátját

1. A levél írójáról

Elsőként a levél feladójának személyazonosságát kísérlem meg tisztázni. Ez korántsem egyszerű, lévén, hogy nemcsak a levélvégi aláírást nem ismerjük, hanem a feladás helyét sem, mint ahogy a datálás hónapjának olvasata is bizonytalan. Merényi Oszkár 1938-as Berzsényi-monográfiájában erre az „eddig ismeretlen” levélre utalva annak szerzőjeként kérdőjelesen „Sztrókayt”, azaz valószínűleg Sztrokay Antalt jelöli meg.⁶ Az ő Berzsényihez fűződő kapcsolatáról egyetlen adatot találtam, Sztrokay 1812. április 10-i levelében írja Kazinczynak, hogy „Somogyba létemkor Berzsényi közlötte velem Isteni Versezetedet”.⁷ Találkozásuk alkalmá a mondat levélbéli szövegkörnyezetéből ítélve feltehetően Teleki László főispáni beiktatása volt. Ahhoz, hogy Berzsényi és az 1818-ban Pesten élő Sztrokay ennél közelebbi ismeretségét valószínűsítsük, további vonatkozó forrás felbukkanása lenne szükséges.

Lássuk azonban, hogy a levél tartalma milyen következtetéseket enged meg a levélíró kilétével összefüggésben.

Az egyik lényeges adalék, amelyet a levélíró elárul magáról, az, hogy „Csokonai Biographussával” ő eredt „háboruba”. A körülmény, hogy ezt egyrészt bejelentheti, másrészt pedig be kell jelentenie, ráadásul titoktartást kérve, arra enged következtetni, hogy olyasvalakiről van szó, aki nyomtatásban és névtelenül vagy álnéven megjelent recenziót adott közre egy Csokonai-életrajzról. 1818-ban, a levél megírásának évében egyetlen Csokonai-biográfia volt forgalomban,⁸ Dobby Márton 1817-ben megjelent munkája,⁹ s ezzel vitázó recenziót is csak egyet ismer az irodalomtörténet-írás, Némethi Nagy Jánosnak ezt a munkát (is) megbíráló, 1818-ban kijött *Értekezését*.¹⁰

⁶ MERÉNYI Oszkár, *Berzsényi Dániel*, Kaposvár, 1938, 58.

⁷ KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, közléteszi VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: *KazLev.*), IX, 397.

⁸ Leszámítva Márton József 1816-os Csokonai-kiadásának *Előbeszédét*, ez azonban nem önálló munka, pusztán kortársak emlékezéseiből válogat.

⁹ DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pest, Trattner János Tamás, 1817.

¹⁰ NÉMETHI NAGY János *Értekezése Csokonai V. Mihály életéről, melyet kiadott Dobby Márton Pesten 1817; és Csokonai munkájának kritikai megítéléséről Köcsey [!] Ferencz által, mely a ' Tudományos Gyűjtemény 1817-dik eszt. III-dik kötetjében találtatik*, Bécs, Haykul Antal, 1818. A szövegnek két újabb kiadása van: *Csokonai emlékek*, összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960, 317–332;

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

A levél és az *Értekezés* szerzőjének azonosítása mellett szól még egy érv, mindkét szövegben található ugyanis egy azonos kontextusban használt, igen jellemző mitológiai utalás. Némethi Nagy a Kölcsey-féle Csokonai-recenzió egyes kitételeire utalva írja, hogy „[h]a K.[ölcsey] Urat egy Mesmerismus-álomba tehetném, hol az ember a' maga tselekedeteit 's gondolatait is úgy tudja nézni mint idegenéit, bizonyosan kimondaná hogy ez nem egyéb egy alacsony momuskodásnál”.¹¹ A levél ugyancsak „Mómus”-ként (azaz gáncsokodó, irodalmi vizsalyt szító démonként) jelöli meg a recenzenseket, illetve – lévén, hogy itt is a Berzsenyit támadó recenzióról van szó – konkrétan Kölcseyt.

A következő, a levélíró azonosításának irányába vezető lépés Némethi Nagy János személyazonosságának vizsgálata kell hogy legyen. Az ő személyével kapcsolatban különböző feltételezések élnek a szakirodalomban. Vargha Balázs azt vetette föl, hogy az *Értekezés* a Csokonai műveit kiadó Márton József sugalmazására született, továbbá „esetleg számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a címlapon megjelölt név álnev”.¹² Gyapay László szerint ez utóbbi feltételezés „valószínűtlen” és elképzelhető, hogy egy bizonyos, mind Csokonaival, mind az ő műveit megjelentető Márton Józseffel kapcsolatban állt, ám közelebről nem azonosított Némethi János az *Értekezés* szerzője.¹³

Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a szóban forgó, Berzsenyihez írt levél szerzője azonos az *Értekezés* írójával, akkor a vitát annyiból eldöntöttük, hogy a „Némethi Nagy János” csakis álnev lehet, különben a mögötte rejtőző személynek nem kellene felfednie magát Berzsenyi előtt mint a Csokonai-biográfia recenzense.

Most lássuk, hogy a levél írójáról a levélszövegből milyen további adatok hüvelyezhetők ki. Kiderül róla, hogy könyvtárral és az irodalom iránt érdeklődő baráti társasággal rendelkezik (könyveiről katalógus készült, egyik barátjától „betses Manuscriptumot” kapott és Kis János kötetét egy „társától” rövid időn belül meg tudja szerezni), s feltételezhető továbbá, hogy földrajzilag nem élhet messze Niklától, hiszen különben aligha remélhetné, hogy az egyik tőle ellopott könyv felbukkan Berzsenyinéél.

Mérlegelve mindazt, ami Berzsenyi korabeli ismeretségi köréről jelenleg tudható, két név marad fenn a rostán potenciális levélíróként: a nagybajomi Sárközy István és Horváth Ádám a Zalaegerszeg melletti Petrikeresztúrról. Lakóhelyük elhelyezkedésén túl az is mellettük szól, hogy egykor mindketten ismeretségben voltak Csokonaival, egyaránt lehetett tehát személyes indokuk a róla készült életrajz recenziálására. Festetics Györgyöt, aki szintén Nikla közelében lakott (és mecénásként szintén kapcsolatot tartott Csokonaival), azért nem vonom be ebbe a körbe, mert a levél hangnemében igencsak elüt attól a tiszteletteljes távolságtartástól, amely Berzsenyivel folytatott levelezését egyébként jellemzi.¹⁴

KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I, 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003, 563–586.

¹¹ KÖLCSEY 2003, 578.

¹² VARGHA 1960, 602.

¹³ KÖLCSEY 2003, 313–314.

¹⁴ Erre vonatkozóan érdemes idézni Berzsenyi megjegyzését a gróffal való egyik találkozásáról: „Bosszuságomra véletlen a gróffal összevetődtem, bosszuságomra, mondom, mert én mindenkor boszorkodom mikor

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㉔CX. évfolyam ㉔szám

Az egyik lehetséges levélíró tehát Sárközy István. Van róla adat, hogy Berzsenyi évekkel korábban egyszer kért tőle kölcsön könyvet,¹⁵ ám az adott szituációban (a Kölcsey-kritika megjelenését közvetlenül követő időszakban) mégsem valószínű, hogy hozzá fordult volna ilyen kéréssel, hiszen kettejük megismerkedését és azt követő érintkezését Kazinczy szorgalmazta,¹⁶ s feltehető, hogy Berzsenyi, aki Kölcsey recenziója miatti sértettségében 1817 szeptemberétől három évig nem írt levelet Kazinczynak, ekkor nem kért volna szívességet a széphalmi mester legfontosabb somogyi kapcsolatától. Ráadásul a kért művek megszerzésének szándéka (ahogyan arra még visszatérek) éppen az anti-recenziós törekvésekkel hozható összefüggésbe. Felmerült ugyanakkor egy olyan adat, amely érv lehet a levél szerzőjének Sárközyvel való azonosítása mellett, az tudniillik, hogy az ő könyvtárából – akárcsak a levélíróéből – ténylegesen ellopták a Berzsenyi-kötetet.¹⁷ Tény továbbá, hogy 1834-es *Czímtalálója* nem tartalmazza sem Kis János verseit, sem Czirjék, sem Dayka művét. Ezek az adalékok azonban önmagukban nem jelenthetnek döntő érvet Sárközy szerzősége mellett. Az pedig már ellene szól, hogy ő mindig könyvei címlapjára és nem (mint a levélíró állítja magáról) azoknak kemény táblájára írta föl a nevét.¹⁸

Összességében jobban megokolható az a feltételezés, miszerint Horváth Ádám írta a levelet. Berzsenyivel ők is személyesen ismerték egymást, amint Kazinczynak küldött beszámolóikból¹⁹ kiderül, s kettejük közelebbi kapcsolatáról éppen a levél megírását környező évekből vannak adatok. Első dokumentálható személyes találkozásuk 1817 februárjában történt, a keszthelyi Helikon ünnepségén, s tudunk egy 1819-es eszmecserejükről is.²⁰

Horváth 1818-ban már nem tartozott Kazinczy szűkebb köréhez, viszont – levelezésük tanúsága szerint – ekkortájt éppen heves vita zajlott köztük a recenziók témájában. A „társaira” való hivatkozás érthető a Horváth által szervezett irodalmi csoportosulásra, a göcseji Helikonra, s a tőle eltulajdonított „betses Manuscriptum”-ra való utalás is illik rá mint lelkes kéziratgyűjtőre.²¹ A legfontosabb érv azonban az, hogy Horváth nagyobb valószínűséggel szerepeltethető az *Értekezés* szerzőjeként, mint Sárközy, akinek műbírá-

igen nagy urat látok, vagy ha nem boszorkodom is, legalább nem örülök, mert én csak vagy magammal, vagy magamhoz hasonlóval szeretek társalkodni.” (Kazinczynak 1814. december 15-én, KazLev. XII, 260.)

¹⁵ Erről lásd Sárközy Kazinczyhoz írt levelét 1813. augusztus 16-án (KazLev. XI, 19).

¹⁶ Berzsenyinek egyébiránt egyetlen Sárközyhez írt levele maradt fenn, egy hivatalos jellegű irat 1828-ból (lásd Jelenkor, 1964, 175).

¹⁷ Jelenleg a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium könyvtára őrzi Sárközy István Berzsenyi-példányát (a versek 1816-os kiadását), melynek címlapverzóján a következő bejegyzés olvasható Sárközy kézírásával: „Valami huntzfut el lopván az elsőt mellyet az Author ajándékából bírtam, ezt a második kiadást vettem Pesthen. Lelke rajta! ha el tagadta”. (Violáné Bakonyi Ibolyának, a Nagykönyvtár vezetőjének szíves közlése).

¹⁸ Violáné Bakonyi Ibolya közlése.

¹⁹ Vö. Berzsenyi Kazinczynak 1809. január 18-án és Horváth Ádám Kazinczynak 1814. június 13-án (KazLev. XI, 418).

²⁰ Horváth Ádám Kazinczynak írt beszámolóját lásd alább.

²¹ A régi kéziratokat gyűjtő Horváthról vö. Jankovich Miklós műgyűjtőhöz 1817–18-ban írt leveleit: PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz*, ItK, 1976, 500–505.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄱfolyam ㄱszám

lói hajlamairól nem rendelkezünk adatokkal. Vegyük tehát sorra azokat az érveket, amelyek Horváth Ádám és Némethi Nagy János azonossága mellett szólnak!

Először is: az *Értekezés* bírálatának egyik tárgya Kölcsey Csokonai-recenziója, s ebben a témában Horváthnak van egy (névtelenül) megjelent műve, *A' meg-haltt Csokonai Vitéz Mihály, az élő Kölcsey Ferencznek*²² című költemény 1818-ból. Továbbá Horváth kiadatlan művei jegyzékében szerepelteti a Tudományos Gyűjtemény teljes 1817-es évfolyamának recenzióját,²³ s ebben az (elveszett) kéziratban szerepelt Kölcsey munkájának antikritikája is, amint azt Kazinczynak 1818. február 26-án megírta, egyben ismertetve vele, hogy milyen témákat fog érinteni az antirecenzió 10. pontjában.²⁴ E kézirat további sorsáról 1819. július 9-i levelében (éppen egy Berzsenyivel való találkozás apropóján) ezt írja Kazinczynak: „Bersenyivel minap utamban találkoztam; panaszkodik, és ugyan csak epésen, hogy az ő antikritikáját nem csak ki hagyták a' Tudományos gyűjteményből, hanem el is sikkasztották. Sok már a' panasz ellenek, 's tapasztalom, hogy nekem jó órom volt. Én az első esztendei 12 kötetet mind recensealtam, és pedig embersegesen; Jankovits, *ki most Praesese a' redactionnak*, el is fogadta; de Trattner az *Extractusok* miatt el nem vállalta. Én Bétsbe küldöttem revisiora: de ki-nyomására tsakugyan nem költhetek; és így vagy örökre el-marad, vagy Posthumus munka lessz.”²⁵

Összefoglalóan a következő tényezők teszik alkalmassá Horváth Ádám személyét a Némethi Nagy Jánossal való azonosításra: van egy ismert verse, amely a Csokonai-recenzióra válaszol; adathozható, hogy véleményét antirecenziós formában is kifejtette, s az is, hogy azt egy nagyobb munka részeként Bécsben akarta kiadni, ugyanott, ahol Némethi Nagy műve is megjelent. A megfeleltetést alátámasztó tény még, hogy Horváth *Rudolphias* című eposza 1817-ben szintén Bécsben jött ki, s ugyanaz a kiadó, Haykul Antal jegyzi, mint Némethi Nagy *Értekezését*. Arra nézve viszont nincs adat, hogy Horváth a Domby-féle Csokonai-életrajzra is reagált volna, illetve ez a most előkerült levél tartalmazza az egyetlen ilyen utalást.

2. A levél mint adalék a Berzsenyi-filológiához

A szerzőség kérdése után azt is érdemes megvizsgálni, hogy a levél milyen adalékokat szolgáltat a Berzsenyi-filológia számára. Az a tény, hogy Berzsenyi 1818-ban Kis János költeményeit, illetve a Horvát István által szerkesztett *Magyar Dámák Kalendáriomját* kéri kölcsön valakitől, az antirecenziók kontextusában válhat érdekessé.

²² Megjelent: TudGyűjt, 1818/VIII, 136–143.

²³ I. H. G., *Horváth Ádám Élete (Tulajdon szavaival, Petri-Keresztúrban, Szala Vármegyében, 1818. Novemb.)*, TudGyűjt, 1822/II, 68–73.

²⁴ KazLev. XV, 488–490.

²⁵ KazLev. XVI, 444. Akárcsak e részletben, Horváth máskor is mindig aposztróf nélküli *s*-sel írta le Berzsenyi nevét, ebben is közös tehát az ismeretlen levélíróval. Sárközy Kazinczyhoz írt leveleiben a *zs*-s forma szerepel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 ㄱCX. ㄷfolyam ㄴf szám

Az előbbi kiadvány idesorolása magától értetődőnek tűnik, hiszen az *I. Antirecenzio* Kis János hat versének szóanyagára hivatkozik. Feltehető tehát, hogy Berzsenyinek az antirecenzio munkálataihoz volt szüksége „hevenyébe” a verseskötetre. Ugyanakkor a Dámakalendárium iránti érdeklődés is magyarázható az antirecenziós előmunkálatokkal, mivel a zsebkönyv utolsóként megjelent, 1815-ös kötete Kölcseynek három költeményét is tartalmazza,²⁶ az ő költészetének bírálata pedig kezdettől fogva része volt a niklai költő ellenkritikai elképzeléseinek. Berzsenyi már az *I. Antirecenzió*ban elmarasztalta Kölcsey egy versét, s az 1818/IV-es Tudományos Gyűjteményben megjelent *Jegyváltót* hamarosan részletes bírálat alá is vonta.²⁷ Úgy látszik, a Dámakalendárium szóban forgó kötetéhez ekkor nem jutott hozzá, mivel az utóbbi bírálat egy helyén azt állítja, hogy nyomtatásban „Kölcseynek két darabját” ismeri,²⁸ márpedig a *Jegyváltón* kívül csak *A' kedves sírjára* utal, amely az Erdélyi Múzeumban jelent meg.

Ha elfogadjuk, hogy Berzsenyi és Horváth levélváltását az előbbi antirecenziós munkálkodása motiválta, akkor Horváth levelének keletkezési idejét is pontosabban behatárolhatjuk. Mivel az *I. Antirecenzio* keletkezésének terminus ante quemje 1818. április 4-e (ugyanis ekkor a kézirat már a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői előtt volt²⁹), gyanítható, hogy Horváth Ádám levele is még ezen időpont előtt íródott. Ezt támasztja alá az is, hogy a keltezésben szereplő „f.” betű leginkább a „február” rövidítéséként értelmezhető.

A Berzsenyi-kutatás szempontjából a levél a fentiekén túl főként azért érdekes, mert a benne foglaltak árnyalják a költő 1817 utáni végletes elszigeteltségéről szóló, az irodalomtörténet-írásban elterjedt elképzelést. A levél ismeretében immár tévesnek tekinthető az a megállapítás, hogy a Kölcsey-recenzió megjelenését közvetlenül követő időszakban Berzsenyi „nemcsak Kazinczytól, a többi literátortól is elvonta magát”,³⁰ hiszen bizonyíthatóvá vált legalább egy irodalmi kapcsolat megléte.

Ennek jelentőségét persze nehéz megbecsülni a kevés rendelkezésre álló adat alapján. Annyi bizonyos, hogy ez a levél az egyetlen ismert megnyilatkozás, amely kifejezetten antirecenzéálásra biztatja Berzsenyit. Mi több, feltételezett írójáról, Horváth Ádámról tudható, hogy utóbb is egyetértett Berzsenyivel, amikor az antirecenzio megjelentetésétől ódzkodó Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének bírálatáról volt szó – s nem véletlenül, hiszen (mint láttuk) a folyóirat ekkor mindkettőjüktől megtagadta a publikálás lehetőségét, s ez természetes szövetségesekké tette őket. Ez a kapcsolat különösen figyelemreméltó annak ismeretében, hogy Berzsenyi egy másik nagyon sokra becsült levelezőtársa, Szentmiklóssy Alajos, aki 1818 elején még verseket küldött Niklára, nem

²⁶ A kiadványt nem sikerült fellelnem. Váczy János szerint Kölcsey következő verseit tartalmazza a kötet: *Róza, Jennyhez és Kazinczy' Első Sonettjére. Sonett.* (Vö. KazLev. XII, 611.)

²⁷ BERZSENYI Dániel, [*Az Antirecensio második fogalmazásához*] [1818] = BERZSENYI Dániel *Összes művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1978, 556–559.

²⁸ *Uo.*, 558.

²⁹ Lásd *A' Tudományos Gyűjtemény számára béküldetett, kinyomtatott 's vissza küldetett Értekezéseknek, Recenzióknak Tudománybeli Jelentéseknek 's t. e. f. feljegyzése 1817. 1818.* (OSZK Kt., Fol. Hung. 3.) Berzsenyi *Antirecenziójára* vonatkozó bejegyzés a 246. sz. alatt.

³⁰ VARGHA Balázs, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Gondolat, 1959, 219.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2005. évfolyam 1–2. szám

volt ilyen megértő az antirecenzáló indulattal szemben, s megtagadta a már kész munka Kazinczyhoz való továbbítását.³¹

A most közölt levél mindezekén túl leginkább egy hiátusra figyelmeztet, arra, hogy milyen keveset ismerünk Berzsényi levelezésének abból a részéből, amelyik a Kazinczy-körön kívüli irodalmi kötődéseit dokumentálhatná. Az ide sorolható levelezőpartnerek közül Döbrenteihez címzett levelei töredékesen jelentek meg, s nemcsak a Horváth Ádámhoz írt(ak) nincs(enek) meg, hanem – egy-két fogalmazványt leszámítva – hiányoznak az ifjabb pályatársakhoz (Horváth József Elek, Dukai Takács Judit, Szentmiklóssy Alajos, Bárány Boldizsár) és – egyetlen kivétellel – a Kis Jánoshoz írt levelek is. Ily módon nem véletlen, hogy az irodalomtörténet-írás Berzsényi-képét oly nagy mértékben meghatározták a Kazinczy-levelezés implikálta szempontok és kontextusok, de az sem, hogy egyetlen, ezen a körön kívüli forrás – mint a jelen levél – bevonása is a bevett narratíva jelentős módosulását hozhatja magával.

³¹ Lásd Kazinczy levelét Wesselényi Miklósnak 1818. október 23-án: „Berzsényi ezt az Antirecenziót Szent Miklósnak is megküldé 's olly kéréssel, hogy ő azt közölje velem: de Szent Miklósi elirtózva tőle, visszaküldé, 's kérte hogy őtet az olly kedvetlen Commissiókkal kémélje-meg.” (KazLev. XVI, 200.)

**A NAGYVÁRADI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR
RÉGI ÁLLOMÁNYA – ALTBÜCHERBESTAND DER BIBLIOTHEK DER
DIÖZESE IN GROSSWARDEIN**

Összeállította Emödi András, Budapest–Nagyvárad, Akadémiai Kiadó–Egyházmegyei Könyvtár–OSZK, 2005, 295 l. (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 1).

„Ezt a könyvet kérem elne roncsák, hanem hozzák bé Somlyóra és én megfizetem az árrát.” (168.) Talán ezzel a *Corpus Juris Hungaric*be jegyzett mondattal jellemezhetjük leginkább azt a nagyszabású vállalkozást, melynek célja a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár teljes 1801 előtti állományának feltárása és katalógusszerű bemutatása. Az ismeretlen 18–19. századi ajánlattevőt és a 21. század tudós könyvtárosát ugyanaz a szándék vezérli: megmenteni egy könyvet, sőt egy hatalmas könyvállományt az elkallódástól. Voltaképpen szomorúsággal tölthetne el bennünket ez a lemaradás, különösen, ha a könyv- és könyvtártörténeti kutatások nyugati tendenciáit is figyelembe vesszük, ám egy ilyen szép kivitelű és gondos munkát tükröző katalógust kezünkben tartva nem lehet okunk a fanyalgásra. Éppen ellenkezőleg, örülnünk kell már annak is, hogy inséges világunkban volt akarat, szándék és főként pénzügyi forrás a cél megvalósítására.

E munka gyökerei egészen 1998-ig nyúlnak vissza, amikor az egyházmegyei könyvgyűjteményeket, a püspöki, a szemináriumi és a káptalani állományt integrálták, majd egy újabb fázisban 2000 és 2002 között a plébániai könyvtárak történetileg értékes tételeit is összegyűjtötték. Mind-

emellett az Egyházmegyei Könyvtárhoz került a kapucinus rendi könyvtár felügyeleti joga is. A plébániai állomány feltérképezése egyfajta kárfelméréssel is együtt járt, hiszen a fellelhető régi leltárak és a mai állapotok összevetése során gyakran súlyos veszteségekre derült fény. Ennek ellenére a végeredmény lenyűgöző lett: a katalógus, mely az Egyházmegyei Könyvtár jelenlegi állapotának tükrözi, 8 ösnyomatványt, 374 16. századi külföldi nyomtatványt és 219 RMK-t tartalmaz. Az RMK kötetek közül külön is említést érdemel egy 1695-ben, Nagyszombatban kiadott szlovák nyelvű munka, bibliográfiailag mindeddig ismeretlen első kiadása.

Mielőtt ismertetnénk az integrált könyvtárak korabeli szervezési és gyűjtési elveit, érdemes felelevenítenünk a váradi és tágabban a bihari katolikusok történelmi viszontagságait, hiszen mindez magyarázatul szolgál arra, hogy miért csak a 18. században létesülhettek jelentős katolikus bibliotékák. Másfél évszázaddal korábban Váradnak nem volt a pápa által is megerősített katolikus püspöke, s egész Erdélyben országgyűlési határozatok szentesítették a kálvinista és a lutheránus vallásgyakorlatot, miközben 1556 óta a katolikusok vallásszabadsága erősen korlátozott volt. Köztudomású, hogy a katolikus egyházi

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

személyeket 1566-ban ki is tiltották Erdélyből, a törvény megszületését azonban a közhangulat is jelentősen befolyásolta. Váradon egy évvel korábban az anti-trinitárius tömeg megrongálta és összetörte az utcákon álló feszületeket és a szentek szobraikat. Noha a zavargások résztvevői a váradi káptalan szerzeteseit nem bántották, a következő esztendő virágvasárnapjáig, a katolikus klérus végső maradékeként, nekik is el kellett hagyniuk Bihar fővárosát. Az 1580-as években rövid időre visszatérnek a városba a Báthory István támogatását élvező jezsuiták, de újbóli megjelenésük azonnal konfliktusok forrásává vált. Ennek az állapotnak vetett véget az 1606-os bécsi béke, melynek következtében közel száz évig sem Váradon, sem a környékén nem lehetett pápista papot találni. A katolikus egyház visszatérése egészen 1692-ig várattott magára, amikor a császári seregek harminckét évi török megszállás után felszabadították a várost. A felsorolt okok egyértelműen magyarázzák a katolikus bibliotékák kései alapítását, s részben azokat az anomáliákat is, amelyek bizonyos plébániai gyűjtemények egyedi elemzésekor jelentkeznek. Ha megvizsgáljuk a következők levonására leginkább alkalmas, viszonylag gazdag állománnyal rendelkező szilágysomlyói parókia anyagát, azonnal szembetűnik, hogy a huszonegy antikvából összesen kilencnek a szerzője a 4–5. század fordulóján élt konstantinápolyi püspök, Johannes Chrysostomus. Ez a tény önmagában nem is lenne meglepő, hiszen Aranyszájú Szent János mindig is rendkívül népszerű egyházi szerző volt, úgy viszont már annál inkább, hogy művei a nagyváradon egyházmegyében csak Szilágysomlyón voltak fellelhetők. A kilenc kötetből három valamikor a

leideni Balthasar Langhé volt, míg a püspök műveinek 1558-as, három kötetbe kötött antwerpeni összkiadása biztosan a pozsonyi jezsuitáktól érkezett, s ez utóbbi kötetekben érdekes egybeesésként az 1692-es dátum szerepel. A tizenhatszoros RMK kötet összetételét felvázolva megállapíthatjuk, hogy az 1690-es éveket megelőző időszakból csak a mindennapos használatú nagy katolikus klasszikusok vannak meg: a Biblia Káldi György fordításában, két Pázmány-mű (az egyik ráadásul duplum), valamint Telegdi Miklós evangéliummagyarázatának harmadik része. Két protestáns szerző művét leszámítva a maradék 11 kötet közvetlenül a Várad felszabadítása körüli esztendőkből vagy nem sokkal később látott napvilágot. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a vaszkóhi anyagban is. Cserei Mihály, a korszak jelentős erdélyi történetírója az 1692-es év történéseinél külön is megemlíti: „De már az erdélyi pápisták látván, elkölt a református fejedelmek igazgatása, és hogy a római császár pápista, a magok religióját Erdélyben promoveálhatják, külön kezdének szakadozni a több religióktól.” (CSEREI Mihály, *Erdély története*, s. a. r. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 245.) Ezek az adatok azt engedik sejtetni, hogy a katolikus egyház az ellenreformáció hatékonyságának érdekében ösztönözte az új parókiák gyors felszerelését, így, még ha a kötetek a plébános ízlését tükrözik is, mindenképpen a két törekvés egybecsengetésére gyanakodhatunk.

A káptalani könyvtár régi állománya kapcsán hasonló észrevételeket tehetünk, hiszen a híres leleszi konventtől kilenc kötet érkezett, s az anyag jelentős része az észak- és nyugat-magyarországi egyházmegyékhez kapcsolódik. A 18. század

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–CX. évfolyam 173. szám

elején Váradra telepedett kapucinusok az osztrák–magyar rendtartományuk korábban alapított kolostoraiból szerezték be könyveiket. A püspöki és szemináriumi bibliotéka köteteinek származása igen változatos képet mutat, s a személyi possessorbejegyzések hiányában bekerülési útvonalukat szinte lehetetlen bemutatni.

A katalógus alapos átböngészése során számos érdekességet találhatunk. Igazi kuriózum például az Erasmus által 1521-ben, Bazelben kiadott, Cyprianus egyházatyja műveit tartalmazó antikva, melyben Heinrich Bullinger svájci reformátor possessorbejegyzésére és rövid kommentárjaira bukkanhatunk. De különlegességnek számít Prokopios egyik történeti műve is, hiszen annak az erasmista Wolfgangus Laziusnak a könyvtárából származik, aki hajdan a bibliafordító Pesti Gáborral is kapcsolatban állt. A nagy 17. századi főúri magánkönyvtárak, mint a Thurzó György vagy a Teleki Mihályé, egy-egy kalandos sorsú darabja is immár az Egyházmegyei Könyvtár polcain pihen, csakúgy, mint egy könyvtártörténetileg érdekes 18. századi magángyűjtő, Tokody György az ókori történeti klasszikusok tematikáját követő

kollekciójának három darabja. A könyvekben számtalan széljegyzet és bejegyzés olvasható az adósnévsoroktól a genealógiákon át egészen a népi gyógymódokig. Egy Bellarmino-munkához fűzött lapszéli megjegyzést érdemes idéznünk, mert racionalista szellemessége lefegyverző: „...huj hazug arulo, hogihogi férne egy embernek a szajaba az egész Christus teste...” (18). Ez a gyaníthatóan protestáns kéztől származó kommentár valószínűvé teszi azt a lehetőséget, ami a debreceni kollégium analógiája nyomán egyébként is feltételezhető, hogy a tulajdonos-bejegyzésben olvasható „illustris schola” nem a sárospataki jezsuita iskola, hanem a pataki református kollégium.

A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományát bemutató kötet egy négyrészesre tervezett sorozat első darabja. A tervek szerint rövidesen napvilágot láthat a könyvtár tulajdonában lévő 17. és 18. századi külföldi nyomtatványok, valamint az 1711–1801 között megjelent magyarországi kiadványok leírása is.

Pénzes Tibor Szabolcs

MEZŐVÁROS, REFORMÁCIÓ ÉS IRODALOM (16–18. SZÁZAD)

Szerkesztette Szabó András, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2005, 236 l. (Historia Litteraria, 18).

2001. május 31. és június 2. között a Nagykőrösi Tanítóképző Főiskola adott otthont egy nagy hagyományú rendezvénynek: a *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)* című konferenciát az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz–Barokk Kutatócsoportja, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem

szervezte a többi magyarországi egyetem régi magyar irodalmi tanszékeinek közreműködésével. A tudományos ülészak előadásait tartalmazó tanulmánygyűjtemény 2005-ben jelent meg a régi magyar irodalom forrásainak és újabb kutatási eredményeinek közzétételét felvállaló *Historia Litteraria* sorozat 18. köteteként.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 17. szám

Sajnos, mint a kötetet szerkesztő Szabó András is megjegyzi, nem minden előadásból készült írott változat. E sorok írója különösen Szentmártoni Szabó Géza élénk vitát kiváltott *Baranya reformátora volt-e Kákonyi Péter?* c. előadásának elmaradt publikálását sajnálja, mivel abban értékes, eddig ismeretlen adatok hangoztak el a tiszántúli mikrorégió reformációjának korai szakaszáról.

A kötet végül tizenhét előadás sajtó alá rendezett változatát tartalmazza. A konferencia és a könyv megjelenési ideje között eltelt négy év tapasztalatait a szerzők igyekeztek hasznosítani, így a végleges, megszerkesztett változatokba sok esetben nemcsak az előadást kísérő viták tanulságait, hanem az időközben megjelent tudományos munkák eredményeit is beillesztették. Tehát joggal mondhatjuk, hogy a közzétett írások igyekeznek naprakészek lenni.

A kötetben a tanulmányok szoros kronológiai sorrendben követik egymást, így a tudományos ülés szervezésekor megvalósuló tematikai tagolás nem érvényesül. A választott eljárás mellett szól, hogy ennek köszönhetően az olvasó előtt egyszerre rajzolódnak ki a mezővárosi reformáció egyéni és általános jegyei, s egyúttal a jelentős számú eltérések ellenére némi tendenciózus folyamatosságot is észlelhet. Ez a szerkesztési elv lehetővé teszi, hogy a kötet anyagát úgy olvassuk, mint az egyes szövegek által különböző megközelítési módokat magába olvasztó folyamatrajzot, amely zömében a reformáció korai szakaszának létharcától a protestáns felekezetek megerősödéséig, a 17. század végéig követi a mezővárosok vallási és kulturális életét, de érintőlegesen kitekint a 18., sőt a 19. századra is. Az

alábbiakban – a logikus áttekinthetőség kedvéért – mégis tematikus egységek mentén igyekszem haladni.

Öt tanulmány a mezővárost mint organikus egységet állítja a vizsgálódás középpontjába. Ezek a szövegek közvetlenül arra keresik a választ, hogy milyen funkciót tölthettek be az új hit meggyökeresedésében a szabadabb szellemi élettel bíró, regionális központként működő, némi autonómiával rendelkező oppidumok. A kötet első négy szövege a hitújítás elterjedésének mikéntjére fókuszál, s a szakirodalomban „főúri vagy mezővárosi reformáció” címkével ellátott kérdéskört járja körbe, illetve konkrét példák alapján igyekszik erről minél árnyaltabb képet adni. Ezeknek az előadásoknak kiinduló és egyben zárógondolata tudatosan igazodik a korszak és a problémakör egyik legjelentősebb kutatójának, a konferencia címválasztásával is megidézett Szakály Ferencnek azon megállapításához, miszerint „A magyar reformáció kibontakozása az egymásba át- meg áttűnő »főúri« és »mezővárosi« reformáció közös eredménye volt. Ha már mindenáron különbséget kell tenni, érzésünk szerint előbbi a teret és a lehetőséget, az utóbbi pedig részben a reformátorokat, részben a tömegnyomást biztosította”. (SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 30.)

Ugyanakkor ezek a tanulmányok nem csupán Szakály gondolatának rekapitulációi. Fő erényük, hogy a lokális történések országos eseményekben való kijelölését vállalják fel. Épp ezért egyöntetűen használhatjuk rájuk Erdélyi Gabriella „esettanulmány” meghatározását. Erdélyi Gabriella egy korabeli tanúvallatási jegyző-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2013. évfolyam 173. szám

könyv elemzésével gazdagon illusztrált előadásában a körmendi obszerváns kolostorreform eseményeit a szabad papválasztás nézőpontjából úgy értékeli, mint a jó két évtizeddel később bekövetkezett reformáció előzményét. A történések menetében a mezővárosi polgárok aktív, kezdeményező és ösztökélő szerepét hangsúlyozza, míg a földesúr részéről tapasztalható támogatást az uralom jelképes gyakorlataként értékeli. A két tényező kedvező konstellációjában ragadja meg a kolostorreform lényegét, s álláspontja szerint ez részben kivetíthető a hitújítás társadalmi környezetére is.

Csepregi Zoltán a reformáció egyik legelső hazai képviselőjének, II. Lajos király udvari tanácsosának, Brandenburgi György örgrófnak földesúri és kegyúri gyakorlatát teszi vizsgálat tárgyává. Mária királynő legbizalmasabb tanácsadója eltérő módon igazgatta a mai Csehország területén lévő és hazánkban található birtokait. Lajos király halála után Brandenburgi György Ferdinánd híve lett, így mind a cseh, mind pedig a magyar területeken található uradalmak királya a katolikus vallást védő Habsburg dinasztia volt. De míg külföldi birtokain a felszín alatt minden támogatást megadott a polgári lakosság által követendőnek tartott protestantizmus számára, addig itthoni uradalmában elhatárolódott ettől. „A külső kegyurak kijátszása cinkos összekacsintásra indította a sziléziai városokat és földesurukat, miközben a kelet-magyarországi közösségek teljes kiszolgáltatottságukban passzivitásba süllyedtek” – hangzik a kutatás összegzése (32).

Bessenyei József módszeresen és szisztematikusan, széles körben elfogadott mítoszoktól megtisztítva cáfolja azt a

korábban már kikezdett, de a tudományos közvéleményben továbbra is elterjedt nézetet, mely szerint Török Bálint a hazai hitújítás egyik legelső előmozdítója lett volna. Pápa városának reformálását állítva a középpontba arra az álláspontra helyezkedik, hogy a mezőváros nem a hagyomány szerinti 1531-es évben Török Bálint alatt, hanem az 1550-es években, Török Ferenc földesurasága idején csatlakozott az új vallási tanokhoz.

Szabó András a hazai reformáció egyik legtipikusabb régiójának, Északkelet-Magyarországnak a 16. század elejére vonatkozó történeti kutatási eredményeit tekinti át. Kiindulópontként azt hangoztatja, hogy a magyar reformáció korai szakaszához a nyugat-európai folyamatok analógiaként való használata nem visz közelebb, hisz sem a VIII. Henrik által felülről bevezetett anglikán egyház, sem pedig az augsburgi vallásbéke nyomán elterjedő német modell, a „cuius regio, eius religio” elv nem érvényesült. A szerző Tokaj-Hegyalja területére koncentrálni néhány, a katolikus egyháztörténet-írásban magát makacsul tartó nézettel polemizál. Ezek közé tartozik például, hogy a térségben a mohácsi csatavesztést követő évtizedekben tapasztalható nagyarányú kolostorpusztulás okait csak és kizárólagosan az új hitre tértek fosztogatásaiban kell keresnünk. Úgyszintén óvatosságra int az olyan nem bizonyítható, de nem is cáfolható feltevésekkel kapcsolatban, melyek szerint a térség első reformátorait a kolduló rendek szigorított regula szerint élő tagjai közt keressük. Szabó András a korszak hitmozgásait regisztráló átfogó igényű munka megírására még nem tartja elérkezettnek az időt, hisz „a 16. század egyház- és irodalomtörténete tele van későbbi keletkezésű és

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–3 szám

szinte kiirthatatlan legendákkal, amelyek menetrendszerűen belopóznak az összefoglaló művekbe is...” (47).

Sion várai c. tanulmányában Petrőczy Éva merész analógiákkal kívánja tetten érni a „városok-falvak kommunális érték-megőrző szerepét” (167). Ezeket a távoli területekről hozott tapasztalatokat a magyar puritán irodalom kialakulásának és elterjedésének nézőpontjából igyekszik hasznosítani. A szerző a kultúrantropológiai megközelítés eredményeként megidézett korabeli képzetben élő városképek irodalmi megnyilvánulásaiival (pl. Nógrádi Mátyás, Czeglédi István, Csúzi Cseh Jakab vagy az erdélyi illetőségű, de Londonban élő Ádám János stb. művei) gazdagon illusztrálja szövegét.

A tanulmányoknak ez az első nagyobb csoportja tehát a mezővárosok kulturális és vallásszociológiai funkcióját helyezi előtérbe. Ezek a szövegek az irodalomtörténet sokrétű világán belül fokozottan juttatják érvényre a történetiség szempontrendszerét, módszereit és eszköztárát. A következő nagyobb csoportban ugyancsak történeti érdeklődés és a biográfia műfaja dominál.

Az 1580-as nádudvari veszedelemről szóló históriás ének (*Sásvár bég históriája*) kapcsán Ács Pál a hódoltsági terület egy renegát tisztjének, Sehszűvár bégnek tipikus életútját ábrázolja. Ez az izgalmas forráskritikai nyomozás tudósít a nép nyelvén naiv etimologizálással Sásvár bégre torzult nevű török katonai vezetőnek a pályafutásáról, sőt ezen felül élénk és hitelesnek tetsző személyiségrajzot is élénk tár.

A családtörténeti kutatás eredményeinek irodalomtörténeti aspektusaira hívja fel a figyelmet J. Újváry Zsuzsanna elő-

adása, aki a Mezőszegedi Szegedi család 16–17. századi felemelkedését vette nagytó alá. Az egyszerű kalmár sorból tehetős polgárrá vált család genealógiája nemcsak a házassági kapcsolatokra, társadalmi mozgásokra koncentrált, hanem a konfesszionalitásra, s az ezzel szorosan együtt járó mecenatúrára is figyelmet fordított. A Szegedi család kultúratámogató tevékenységének a régi magyar irodalom olyan kitűnő alakjai voltak a haszonélvezői, mint például Szenci Molnár Albert vagy Szepsi Csombor Márton.

Kovács József László a provokatív címadásával „törökösnek” bélyegzett Simándi Bodó Mihály életútjának felvázolásával a tizenöt éves háború utáni egyházszervező tevékenység nehézségeit mutatja be az épp ekkortájt virágzó kereskedőváros, Ráckeve példáján. A „törökösség” vádjá – mint a szerző is hangoztatja – természetesen nem jogos a Heidelbergben peregrináló későbbi szuperintendens kapcsán, de meggyőzően kifejezi azokat a kedvezőtlen körülményeket, amelyekkel egy hódoltsági területen élő egyházkerületi vezetőnek szembe kellett néznie.

Szűkebben értelmezett irodalmi szempontokat érvényesít a kötet öt tanulmánya. Amedeo Di Francesco szövegében műfajelméleti és kutatásmetodikai problémát feszeget, egyben a zsoltárparafrázisok és bibliai históriák megközelítésének egy lehetséges új irányát vázolja fel. A korai magyar nyelvű írásbeliség két jellemző műfajának tudós vizsgálata kapcsán hangoztatja, hogy idejétmúlt az a hozzáállás, amely ezeket az alkotásokat nagyjából a reformáció vallási és propagandisztikus megnyilvánulásaként értékeli. A szerző koncepciója szerint korszerűbb az a mód, amely e műveket a bibliai hagyomány és a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

művészi gondolkodás kölcsönhatásában ragadja meg.

Oláh Szabolcs az eszkatologikus várokozás hitében élő gyülekezet nézőpontjából teszi vizsgálat tárgyává Melius Juhász Péter igehirdetői gyakorlatát. A tanulmány igazodik ahhoz az integrált világgéphez, amely a debreceni szuperintendens világlátását és szövegvilágát jellemzi, azaz egyszerre érvényesíti a dogmatika, a vallásérkölc, a vallásszociológia, a filozófia, a politikai bölcsélet stb. szempontrendszerét. Mindezeket az eltérő eredőjű hatásokat Melius prédikációiban Oláh Szabolcs szerint a következetesen alkalmazott melanchthoni retorikai és dialektikus szemlélet fogja össze.

Az antitrinitáriusok neves képviselőjének, Karádi Pálnak Apokalipszis-kommentárját alapul véve Balázs Mihály az 1570–80-as évek hitvitázó irodalmának bonyolult világába kalauzol. A szerző Karádi műve kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy abban a Jelenések könyvének magyarázata mellett erőteljesen érvényesül a prédikáló jelleg. Két teológiai tanítás rekonstrukciójára is vállalkozik a szövegmozaikok segítségével. Ezek közül az egyik a test és lélek viszonya a túlvilágon; a másik az ördög mibenlétének fejtegetése. Ez utóbbi kapcsán a Bornemisza-szakirodalomhoz is hozzászól, s a Nemeskürty István által megrajzolt, középkori démonológiai gyökereket felfedezni vélő ördöggépet vitatja.

Geleji Katona István szakirodalmi recepciójának áttekintését kiindulópontként használva Heltai János az erdélyi püspök terjedelmes életművének eddig elhanyagolt szegmensére, igehirdetői szemléletére és gyakorlatára hívja fel a figyelmet. Két latin és három magyar nyelvű posztillájá-

nak előszavát vizsgálva Geleji Katona hivatásértelmezésére ill. lét- és öndefiníálására fordítja a figyelmet.

Expresszív portrét fest a 17. század közepének érzékeny lelkületű prédikátoráról, id. Köleséri Sámuelről Csorba Dávid. Köleséri igehirdetői működése a protestantizmus külső körülmények által keltett válságkorszakára, az 1660–1680-as évek idejére esik, azonban emberi kvalitásaiból adódóan nem a harcos egyház, hanem a kegyességi gyakorlat képviselője. Joggal állapíthatja meg a dolgozat szerzője, hogy a „tematikus beszédek a maroknyi magyar nemzetnek kínálták a megtérés és az igaz kegyesség útját. (...) A debreceni prédikátor kegyes lelki feddései, intései az igaz keresztény embert önvizsgálatra, közösségépítésre, a legnehezebb időkben való kitartásra, a tényleges praxis pietatisra készítették fel.” (184.)

Az utóbbi tárgyalt tanulmányok közös jegye, hogy szövegcentrikus elemzés és értelmezés révén kapcsolódnak a konferencia témájához. Az alkotásokat középpontba állító vizsgálódás azért is fontos, mert bár az utóbbi időben sorra jelennek meg a protestáns igehirdetők prédikatori tevékenységét elemző tudományos munkák, de még mindig igen nagy a restancia ezen a területen.

A protestantizmus belügyein való túltekingetésre, a hitújítás külső megítélésének ábrázolására két tanulmány vállalkozik. Nagy Levente az erdélyi protestáns arisztokrácia 16–17. századi expanziós törekvéseit egyszerre értékeli a magyar és a román szakirodalom tükrében. Ennek illusztrálására két könyvet vesz alapul, amelyek a román írásbeliség legkorábbi forrásai közé tartoznak. Az egyik egy 1560-ban Brassóban megjelent káté, amely hasonló-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2005. évfolyam 17. szám

ságot mutat Luther *Kis Kátéj*ának és Batizi András *Keresztényi tudományról való rövid könyvecske* című munkájának szövegészleteivel, míg a másik egy 17. századi kéziratot szoltárfordítás.

A reformációra adott katolikus válasz egy római családi levéltárból újonnan előkerült fontos forrását, az ekkor éppen egri püspök Lippay György relációját ismerteti Tusor Péter. A Rómába küldött *ad limina* jelentés egyaránt hiteles képet fest az ellenreformáció megfontolt stratégiájáról és nehezen kezelhető anomáliáiról, ezért is öröndetes, hogy a tanulmány az eredeti levél fordításával együtt időközben megjelent a Levéltári Közleményekben (2002, 199–241).

A tanulmánykötet zárásaként három tanulmány a protestantizmus 18. századi állapotának egy-egy vetületét tárja szemünk elé. Bagi Zoltán Szentes mezővárosának hétköznapijait mutatja be a helyi református felekezet három személye (Béla István, Gál István és Kiss Bálint) által

vezetett ekléziatörténet ismertetésével. Novák László Ferenc az írásbeliség nagy-körösi történetéről szolgál fontos adatokkal. Arany János és elsősorban Orczy Lőrinc pályájára tekintve a két költő mezővárosokhoz fűződő viszonyát tárgyalja H. Kakucska Mária.

A régi magyar irodalom kutatásának különösen erős jellemzője az interdiszciplináris jelleg, művelői nagymértékben támaszkodnak a társ- és segédtudományokra. A *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)* című tanulmánykötet jó példája ennek a különböző szakmák közötti együttműködésnek. A változatos tematikájú és módszerű tanulmányok eredményeinek a szakmai köztudatba emeléséhez segítséget jelent a kötet kronologikus szerkesztési elve, és az ezt kiegészítő betűrendes névmutató. S ezt a könnyebb eligazodást kívántuk recenzióinkban mi is szolgálni, amikor a kötet tanulmányait tematikus kategóriák alapján tekintettük át.

Mercs István

BÍRÓ BÉLA: A TRAGÉDIA PARADOXONA

Budapest–Kolozsvár, Liget Műhely Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2006, 247 l.

Bojtár Endre írja egy helyütt, hogy az irodalomkritika csak akkor töltheti be feladatát, ha óvatosan bánunk saját és türelmesen mások véleményével. A Madách-szakirodalomban kivételnek számít az olyan szakmunka, amely eleget tesz e kettős elvárásnak. Az 1990 óta eltelt időszak csak rontott a „süketek párbeszédén” (S. Varga Pál). Műkedvelők, autodidakták, dilettánsok keresték és keresik a *Tragédia* megfejtését. Volt, aki Madách horoszkópjában, más szerelmi életében, betegségeiben vagy rajzaiban vélte megtalálni a drá-

mai költemény zárjához a Nagy Kulcsot. Igaz, ez általános jelenség a történelmi vagy vallási próféciaként is olvasható remekművek esetében. (Például a Dante-kritika a két világháború között futotta le gnosztikus, rózsakeresztes, ezoterikus körökön.) A Madách-kutatásba „kívülről” érkező kísérleteket hiba sommásan megítélni. Egyrészt komoly károkat okoz ez a jelenség. Képtelen legendák születnek a költőről, a kancsal *Tragédia*-interpretációk pedig a más olvasatokkal szembeni ellen-szenvről és az értelmezői csallhatatlanság-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 17 szám

ba vetett hitről árulkodnak. Ugyanakkor hatásuk ösztönző is lehet: a Madách-filológia térképének – ideológiai okokból – fehéren hagyott foltjaira hívhatják fel a figyelmet.

A Tragédia paradoxona egymaga példázza a szubverzív Madách-olvasatok szinte minden buktatóját. Tanulságos a monográfiával való ismerkedést az utolsó oldalakkal kezdeni. A *Szinopszis*ban Bíró Béla azt írja, hogy módszere „a Madách-dráma minden vonatkozásban ellentmondásmentes értelmezésére teremt lehetőséget” (240). Önbizalma azonban csak addig lefegyverző, amíg a *Könyvészet* szakmai tanácsalanságot sejtető zuhatagába bele nem pillantunk. Itt szépirodalom (Dante, Flaubert, József Attila) és számos tudományosan súlytalan ismeretterjesztő munka található. (Például a szerző exegetikai kérdésekben Gecse Gusztáv 1978-as *Bibliái kislexikonjára* hivatkozik.) Az pedig kifejezetten baljós jel, hogy a legtöbb művet Bíró Béla neve alatt olvashatjuk, és a mutató tanúsága szerint legnagyobb előszeretettel is saját, korábbi írását idézi. Ha alaposabban megismerkedünk a kötettel, a gyanú bizonyossággá válik: *A Tragédia paradoxona* legalább olyan terjedelemben szól szerzőjéről, mint Madáchról. Sőt, egyes fejezeteknél nehéz csendre inteni a gyanakvás ördögét, hogy Madáchban csupán jó cégérre lelt Bíró Béla, hogy a költő neve alatt életfilozófiáját népszerűsítse. A recenzens nem tekinti feladatának, hogy ezzel részletesebben foglalkozzon, hiszen irodalomkritikai vonatkozása nincs. Annyi azonban elmondható, hogy Bíró Béla valamiféle ezoterikus antiintellektuális populizmus híve. Erre utal, hogy a szerző prófétai hevülettel ostorozza korunk logocentrizmusát, a kartézianus tudó-

mányelméleteket, és úgy általában a „posztmoderneket” (199), mert kultúrájuk „steril spekulációja (...) az emberi létezés alapjait, a bolygó életét fenyegeti” (210). Mivel világunk Lucifer prédájává lett, inkább a középkor és a távoli kelet miszticizmusát találja vonzónak, amikor a „minden Egész” még nem törött el. Ha az ige hirdető részeket lehámozzuk Bíró Béla gondolatmenetéről, akkor érkezünk kötete legbosszantóbb rétegéhez: természettudományos fejtegetéseihez. A szerző a reneszánsz polihisztorok pózában értekezik a kvantumfizika, az elemi részecskék, az antianyag, a görbült tér természetéről, és kínos kontárkodással képtelen elméleteket gyárt. „...az Antivilág világunk pontos reciprok mása, melynek Anti-Ádámja (méreteit tekintve) épp annyival lenne kisebb a legkisebb e világbeli kiterjedésénél, az ún. Compton-hullámhossznál (10^{-15} m), mint ahányszor a világunkbeli Ádám nagyobb annál.” (132.) „...az antivilágban az antigömbre rajzolt kör átmérője az antigömbület mértékével (azaz a »pozitív« gömbület mértékének reciprokával) arányosan megrövidülne, míg a valóságos gömbre (például a földfelszínre) rajzolt körök átmérője, mint láttuk, a gömbülettel arányosan megnyúlna.” (199.) Az efféle, „Élet és Tudomány ihlette” (198) terjedelmes kitérőkkel hasonlóan járunk, mint a szerzői jeremiádokkal. Átlapozással még csak kicselezni sem lehet őket, mert a legváratlanabb helyekről leskelődnek az olvasóra. Például az ígéretesnek tűnő (és a recenzensnek legnagyobb csalódást okozó) „Madách és Dante” fejezetben Bíró Béla fél tucat oldalon át a négydimenziós hipergömb sajátosságain tűnődik. Hogy mit szolgálnak ezek a passzusok? Talán a szerzőnek azt a tételét hivatottak bizonyí-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

tani, hogy a beavatottak – tehát a különféle spiritiszta, okkult, ezoterikus tanok követőinek – intuitív világképét, a „gnosztikus androgünikát” utólag bizonyosan igazolják majd a modern természettudományos felfedezések.

A következő – a kötet első felét uraló – téma sem irodalmi, hanem vallás- és eszmetörténeti. Bíró Béla először az antik gnosztikus dualizmus, majd a szabadkőműves miszticizmus tételeit ismerteti. Bár az itteni fejezetek sokszor öncélúnak tűnnek, és a kötet második, a *Tragédiát* értelmező részéhez fűződő kapcsolatuk igencsak homályos, mégis ezek monográfiájának legérdekesebb oldalai. Két kritikai megjegyzést itt is kell tenni. A fenti áramlatok javarészt szépirodalmi szövegekből rekonstruálhatóak, és azok az összefoglalások, amelyekre a szerző támaszkodik és hosszasan idéz (Giacomo Filoramo és Hans Leisegang összefoglalása), természetesen átmonologizálják, leegyszerűsítik a szövevényes és ellentmondásos mítoszokat. Így Bíró Béla a kivonat kivonatát adja. A legnagyobb gond mégsem ez, hanem hogy a szerző itt sem tud megálljt parancsolni burjánzó ötleteinek. Oldalról oldalra kultúrtörténeti szövegek zúdul az olvasóra. Palamasz Szent Gergelytől a zen buddhizmuson és a kínai jin-jangon át Rudolf Hessig csapong a szerző, és ez az impresszionista kritizmus az igazolható hatástörténeti kapcsolatokat is elsodorja. Sajnálatosan Giambattista Vico, Jakob Böhme, Novalis, Wieland, Wilhelm Jordan vagy Alekszej Loszev neve is alámerül ebben a szélesen hömpölygő áradatban, pedig esetükben Bíró Béla eszmetörténeti párhuzamai ígéretesnek tűnnek.

Ha *A Tragédia paradoxonáról* lehámozzuk szerzője életfilozófiáját, termé-

sztudományos és kultúrhistorikus asszociációit, Madách-monográfiája egy tanulmánnyá zsugorodik. A kötet második felében olvasható, huszonhárom mozaikból álló műelemzés elméleti alapjairól a szakirodalmi jegyzék nem nyújt támpontot. Itt ugyanis népszerű teoretikusok (Bahtyin, Derrida, Eco, Gadamer, Habermas, Jakobson, Jefferson, Lacan, Lyotard, Man, Ricoeur) egymással összeegyeztethetetlen és a kötet gondolatmenetében jószerével semmilyen szerephez nem jutó műveit találjuk. Már a monográfia célkitűzése is elméleti tanácsalanságról árulkodik, valamint arról, hogy Bíró Bélának milyen kusza elképzelései vannak az irodalmi műalkotás létmódjáról. „1. A kutatók többsége mélyen meg van győződve, hogy a *Tragédia remekmű*, azaz esztétikailag koherens alkotás. 2. Mégis (ugyanakkor, ugyanott és ugyanabban a vonatkozásban) újra és újra el kell ismerniük, hogy a mű – egészen alapkoncepciójáig – tele van *feloldhatatlan ellentmondásokkal*, azaz esztétikailag inkohereus.” (5.) „Az adekvát értelmezési keret megtalálásához két lehetőséget kell megvizsgálnunk: 1. Milyen összefüggésben állnak egymással a mű egységes értelmezésekbe integrálhatatlan (paradox) vonatkozásai? 2. Van-e vagy vannak-e olyan – a Madách-életrajzból ismert – megközelítési lehetőség(ek), mely(ek) eleddig felderítetlen(ek) maradt(ak)?” (8.) A szerző mindvégig összekeveri a formális, az ontológiai és az esztétikai logika fogalmát, így homályban marad az is, mit ért „adekvát”, „inadekvát”, „egységes”, „reális” értelmezésen. Mindez valószínűleg természettudományos érdeklődésének hatása. „...a műalkotás különböző befogadóiak értelmezése során megkonstruált változatai ugyanúgy egysé-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–2019. évfolyam 173. szám

get alkotnak, mint ahogyan az ablak előtt álló meggyfa különböző tér- és időbeli nézőpontokból feltárulkozó (végső soron ez esetben is »megkonstruált«) képei.” (9.) A *Tragédia*-interpretációk konstitutív egységének elmélete természetesen kérdőjelezi meg az eddigi Madách-szakirodalom egészét. Mivel Bíró Béla nem érzékeli, hogy az irodalmi mű újabb olvasatai nem leváltják, hanem kiegészítik a régebbieket, ezért monográfiájában a végső, minden eddigi kísérletet kiszorító, sőt megsemmisítő értelmezésre törekszik. A *Tragédia* világának tíz „paradoxóját” sorolja fel, amelyekbe szerinte ez idáig beletört az értelmezők bicskaja. Az első kettő az Úr és Lucifer metafizikai küzdőteréből fakad: számukra a drámának nem lehet igazi konfliktusa, sem tétje. A *Tragédia* derűlátó végkifejlete és a látott történelmi színek reménytelensége között is feloldhatatlan az ellentmondás. Úgy tűnik, a főszereplőket is következtelenül rajzolta meg Madách: az Úr változó, szeszélyes, gyarló figura, Éva egyszerre ösztönlény és bölcselő, Lucifer és a matézis viszonya pedig értelmezhetetlen. A bibliai keretbe ágyazott mű a VII. (konstantinápolyi) szinben a keresztény erkölcszociológia számára elfogadhatatlan módon teszi viszonylagossá a bűn és az erény, illetve a homousion és homousion fogalmát, és a drámai költemény – az aszkézis helyett – a szabad szerelem kultuszát hirdeti. Mivel a fenti ellentmondásokat a Madách-szakirodalom Alexander Bernáttól Barta Jánoson át S. Varga Pálig gazdagon tárgyalja, ezért a tizedik (elsőként Szász Károly által meglátott) paradoxon a szerző szívének a legkedvesebb: hány álomleírás szerepel *Az ember tragédiájában*? Bíró Béla szerint Éva nem álmodhatta ugyanazt, mint a történelem

luciferi verzióját látó Ádám, hanem históriánk angyali oldalát kellett átélnie. Hipotézise bizonyítására két érvet hoz fel. Mi magyarázza a XV. színben Éva kedélyességét, ha Ádámmal együtt látta az emberi nem létének és küzdelmeinek céltalanságát, illetve honnét lehet tudomása Krisztus eljövételéről? „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, a ki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.” (XV, 96–98.) Bíró Béla úgy véli, hogy „Ádám érzéki-racionális álma (Lucifer világáról) és Éva érzékfeletti-irracionális álma (az Úr világáról)” (170) a dráma paradoxonjait „egy csapásra” megszünteti. Csakhogy tételének megfogalmazása már önmagában is tautologikus, elméletileg és filológiai tarthatatlan. Egyrészt egy irodalmi mű interpretációjának alapja mindig nyelvi-fenomenológiai természetű. A *Tragédia* szövege pedig nem ad elégséges támpontot Éva álmának rekonstruálásához, hiszen a drámai költemény univerzumát megteremtő dialógusok ezt nem formázzák meg. A „milyen lehetett volna, ha megírja Madách” pedig parodisztikus műelemzői ötlet. De a másik szerzői tétel sem tartható, hiszen Krisztus keresztáldozatában a luciferi verziót álmodó Ádám is hisz: „Az egy világot váltotta meg ez által...” (VII, 123).

Bíró Béla a többi paradoxon „minden vonatkozásban ellentmondásmentes” (240) feloldását a gnosztikus dualizmus androgün teljesség és tökéletesség tanán alapuló fogalomrendszerétől reméli. A szerző olvasatában a *Tragédia* Urának antropomorf gyengéi azt bizonyítják, hogy nem lehet azonos az igazi, tehát tökéletes és felfoghatatlan Atyaistennel, csupán a pléromából kiszakadt (és Luciferhez hasonlóan) korlátolt Démiurgosz. Ez az okoskodás már ott sántít, hogy egy irodalmi alkotás-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 1–2. szám

ban a nyelvbe vetettség törvényszerűen lét- és ismeretelméleti korlátokat emel. Maga a beszédmód antropomorfizál, bárki is legyen a mű szereplője. Így a szépirodalom minden zsidó-keresztény istenalakjáról – az Ószövetség vagy a mi *Szigeti veszedelmünk* Mindenhatójáról is – belátható, hogy Démiurgosz. De nem ez Bíró Béla legnagyobb csúsztatása, hanem annak bizonyítása, hogy Madách tollát miért vezette az antik gnosztikus dualizmus, illetve a későbbiekben keletkezett rózsakeresztes, templomos, simoníanus, szabadkőműves misztika. Először a szerző a biztosnak hitt pozitivistá ösvényen indul el. Azt nyomozza, Madách hol találkozott a gnosztikus áramlattal, vannak-e a könyvtárában, leveleiben, kézírataiban vagy egyéb írásaiban erre utaló nyomok. De tucatnyi találaton, feltételes módon és kérdőjelen átbukdácsolva végül el kell ismernie, hogy hatástörténeti érvei bizonytalanok, hiszen a titkos tanítások recepciója rekonstruálhatatlan, ezért csak „puszta koincidenziákra” (208) alapozhatott. Ám ez nem szegi kedvét, és könnyedén paradigmát vált. „Heurisztikus” (211) indokok következnek: lehet, hogy nincs kellő számú dokumentum, de a dualisztikus összefüggéseknek „Madách – pusztán az intellektuális intuícióra alapozva – bizonyosan tudatában volt” (137), és „a gnosztikus hagyomány öntudatos vagy öntudatlan követőjének tűnik” (139). Ezután a lejtőn már nincs megállás. „A szövegben a jin és a jang minden meghatározó jellemvonása kimutatható. Itt is teljesen mindegy, voltak-e Madáchnak a kínai filozófiára vonatkozó ismeretei...” (141). Bíró Béla végül azt is lehetségesnek tartja, hogy a költő (Marx és Darwin kortársaként) azért rejtette a monizmus álarcába dualizmusát, mert

félt az eretnekség vádjától. Végül szemrehányással illeti Madáchot, amiért nem emlékezett meg leveleiben, *Tragédiájához* fűzött kommentárjaiban gnosztikus ihletőről – „Lehetséges, hogy valaki ilyen mértékben ne legyen tisztában azzal, amit létrehoz?” (211.)

A *Tragédia paradoxonát* a műelemzői hitvallás teszi igazán meghökkenítő olvasmánnyá. Bíró Béla Madách művét valamilyen apokaliptikus, látnoki szövegnek tekint. Ezért a drámai költemény értelmezőjeként két szempontot vizsgál. Egyrészt azt, hogy a költő próféciáit igazolta-e a történelem vagy a tudomány, másrészt, hogy a gnosztikus, okkult, ezoterikus áramlatok (igaznak vélt) metafizikai rendjét hűen ábrázolja-e *Az ember tragédiája*. Mint látható, fel sem ébred Bíró Bélában a gyanú, hogy irodalmi művet és nem tételes vallási vagy filozófiai manifesztumot elemez. A monográfus nem tartja tiszteletben Madách szabálytalan tehetségét és *Tragédiájának* öntörvényű világát, egyetlen cél vezérli, hogy téziseit mindenáron igazolja. Ehhez az összes lehetséges műelemzési bűvészmutatványt segítségül hívja. A drámai költeményt prózává parafrázeálja, a lírai alanyt összekeveri a költővel. Szelektíven idéz: csak bizonyítékait kutatja a szövegben, az ellentétes helyekről megfigyelkedezik. De itt sem tud mértéket tartani. A *Tragédia* szereplőit elkezdi hús-vér, létező alakoknak tekinteni. Lucifer „folytonos tudati kontroll alatt cselekszik” (190). Olykor tanácsaival segíti őket, hogy igazuk legyen, máskor parázs vitába száll velük. „Az utolsó mondat (»az ember célja a küzdés maga«) azonban egyszerűen nem igaz.” (118.) Ez a parttalan szubjektívizmus, pártosság és az irodalmi, esztétikai szempontok semmibe vétele magyarázza,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–2019. évfolyam 173. szám

hogy a szerző *Az ember tragédiájának* nyelvi-fenomenológiai „paradoxonjairól” szót sem ejt. (Gondolhatott volna a romantikus képalkotás és a fogalmi stílus aporiájára vagy az antinomikus beszédmódba kódolt mítoszkritikára.)

Bíró Béla különösen a mai irodalomelméletekkel áll hadilábon. Bár mindvégig óvja a *Tragédiát* és „egészséges szellemező olvasóját” (156) az „emberi világ pusztulását” (210) előkészítő szellemi mozgalmaktól (különösen Jacques Derridára neheztel), de az apologéta szerepe mögött mélységes tájékozatlanság rejtőzik. A szerző összekeveri a dekonstrukció és a hermeneutika elméletét és módszertanát, illetve a műalkotás és az olvasat koherenciájának paradigmáit. „...a műalkotás »részei«-nek inkompatibilitása nem a mű, nem is a befogadás immanenciájára, hanem kizárólag az inadekvát vizsgálati módszerre, azaz a bevallottan »logocentrizmus«-ellenes, de gyakorlatilag szélsőségesen logicista (azaz következetesen következtelen) posztmodern vizsgálódási módra vezethető vissza.” (155.)

Bíró Béla kötetének egyetlen értékes pillanata a kor „egyezményes filozófiájának” bemutatása. A költő két bölcselkedő kortársának, Hetényi Jánosnak és Szontagh Gusztávnak az „elmélkedő, cselekvő és érzelmi élet” harmóniájáról szóló elmélete feltehetően hatott Madách világára. A lehetséges szellemi rokonságra először Barta János hívta fel a figyelmet, de a kérdés dokumentálása a szerző érdeme. Bár perdöntő bizonyítékokat itt sem tud felmutatni, érvei elgondolkodtatóak.

A Tragédia paradoxona mind koncepciójában, mind kompozíciójában elhibázott munka. Mégsem Bíró Béla szereptévesztései és minden oldalon tetten érhető pontatlansága,

felkészületlensége teszi ellen-szenvenné a kötetet, hanem elfogadhatatlan hangneme. A magabiztosság már az első oldalon átcsúszik szerénytelenségbe, majd állandósul a kioktató, pökhendi, gyakran gunyoros hang. (Itt jegyzem meg, hogy a szerző jegyzetelése kifürkészhetetlen logikát követ, néha a főszövegben, máskor meg alul jelennek meg a hivatkozások, vagy nem is találunk effélet. Rendszeresen él ugyanis a „kutatók többsége”, „kutatók általában”, „sokan vélik úgy”, „a *Tragédia* kommentátorai” stb. fordulattal, de sehonnet nem tudjuk meg, kikre, milyen szakmunkákra céloz.) Viszont azok, akiket megemlít, nem járnak jól. Itt is különösen a „posztmodernekre” neheztel, de egy-egy huszáros kardsapással mindenki megkapja a magáét. Ugyanis Bíró Béla értelmezésében a Madách-filológia korábbi alakjai nemcsak korlátoltak, hanem becstelének is. Életrajzírói például eltitkolják a nagyközönség előtt, hogy Madách „szakképzett filozófus” (53). Sőtér István „siet (...) eljelentékteleníteni” (88) a költő okkultizmusát. „Arany – maga is a modernitás északultuszának hatása alatt – föl sem fogja Madách valódi intencióját...” (114); Mezei József „a szöveg minden problematikus aspektusát megkerüli” (10). Bárdos József, Belohorszky Pál vagy Eisemann György *Tragédia*-elemzésének Kierkegaard-párhuzamai „kétségbeesett próbálkozások”, melyekre Bíró Béla kötete után „nincsen már szükség” (121). Máté Zsuzsanna olvasata egy „félreértés”, amelyet „föltétlenül el kell oszlatni”, mert a „*Tragédia* alapellentétének kijelölésére bizonyosan alkalmatlan” (122–124). Leginkább S. Varga Pál „tévútra” tévedt *Tragédia*-értelmezése bősíti. Madách jeles monográfiájának „a posztmodernre is kacsin-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–CX. évfolyam 1–3 szám

gató elemzési módszere (...) alapjaiban elhibázott” (158), és „végkövetkeztetése ... (a posztmodern ideológia egészére érvényesen) csakis hamis lehet” (187). Bíró Béla tollát nem az óvatosság és a türelem, hanem a görcsös bizonyítási vágy és a harag vezeti. Hogy láthatóvá váljanak céltablái, hosszasan idézi ellenfeleit. De ez kétélű fegyvernek bizonyul, mert még szembeötlőbbé válik a szakmai távolság, amely a szerzőt vitapartnerétől elválasztja.

A Tragédia paradoxonának fölényes hangja csak a zárszóban szelídül meg. „Hipotéziseimet megpróbáltam ugyan

meggyőző érvekkel igazolni, de hogy értelmezéseim valóban jogosultak-e, annak bizonyítását csak a dráma minden fontosabb részletére kiterjedő nyelvi, filozófiai, szerkezeti elemzése nyújthatja.” (212.) Vajon mi gátolta Bíró Bélát, hogy az édesvíz-kiadványokba illő lapos bölcselkedések és természettudományos zagyalékok helyett ezekről írjon? Monográfiájának utolsó lapjain alkotás-lélektani spekulációival ajándékozta meg olvasóit: azon tűnődik, írhat-e dilettáns remekművet. Az irodalomtudományban aligha.

Balogh Csaba

AZ ÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE. TANULMÁNYOK KERTÉSZ IMRÉRŐL

Szerkesztette Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002, 217 l.

Az értelmezés szükségessége című tanulmánykötet alig néhány héttel azt követően jelent meg, hogy a Svéd Akadémia Kertész Imrének ítélte oda a 2002. évi irodalmi Nobel-díjat. A könyvnek azonban semmi köze nem volt a hirtelen támadt széleskörű (és sok esetben roppant fölszínes) érdeklődés látványos megnyilvánulásához, vagy annak gyors és méltatlan kiszolgálásához. A legcsekélyebb mértékben sem konjunktúra-kiadványról volt szó, hanem olyan igényes értekezések megjelentetéséről, amelyek több éves, kitartóan szorgos kutatómunkát dokumentáltak. A szerkesztők olyan írásokat válogattak össze, amelyek kevés kivételtől eltekintve igencsak produktívnak bizonyultak. Ezt erősítheti meg a kötet mostani, négy évvel későbbi tüzetes újraolvasása is, ami ezen túlmenően – az utóbb megjelent monografikus feldolgozások (időrendben e sorok

írójának, valamint Vári Györgynek a könyvei) és a tárgykörben született disszertációk (pl. Molnár Sára munkája), cikkek ismeretében – a Kertész-recepció alakulásának mélyebb megértésével is kecsegtet. A Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor által szerkesztett tanulmánykötet, amely többé-kevésbé egy 2002 áprilisában megtartott konferencia anyagát adja közre, ugyanis részben összefoglalja a kilencvenes évek Kertész-értelmezéseinek fő irányait, másrészt észleli, kijelöli és megerősíti azokat a kérdéseket – a narratív identitás tanától a kettős olvasói távlaton át az irónia és a transztextusok szerepéig –, amelyek az interpretációkat mindmáig alakítani voltak képesek.

Egyet lehet érteni az utószót már a Nobel-díj odaítélésének tudatában megfogalmazó Radnóti Sándornak azzal a megállapításával, hogy „*Az értelmezés szükséges-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 1–2 szám

sége elsősorban Kertész írói és gondolkodói radikálisával foglalkozik.” (213.) A *Sorstalanságot* e tekintetben is méltán középpontba állító kötet – többnyire pályakezdő irodalmárokból álló – szerzői valóban leginkább arra tesznek kísérletet, hogy megragadják Kertész Imre írásművészetének rendbontó, szokatlan, provokatív elemeit. Azokat a nem egyszer bonyolult műfaj történeti, narratológiai, diskurzív, esetenként retorikai hatáseffektusokat, amelyek éppenséggel még a szélesebb művelt publikum számára is próbatételé teszik az író regényeinek olvasását. S azokat a gondolkodástörténeti összefüggéseket, amelyek számbavétele nélkül képtelenség a maga összetettségében kontextualizálni az életmű egyes darabjait. A tanulmányok szerzői a *Sorstalanság* terjedelmes és tüzetes tárgyalása mellett *A kudarcot*, a *Jegyzőkönyvet* és *Az angol lobogót* elemzik, s számos esetben szóba hozzák és citálják Kertész esszéit is. A művek ilyen szelekciójában az ízlésdöntések mellett alighanem van némi esetlegesség is: a *Kaddis* például feltűnően kevés figyelmet kap, a *Gályanaplóról* alig, az író második kötetéről (*A nyomkeresőről*) pedig egyáltalán nem esik szó. S mivel nyilvánvalóan nem valamilyen áttekintő tabló közzétételére vállalkoztak a szerzők és a szerkesztők, így legfeljebb azt érdemes mérlegelni, hogy az illető értelmezések mennyiben képesek visszaigazolni a „műválasztás” indokoltságát. Míg a *Sorstalanságról*, *A kudarcról* és *Az angol lobogóról* szóló elemzések többsége fényesen bizonyítja szöveg és elemző együttműködésének produktivitását, addig a *Jegyzőkönyv* esetében e tekintetben alig találni meggyőző érvet. S mindez alighanem összefüggésben áll azzal, hogy a kötetben

meglehetősen nagy a színvonal-ingadozás: kiváló vagy jelentékeny értelmezői teljesítmények mellett gyöngé, zavaros érvvezetésű, sőt gyermekes próbálkozásokkal is találkozunk.

Az elvégzett munka, az interpretáció hozadéka, az értekezői csáberő jelentős eltérései a szerzők módszertani avatottságának és elemző készségének (nemegyszer) drámai különbségéből fakadnak. Mert igaz ugyan, hogy a kötetben szereplők közül számosan új szempontokkal, eladdig kiaknázatlan kontextuális lehetőségekkel, tovább ármalható ötletekkel, irigylésre méltó műveltséggel rukkolnak elő, de csak néhányan képesek a műveket igazi *irodalmi érzékenységgel* olvasni, s elemzési műveleteiket követhetően színre vinni, vagyis a szövegek *megalkotottságára* vonatkozó megjegyzéseiket arányosan összekapcsolni a művekben megfogalmazódó lélektani-világképi-ideológiai referenciák kritikus számbavételével.

Ez utóbbiak sorában feltétlenül említésre méltó Kovács Béla Lóránt tanulmánya (*Az időbeliség tapasztalatának módosulásai Kertész Imre Sorstalanság című regényében*), amelyben a szerző a regény főhősének idő-tapasztalására vonatkozó megállapításait a mű narratológiai összetettségének pontos felvázolásával alapozza meg. Vagyis a regény különleges elbeszélés-szervezésének momentumaiból indul ki, s az így argumentált tanulságokat a bölcsélet kontextusában értelmezi – nem pedig fordítva. Nem véletlen, hogy az „elmondás mikéntjének” figyelmes számbavétele több olyan felismerést, olvasási ajánlatot tesz lehetővé, amelyek utóbb a *Sorstalanság* értelmezésének megkerülhetetlen kérdésévé váltak: ilyen például a naplószerű távlat, a felidézett és a felidéző

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2019. évfolyam 173. szám

én közötti távolság csökkentése, elvárás és tapasztalat feszültsége és ezzel összefüggésben a főhős utólagos eszményítésének elhárítása. Kovács Béla Lóránt avatott és érzékeny elemzése a *Sorstalanság* erkölcsi példaértékét azért képes meggyőzően felmutatni, mert azt a regény narratológiai alkatával kapcsolja össze: „Az emlék és az emlékezés közötti hasadás lényeges problémának tűnik tehát a könyvben (...). Ennek főként morális okai vannak: a közöttük lévő távolság nyilvánvalóan »meghamisítja« mindkettőt. Az egykori nézőpont felidézése a múlt jobb megértéséhez vezet, minthogy segíthet megválaszolni azt, ami utólag megválaszolhatatlannak tűnik: hogyan történhetett meg ez a rengeteg borzalom, hogy engedhették mindezt megtörténni azok, akik részt vettek benne.” (68.)

A *Sorstalanság*ról szóló másik fontos tanulmány az azóta már Kertész-monográfussá avanzsált Vári György tolla alól került ki (*Cselekményesítés, történelmi tapasztalat és a fenséges művészete*). Az érvelés középpontjában megint csak Kertész írásművészetének provokatív ereje áll, a történetmondásnak (és hozzáteszem: a *modális* alakitottságnak) az a sajátossága, amely (legalábbis a *Sorstalanság* esetében) szakít a zsidóüldözés ábrázolásának konvenciórendszerével, bevett kliséivel. Éppen ez a sok olvasót frusztráló jellegzetesség az, amely felveti a holokauszt legitim narrációjának megalapozhatóságára vonatkozó kérdést. Teljességgel adekvátan, hiszen a *Sorstalanság* fogadtatásában mindvégig fontos szerepet játszott és játszik a legitim történetmondás (cselekményséma, stílus, hangnem stb.) dilemmája. Ám nagyon úgy fest, hogy Vári némiképp leegyszerűsítve értelmezi White-ot, amikor azt írja, hogy „White viszont sok-

szor épp azt állítja, (...) hogy az események semmilyen szinten sem szólnak bele saját narrativizációjukba, sőt, épp ez White legfőbb tézise.” (120.) White ugyanis nem pontosan ezt állítja, például amikor Michelet-re, illetve Tocqueville-re hivatkozva a tények szelekcióját hozza szóba (*A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = A történelem terhe*, Bp., Osiris–Gond, 1997, 75–77), azt feltételezve, hogy az esemény mint tény kölcsönös relációban van a narrativitással, amennyiben a történeti elbeszélést narratív sémák prefigurálják, s ezek már eleve megszabják a releváns tények szelekcióját. Az esemény és elbeszélés közötti kölcsönösség tehát azt jelenti, hogy az eseményt a narratíva, a narratívát pedig az esemény konstituálja. Ez kényszerítő erővel következik White-nak a történelem és az irodalom összességéről alkotott elképzeléséből. Hasonló nézetet képvisel egyébként esemény és elbeszélés relációjáról Reinhart Koselleck (*Vergangene Zukunft*) és Hans Robert Jauss (*Probleme des Verstehens*) is. Ezzel együtt Vári joggal állapítja meg, hogy White-nak nincs valódi érve a holokauszt relativizálásával, s általában is a történelemlről szóló bizonyos elbeszélések illegitimitásával szemben. Ám ennek vélhetően nem az az oka, amit az értekező feltételez, hanem inkább az a súlyos nehézség, miszerint formalista-strukturalista nézőpontból képtelenség valamely elbeszélés legitimitásáról dönteni. S minthogy – Koselleckkel szemben – White-nál hiányzik az értelmező hagyományban való szükségképpen bennefoglaltságának távlata, ezért nem is láthatja be a hatástörténet legitimációs erejének jelentőségét, vagyis azt, hogy nem minden elbeszélés hat, nem minden elbeszélés marad érvényben, vagy-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–2019. évfolyam 173. szám

is *nem minden* (elbeszél) vélemény egyként vélemény. Éppen ezért a holokauszt-relativizálókkal szemben nem éppen White-ra érdemes támaszkodni, hanem a mérvadó történelmi és irodalmi elbeszélésekre. Olyanokra, mint amilyen például a *Sorstalanság*, amelynek erénye éppenséggel nem a történeti hitelesség, hanem az az esztétikai mozgósító erő, az az egyszerre meghökkenítő, kétségbeejtő, provokáló és csábító hatás, amely megértésre és újraértésre ösztönöz.

Ezzel együtt Vári tanulmánya egyebekben roppant fontos szempontokkal bővítette a Kertész-recepció olvasói szereprepertoárját. Ezek többségét (az ironia és a fenséges vélhető szerepe, a Borowskival való összevetés produktivitása stb.) nem is e viszonylag rövid terjedelmű esszéjében, hanem – e sorok írójának korábbi megállapításait is argumentáltan bírálva – a 2003 tavaszán megjelent monográfiájában (*Buchenwald fölött az ég*) taglalta.

A kötet kiemelkedő írásai között Margócsy István tanulmánya („*Minden nincs meg*”) is feltétlenül említést érdemel. Az *angol lobogó* tüzetes és érdekfeszítő elemzésével nem csak azt bizonyította, hogy ez az elbeszélés Kertész elsőrangú művei közé tartozik, hanem azt is, hogy az életmű magyar prózatörténeti vonatkozásait is érdemes górcső alá venni. Margócsy az elbeszélés alkatát veszi számba a mondat szerkesztéstől az önkomentáláson át a történet határainak elbizonytalanításáig, s arra a következtetésre jut, hogy Kertész és Ottlik írásművészete között feltűnően nagy rokonság, számottevő különbségeikben is megnyilvánuló hasonlóság mutatkozik. E hasonlóság alapja, hogy „mindketten a társadalom végletes elidegenedtségét vévén alapul, a társadalmi-hatalmi viszo-

nyok radikális emberellenességét teljesen természetesnek állítván, keresik azt a beszédmódot, amely egy ilyen világfelfogásnak valamilyen szinten megfeleltethető lenne”, illetve, hogy „mindketten az egyedül értékesnek és értékhordozónak tekintett egyén és egyéniség szempontjából néznek az egyéniséggel szembe világra, azt keresik, milyen lehetőségei maradnak vagy maradtak a személyiség számára az önaffirmációhoz” (206). A magam részéről ezt a nem teljesen megalapozatlan gondolkodási sémát némiképp sommásnak ítélem: túlzottan is kézenfekvőnek egyfelől, nem teljesen evidensnek másfelől. Legalábbis az *Iskola a határon* példaértékét jóval összetettebbnek (vagy akár még ellentmondásosabbnak is) látván, amennyiben ott az individualitás és vele a morál kérdései teológiai transztextusok és történelmi utalások révén a közösségi-gyülekezeti ösztön (bennefoglaltság, cselekvés, távlat) kontextusában jelennek meg, mint ahogy nem kizárt, hogy a „személyiség mélyén” megőrződő megtartó erő még leginkább ezzel hozható összefüggésbe. Éppen ezért Kertészre sokkal inkább találnak érzem e tipizálás megalapozását, annál is inkább, mert nála például az egzisztencialista színezetű motívumoknak, így az önnön értelmétől idegen szubjektum – hol ironikus, hol tragikus – tapasztalatának, a mindenre kiterjedő értelemhiánynak és az inautentikus létezés elutasításának feltűnően nagy jelentősége van.

Schein Gábor gazdagon kontextualizált, precíz okfejtésű tanulmányának (*Összekötni az összeköthetlent*) egyik legfontosabb megállapítása így szól: „Amikor tehát Köves, de ebben az esetben írhatnám akár Kertész Imre nevét is, elutasítja a metaforikus beszéd direkt retorikai tulajdonítása-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam LX szám

it, felismervén ezek totalizáló jellegét, egyszersmind lemond arról is, hogy a holokauszt nyelvi integrációja révén az eddigieknél talán pontosabb, de mindenképpen másképpen torzító árnyak jelenjenek meg a történelem képén.” (110.) A holokauszt az az esemény, amely a megértés határaival szembesít bennünket, arra a „határterületre” taszít, ahol *csődöt mond a közvetítés* (a hasonlítás, a jelentésátvitel) minden fajtája. Ám ugyanakkor Schein arra az adottságra is felhívja a figyelmet, hogy az ábrázolás, a közvetítés lehetetlenségének esztétikai tapasztalatát mégiscsak *közvetítenie kell* a kultúrának és a művészetnek. E tekintetben beszédes, hogy a *Sorstalanságban* a főhős gyakorta hasonlítja össze az élet eleven valóságát irodalmi példákkal. A mesék és regények hőseire való hivatkozások a hasonlóságban rejlő különbségre, a hasonlítás csapdájára, a

megértés korlátaira hívják fel az olvasó figyelmét. Az előzetesen rendelkezésre álló tapasztalat, tudás és műveltség, valamint egy különlegesen szélsőséges élethelyzet közötti drámai távolságra. Kertész Imre művének feszítő ellentmondása – egyszerre fanyarul ironikus és visszafogottan tragikus hangoltsága – éppen abból fakad, hogy az európai kultúra nyelvén beszél e kultúra folyamatosságának megszakadásáról.

Az értelmezés szükségességének legjobb írásai éppen ezzel az ellentmondással és az ebből következő provokatív művészi eljárásokkal szembesítenek bennünket. Azokkal a fogas kérdésekkel, amelyeknek e kötetben való revelatív megszólaltatása nélkül ma lényegesen kevesebbet tudnánk az első magyar irodalmi Nobel-díjas írásművészetéről.

Szirák Péter